

Р.Х. ЭРГАШЕВ
С.Р. ХАЛИКОВ
А.Ж. ТОШБАЕВ

ИННОВАЦИОН ҚТИСОДИЁТ

33B (575.1) (07)
3-74

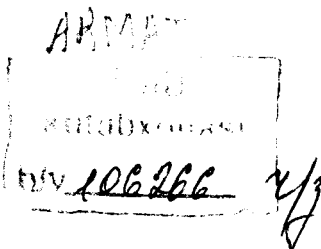
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ҚАРШИ МУҲАНДИСЛИК-ИҚТИСОДИЁТ ИНСТИТУТИ

Р.Х. ЭРГАШЕВ, С.Р. ХАЛИКОВ, А.Ж. ТОШБАЕВ

ИННОВАЦИОН ИҚТИСОДИЁТ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг Мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
дарслик сифатида тавсия этилган*

Тошкент
"IQTISOD-MOLIYA"
2019

УЎК: 338.43-048.32(075)

КБК: 65я7

Такризчилар: *Ўзб.фан.акад академиги, и.ф.д., проф. Ғуломов С.С.;*
и.ф.д., профессор Муртазаев О.;
и.ф.н. Асқаров Н.;
и.ф.н., доц. Ғайзиева Ш.Ш.

Э 98 Инновацион иқтисодиёт: Дарслик / Р.Х.Эргашев, С.Р.Халиков, А.Ж.Тошбаев; – Т.: “Iqtisod-Moliya”, 2019. – 396 б

Дарсликда кишлок хўжалигида инновациялардан фойдаланишнинг ҳозирги ҳолати, инновацион фаолиятнинг ҳуқуқий, ташкилий-иқтисодий асослари, инновацион бизнес, инновацион лойиҳалар ва уни ишлаб чиқиш, режалаштириш, жорий этиш истиқболлари, инновацияни амалга оширишда хорижий инвестициялар ва унинг ҳуқуқий асослари, инновацион маркетинг ва унинг турлари, ҳамда инновацияларнинг иқтисодий самарадорлиги таҳлил қилинган. Кишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятни ривожлантиришда чет эл тажрибаларидан фойдаланган ҳолда амалиётга татбиқ этиш масалалари ва истиқболда кишлок хўжалиги ишлаб чиқаришни барқарор суръатда ривожланишида инновацияларнинг йўналишлари очиб берилган.

Ушбу дарслик Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик сифатида тавсия этилган бўлиб, шунингдек, кишлок хўжалигида инновацион фаолият масалалари билан шуғулланувчи мутахассислар, профессор-ўқитувчилар, изланувчилар ва шу соҳага қизиқувчи кўп сонли китобхонларга мўлжалланган.

Билим соҳаси: 200000 – Ижтимоий соҳа, иқтисод ва ҳуқуқ

Таълим соҳаси: 230000 – Иқтисод

Таълим йўналиши: 5230100 – Иқтисодёт (кишлоқ хўжалиги)

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги,
Олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими йўналишлари бўйича ўқув-услубий
бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгашининг 2018 йил 1000
сонли қарори билан нашир этишига рухсат берилди.*

УЎК: 338.43-048.32(075)

КБК: 65я7

ISBN 978-9943-13-829-2

© Р.Х.Эргашев, С.Р.Халиков,

А.Ж.Тошбаев, 2019

© “IQTISOD-MOLIYA”, 2019

МУНДАРИЖА

Сўз боши.....8

I БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ИҚТИСОДИЁТ ФАНИ ҲАҚИДА ТУШУНЧА УНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ, ВАЗИФАСИ ҲАМДА ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ

1.1 Қишлоқ хўжалигида инновацион иқтисодиёт ҳақида тушунча
ва республика иқтисодиётидаги ўрни ҳамда аҳамияти.....13

1.2 Қишлоқ хўжалигида инновацияларнинг ўзига хос
хусусиятлари33

1.3 “Инновацион иқтисодиёт” фанининг предмети, мақсади ва
вазифалари.....38

1.4 “Инновацион иқтисодиёт” фанининг тадқиқот усуллари40

II БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ- ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАРИ ВА ДАВЛАТ СИЁСАТИ

2.1 Қишлоқ хўжалигида инновацион иқтисодиётни
ривожлантиришнинг ҳуқуқий асослари43

2.2 Қишлоқ хўжалигининг инновацион фаолиятида давлат
сиёсати48

2.3 Қишлоқ хўжалигида инновацион жараёнларни давлат
томонидан қўллаб-қувватлашнинг асосий йўналишлари54

2.4 Қишлоқ хўжалигида инновацияларнинг хориж тажрибалари ...67

III БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯ ФАОЛИЯТИНИНГ ТАШКИЛИЙ ШАКЛЛАРИ ВА УНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

3.1 Қишлоқ хўжалигида инновацион технология
фаолиятининг ташкилий шакллари ва ўзига хос хусусиятлари.....73

3.2 Виолентлар, патентлар, коммутантлар ва эксплерентлар
стратегиялари.....79

3.3 Инновацион ташкилотларининг тузилмалари ва вазифалари....84

IV БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ

- 4.1. Қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятнинг
илмий асослари 98
- 4.2. Қишлоқ хўжалигида инновация фаолиятига
тизимли ёндашув 104
- 4.3. Қишлоқ хўжалигида инновацион бошқарув тамойиллари 108

V БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ВЕНЧУР ШАКЛИДАГИ ИННОВАЦИОН БИЗНЕС

- 5.1 Қишлоқ хўжалигида венчур капиталининг
иктисодий вазифалари 116
- 5.2 Қишлоқ хўжалигида венчур асосида
молиялаштиришнинг устувор йўналишлари 122
- 5.3. Қишлоқ хўжалигида таваккалчиликка асосланган
бизнесни бошқариш 125

VI БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ЛОЙИҲАЛАР ИШЛАБ ЧИҚИШ

- 6.1. Қишлоқ хўжалигида инновацион лойиҳалар
тушунчаси ва унинг асосий элементлари 134
- 6.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион ғоянинг
шаклланиши ва лойиҳа мақсадларини қўйиш 143
- 6.3. Қишлоқ хўжалигида инновацион лойиҳаларни
режалаштириш ва расмийлаштириш тартиби 153

VII БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТИНИ ЮКСАК ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРГА АСОСЛАНГАН ҲОЛДА ЖАДАЛ РИВОЖЛАНТИРИШ

- 7.1. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жараёнига янги
самарали инновацион технологияларни жорий этиш
зарурати ва истиқболлари 164
- 7.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион жараёнларни
маҳаллийлаштириш дастурларини амалга оширилишини
такомиллаштириш 169

7.3. Республикамиз қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган йирик инвестициявий лойиҳалар 176

7.4. Қишлоқ хўжалигида фан-техника ютуқларини жорий этиш ва улардан самарали фойдаланиш 185

VIII БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ ВА ТАЖРИБА КОНСТРУКТОРЛИК ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

8.1. Қишлоқ хўжалигида илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишлари вазифалари, тамойиллари ва босқичлари 191

8.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларда фундаментал ва амалий тадқиқотлар, тажриба-конструкторлик ишлари 202

8.3. Инновацион ташкилотларнинг патент-лицензион фаолиятини такомиллаштириш 207

IX БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ЖОРИЙ ЭТИШНИНГ ТАЙЁРГАРЛИГИНИНГ АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

9.1. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларнинг ривожланиш тенденцияси 221

9.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялар асосида ишлаб чиқаришни ташкилий-технологик вазифалари, хусусиятлари ва босқичлари 233

9.3. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялар асосида ишлаб чиқаришни ташкилий-техникавий даражасини таҳлил қилиш ва унинг истиқболлари 244

X БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ АМАЛГА ОШИРИШДА ИНВЕСТИЦИЯЛАР ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ

10.1. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларни амалга оширишда инвестициялар ўрни 255

10.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларни ривожлантиришда хорижий инвестицияларнинг аҳамияти	264
10.3. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларни ривожлантиришда хорижий инвестициялардан фойдаланишни яхшилаш йўллари	273

XI БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР МАРКЕТИНГИ

11.1. Қишлоқ хўжалигида инновацион маркетингнинг ўзига хос хусусиятлари	281
11.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион маркетинг турлари	285
11.3. Қишлоқ хўжалигида оператив ва стратегик маркетинг	299

XII БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРГА БЎЛГАН ХАРАЖАТЛАРНИ ҲИСОБЛАШ УСЛУБИ

12.1. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларнинг харажат турлари.....	315
12.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялар фаолиятига бўлган харажатлар самарадорлигини баҳолаш	319
12.3. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялар фаолиятига бўлган харажатларни ҳисоблаш усуллари	324
12.4. Инновацияон лойиҳаларнинг бизнес-режаси ва унинг таркибий тузилмаси	333

XIII БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ

13.1. Қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятга киритилган инвестициялар самарадорлиги	343
13.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялар фаолият самарадорлигини баҳолаш	348
13.3. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш йўллари	356

**XIV БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН
ФАОЛИЯТНИ БОШҚАРИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИЛИШ**

14.1. Қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятни бошқаришда ахборот-коммуникацион технологияларнинг ўрни	363
14.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион стратегияларни бошқариш	365
14.3. Қишлоқ хўжалигида инновацион соҳада кадрларни бошқариш механизimini такомиллаштириш	372
Глоссарийлар	379
Фойдаланилган адабиётлар	383

СЎЗ БОШИ

Бозор иқтисодиётини ривожлантиришнинг ҳозирги босқичида, инновацион технологияларни амалиётга жорий этиш, корхоналар рақобатдошлигини ошириш, уларнинг иқтисодий эркинлигини ва бозордаги маъқени мустаҳкамлашнинг асосий омилларида бири ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигининг асосий масаласи бу – қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг барқарорлигини таъминлашда соҳага инновацияни жорий этиш ва унинг иқтисодий самарадорлигини ошириб бориш асосида мамлакат аҳолисининг озиқ-овқатга, саноатнинг эса хом-ашёга бўлган эҳтиёжини қондиришдир. Бугунги кунда аҳоли жон бошига тўғри келадиган озиқ-овқат маҳсулотларининг йиллик истеъмоли 80-90 фоизини ташкил қилмоқда. Озиқ-овқат маҳсулотлари импорти йилдан йилга камайиб, унинг экспорт ҳажми сезиларли даражада ортиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Еттинчидан қишлоқ хўжалиги соҳасини ривожлантиришда илм-фан ҳаёт талабларидан орқада қолаётгани жиддий муаммолардан биридир. Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигига қарашли илмий-тадқиқот институтларининг аграр фан ва селекцияни ривожлантириш, илгор агротехнологияларни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш, ҳар бир ҳудудда тупроқ ва иқлим шароитига мос экин навларини яратиш ва жойлаштириш борасидаги ўрин ва ролини кескин ошириш лозим”¹.

Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларнинг имкониятларидан тўла фойдаланиш ҳамда инвестицияларни амалиётга кенг жалб этиш орқали иқтисодий самарадорликка

¹ Ш.М.Мирзиёев Ризқ-рўзимиз бунёдкори бўлган қишлоқ хўжалиги ҳодимлари меҳнатини улуғлаш соҳа ривожини янги босқичга кўтариш асосий вазифамиздир. //Халқ сўзи,10.12.2017 йил

эришиш мумкин. Шу мақсадда республика Президентининг 2008 йил 15 июлдаги “Инновацион лойиҳалар ва технологияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги фармони қабул қилиниб инновацион технологияларнинг асосий моҳияти ва тамойиллари асосида технологиясининг стратегиясини танлаш ва унинг самарадорлиги, инновациявий лойиҳалар портфелини шакллантириш ва бошқариш усуллари, инновацияларнинг самарадорлиги, қишлоқ хўжалигида иқтисодиётни модернизациялаш, диверсификациялаш ҳамда таркибий ўзгартиришлар, иқтисодиётни ривожланишини таъминловчи янги илмий асосланган гоя ва янги инновацион лойиҳалар амалга оширилишини таъминловчи технология, тизимлар ривожланишини бошқариш, инновацион маҳсулот ишлаб чиқариш билан бозорни тўлдириш иқтисодиётнинг устувор вазибаларидан ҳисобланади.

Мамлакатни бугунги кунда демократик, эволюцион йўлдан ривожланиши энг самарали йўл бўлиб, ўзининг самарали натижаларини бермоқда. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳамма нарсани талаб ва таклиф белгилайди. Аҳолининг талаб ва таклифини қондириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони билан тасдиқланган иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишари доирасида қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва жадал ривожлантириш орқали юқори маҳсулдорликка эга, касаллик ва зараркунандаларга чидамли, маҳаллий ер-иқлим ва экологик шароитларга мослашган қишлоқ хўжалиги экинларининг янги селекция навларини ҳамда ҳайвонот турларини яратиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш бўйича илмий-тадқиқот ишларини кенгайтириш катта аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг мамлакатимиз парламенти–Олий Мажлисга тараққиётимизнинг

янги боскичи бўлган 2017 йилда амалга оширилган асосий ишлар якуни ва Ўзбекистон Республикасини 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланган Мурожаатномасида келтирилганидек, “Янги фикр, янги ғояга, инновацияга таянган давлат ютади. Инновация – бу келажак дегани. Биз буюк келажакимизни барпо этишни бугундан бошлайдиган бўлсак, уни айнан инновацион ғоялар, инновацион ёндашув асосида бошлашимиз керак”².

Бугунги кунда аҳолини иш билан бандлигини таъминлаш, бозорни арзон ва сифатли маҳсулотлар билан тўлдириш, қишлоқ хўжалиги соҳасига инвестицияларни киритиш, модернизациялаш жараёнини чуқурлаштириш юксак технологиялар ва инновацияларни жорий этиш олдимиздаги асосий вазифалардан биридир. Қишлоқ хўжалигини эркин бозор иқтисодиёти қонунлари талаби даражасида барқарор ривожлантириш учун қишлоқ хўжалигида хўжалик юретишнинг турли мулк ва мулкчилик шаклларини ва тадбиркорлик шаклларини барпо этишнинг зарурлиги, сифатли моддий-техника ресурслари, фан-техника тараққиёти, инновацион технологиялар ва улардан самарали фойдаланиш, инвестициялар бўйича давлатнинг сиёсати, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг даромадларини кўпайтириш йўллари асослаб бериш мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ хўжалигитиш ишлаб чиқаришда инновация, замонавий техника ва технологиялар ҳамда хўжалик юретишнинг янгича шаклларидан фойдаланиш орқали ушбу муаммони ҳал этиш мумкин. Ушбу талабларга жавоб бериш учун “Инновацион иқтисодиёт” фани бўйича чуқур билимга эга бўлиш муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигида олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар йўналишларининг мазмун ва моҳиятини ҳамда қишлоқ хўжалигида инновацияларни ёритишда

² Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлиси Мурожаатномаси. Ҳалқ сўзи, 22.12.2017 йил.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган қонунларга, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев асарларига, Президент фармон ва қарорларига, Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига асосланади. Қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган асосий иқтисодий муносабатларнинг аҳамияти ва инновациялар Республика Макроиктисодиёт ва Статистика ҳамда Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирликлари маълумотларидан фойдаланиб, жадваллар, расмлар, диаграммалар, графиклар ёрдамида ёритилишига ҳаракат қилинди.

Ўзбекистон Республикаси кадрлар тайёрлаш Миллий дастури талаблари ва Олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими йўналишлари бўйича ўқув-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгашнинг қарори билан тасдиқланган (2016 йил 08 августдаги 03-сонли баённомаси ҳамда №БД-5230100-3.13 билан рўйхатга олинган) “Инновацион иқтисодиёт” фанининг ўқув дастури асосида ёзилган бўлиб, ушбу дарсликда ўқитишнинг янги таълим технологияси, замонавий ахборот технологияларидан фойдаланилган ҳолда ҳар бир мавзу бўйича мақсади, мазмуни, моҳияти ва аҳамияти ёритилган ҳамда мавзу бўйича назорат ва муҳокама учун саволлар, таянч иборалар ва фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати келтирилган.

“Инновацион иқтисодиёт” фанининг дарслиги асосан олий ўқув юртларининг бакалаврият таълим йўналиши 5230100 - “Иқтисодиёт” (қишлоқ хўжалиги) ва иқтисодий таълим йўналишлари талабалари учун мўлжалланган. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалигида инновацион иқтисодиёт муаммолари билан шуғулланувчи профессор-ўқитувчилар, талабалар, тадқиқотчилар, илмий изланувчилар, тадбиркорлар ҳамда қишлоқ ва сув хўжалиги ходимлари ҳам фойдаланишлари мумкин.

Ушбу дарслик қишлоқ хўжалигида инновациялар билан боғлиқ муаммолар, масалалар ва уларни тармоқ ишлаб чиқаришига жорий этиш учун имкониятларини кенгайтиришга ёрдам беради деган фикрдамиз.

Муаллифлар “Инновацион иқтисодиёт” фанининг дарслиги сифатида унга билдирилган фикр ва мулоҳазалар ҳамда таклифларни миннатдорлик билан қабул қиладилар ва уларни кейинги нашрларга тайёрлаш ва чоп этиш жараёнида ёрдам берганларнинг барчасига самимий миннатдорчилик билдирадилар.

1 БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ИҚТИСОДИЁТ ФАНИ ҲАҚИДА ТУШУНЧА УНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ, ВАЗИФАСИ ҲАМДА ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ

Ўқув мақсади: Қишлоқ хўжалигининг жаҳон иқтисодиёти ва республика иқтисодиётида тутган ўрнини, қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларини, тармоқда инновациянинг иқтисодий-ижтимоий аҳамиятини, Инновацияни ривожлантиришга қаратилган ҳукуматнинг ҳуқуқий ва ташкилий-иқтисодий чоратadbирларини ва инновацион ривожлантириш Концепциясини, “Инновацион иқтисодиёт” фанининг предмети, мақсади, вазифаларини ва фаннинг мазмунини ёритишда қўлланиладиган тадқиқот усулларини ўрганишдан иборат.

Таянч иборалар: Қишлоқ хўжалигида инновациялар, инновацион технология, инновацион маҳсулот, инновацион фаолият, инновацион иқтисодиёт, инновацион сиёсат, инновацион ривожланиш, иқтисодий мустақиллик, ялпи ички маҳсулот (ЯИМ), бозор иқтисодиёти.

1.1 Қишлоқ хўжалигида инновацион иқтисодиёт ҳақида тушунча ва республика иқтисодиётидаги ўрни ҳамда аҳамияти

Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларнинг асосий қоида ва категорияларини ўрганиш учун «инновация» тушунчасининг иқтисодий мазмуни ва моҳиятини тўлиқ англаб етишимиз лозим. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “инновация” атамасини инглиз тилидаги “*innovation*” сўздан олинган бўлиб, *киритилган* янгилик, ихтиро³, деган маъноларни англатади. Ўша жойнинг ўзида ушбу атамага учта изох берилган. 1. Техника ва

³Ўзбек тилининг изоҳли луғати 80000 дан ортиқ сўз бирикмаси Ж П Б - М - Т “ Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, ДНН, 2006, 213 бет.

технологияларнинг янги турлари (авлодлари)ни жорий этиш мақсадида иқтисодиётга сарфланган маблағлар. 2. Илғор техника ва технология, бошқариш ва бошқа соҳалардаги янгиликлар ва уларнинг турли соҳаларда қўлланилиши. 3. Муайян тилда, асосан унинг марфология соҳасида энг сўнгги даврларда пайдо бўлган янги ходисалар (тил бирликлари)⁴.

Иқтисодий адабиётларда инновация (ингл. *innovation*) – потенциал илмий-техник тараққиётни (ИГТ) янги маҳсулот ва технологиялар кўринишида реал тараққиётга айланиши, деб таърифланади. Бозор иқтисодиётида инновацияларни тизимли тақдим этиш услубиёти халқаро стандартларга асосланган ва уларга мувофиқ *инновация* деганда, бозорга кириб келган янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот, амалиётда қўлланилаётган янги ёки такомиллаштирилган технологик жараён ёки ижтимоий хизматларга бўлган янгича ёндашув кўринишидаги инновациявий фаолият натижаси тушунилади. Инновация бу инсоннинг хаёлида, ижодида етилган, “пишган”, ақлий меҳнатнинг якуний натижаси сифатида ўйлаб топилган, жорий қилинган, киритилган, ишлаётган янгиликдир. Ушбу муаммо бўйича кўп сонли тадқиқотлар амалга оширилган бўлишига қарамасдан, бугунги кунда инновациявий фаолият соҳасида ягона, умумий тарзда қабул қилинган терминология мавжуд эмас. Шунинг учун ҳам адабиётларни қисқача таҳлилини келтириш ва инновациявий фаолият соҳасидаги асосий тушунчаларни конкретлаштириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Инновациявий назарияни асосий ривожланиш босқичи В.Зомбарт, В.Митчерлих, Й.Шумпетер ишларига тўғри келган. Инновациялар назариясини шаклланиши ва ривожланишига австриялик олим Й.Шумпетер катта ҳисса қўшган. Й.Шумпетер конъюнктура силжишлари манбаларини таҳлил қилиш натижасида, ишлаб чиқариш ва бозор ривожланишидаги ўзгаришларнинг *янги омилларини* ажратди ва уларга қуйидагиларни киритди:

➤ янги хусусиятларга эга маҳсулотни ишлаб чиқариш;

⁴Ушга жойда. 212 бет

➤ янги илмий кашфиёт ёки тижоратлаштириш усулига асосланган ишлаб чиқаришнинг янги услубини жорий этиш;

➤ саноатнинг мазкур тармоғи тақдим этилмаган, янги савдо бозорларини ўзлаштириш;

➤ хом-ашё янги манбасидан фойдаланиш;

➤ ишлаб чиқаришни тегишли тарзда қайта ташкил этилишини амалга ошириш, масалан, монополликни таъминлаш.

Муайян янгилик даражасини баҳолаш ва конъюнктура силжишларининг амплитудаси ва давомийлигини аниқлаш учун Й.Шумпетер *янгилик* мезонини киритди ва ушбу мезон мазкур туркумлаштириш асосини ташкил этди.

Шу сингари, 1930-йилларда Й.Шумпетер томонидан *инновация* тушунчаси киритилди ва у маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш, етказиш жараёнларида янги ёки такомиллаштирилган техник, технологик, ташкилий характердаги қарорларни қўллаш оқибатида мумкин бўлган ўзгаришларни билдирар эди. Инновациянинг ушбу таърифи ва Й.Шумпетернинг ишлаб чиқариш омилларининг янги комбинациялари тўғрисидаги концепцияси инновациялар назариясига бўлган иккита энг кенг тарқалган ёндашувдан бирининг асосини ташкил этади. Биринчи ёндашув – янги омиллар тўғрисидаги тушунчага асосланган, иккинчиси – янги маҳсулот ёки технологияга асосланган (1.1.1-жадвал).

1.1.1-жадвал

Биринчи ёндашув бўйича инновациялар таърифларининг шарҳи

Муаллифлар	Инновация таърифи
Х.Барнет	Мавжуд шакллардан янги сифат жиҳати билан фарқ қилувчи ҳар қандай ғоя, фаолият ёки моддий натижа
П.Т. Ла Пьерре	Бошланғич ҳолатдан янги ҳолатга ўтиш йўли билан хўжалик ички тузилмасида содир бўлган ҳар қандай ўзгариш
П.Витфилд	Ижодий ғояни ривожланиши ва уни тайёр

	маҳсулот, жараён ёки тизимга айланиши
Л.Водачек, О.Водачкова	Корхонанинг тизим сифатида фаолият кўрсатишининг мақсадли ўзгариши
П.Ф.Друкер	Тадбиркорларнинг шундай воситасики, унинг ёрдамида ҳар қандай ўзгариш янги бизнес тури ёки хизматни амалга ошириш имконияти сифатида қўлланилади
К.Найт	Ташкилот ёки унинг бевосита атроф-муҳитига нисбатан бирор янгиликни жорий этиш

«**Инновация**» тушунчасини тушунишга бўлган иккинчи ёндашув ишлаб чиқаришда муайян турдаги техника, технология ва бошқа янги маҳсулотлардан фойдаланишга асосланади. Ушбу ёндашувга содиқ айрим олимлар ишлаб чиқариш фаолиятининг инновациявий ва илмий-техник жиҳатларини тенг деб билади, аммо бу ҳар доим ҳам тўғри эмас. Аммо ушбу ёндашув етарлича кенг тарқалган, чунки унинг асосида ётган инновацияларни илмий-техник нуқтан назардан ажратиш таъминли, инновацияларнинг жамият ривожланишидаги аҳамияти ва мақсадларини акс эттиради. Бунда «инновация» тушунчаси ҳам жараён, ҳам натижа сифатида тушунилади (1.1.2-жадвал).

1.1.2-жадвал

Иккинчи ёндашув бўйича инновациялар таърифларининг шарҳи

Муаллифлар	Инновациялар таърифи
	Жараёнли ёндашув
А.Харман	Инновация деганда янги ёки анча такомиллаштирилган ишлаб чиқариш жараёнларини жорий этиш тушунилади
Р.Джонсон	Айрим корхоналар хўжаликларида янги ёки такомиллаштирилган эски жараёнлар ва маҳсулотларнинг пайдо бўлиши

Б.Санто	Ғоя ва кашфиётларни амалий қўллаш орқали ўз хусусиятлари бўйича яхшироқ маҳсулот ва технология яратилишига олиб келадиган жамият – техник – иқтисодий жараён
П.Лемерль	Харажатларни тежовчи ёки унга шароит яратувчи ҳар қандай янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот, хизмат, технология ва х.
Т.Брайтон	Кашфиёт ёки ғояга иқтисодий мазмун берувчи жараён
Ф.Никсон	Бозорда янги ва яхшиланган саноат жараёнлари ва усқуналари пайдо бўлишига олиб келадиган техник, ишлаб чиқариш ва тижорат тадбирлари йиғиндиси
Натижавий ёндашув	
Н.К.Моисеева, Ю.П.Анискин	Индивидуал томонидан янгилик сифатида қабул қилинадиган ғоя, амалиёт ёки маҳсулот
Г.Я.Киперман	Жаҳон бозорида рақобатдош бўладиган маҳсулот, замонавий технологияларни ишлаб чиқиш, яратиш ва тарқатишга йўналтирилган ижодий фаолият натижаси
Д.Соколов А.Титов М.Шабанова	Муайян жамият эҳтиёжларини қондирадиган ва бир қатор самара (иқтисодий, илмий-техник, ижтимоий ва х.к.) берадиган, принципаал янги ёки такомиллаштирилган яратиш ва ўзлаштиришнинг якуний натижаси

Инновациялар иқтисодий самарадорлигини таъминлаш заруриятини ҳисобга олган ҳолда, бир қатор Россиялик иқтисодчилар (М.Ионов, А.Кулагин, В.Логинов), инновацияни «харажатлар тежалишини ёки бундай тежаш учун шароит яратилишини таъминловчи янги маҳсулот ёки хизмат, ишлаб

чиқариш услуби, ташкилий, молиявий, илмий-тадқиқот ва бошқа соҳалардаги янгилик» сифатида кўришган.

А.Уткин эса бозор шароитида корхоналар муваффақиятли иқтисодий фаолияти учун инновациялар муҳимлигини таъкидлаган ҳолда, инновацияларни корхона иқтисодий ўсишини таъминловчи асосий захиралардан бири сифатида тавсифлаган.

Инновация – янги маҳсулот ёки хизматни бозорга киритиш, янги ишлаб чиқариш жараёнларини татбиқ этиш, маҳсулот ёки хизматлар, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг янги шакллари ёки фаолият турларини илгари суриш, янги бозорларни ташкил этиш ёки янги жараённинг жорий бозор ва мавжуд бозорларда катта улушини қўлга киритишга қаратилган сай-ҳаракатлардир⁵.

Қишлоқ хўжалигида инновация тушунчаси энг аввало илғор гоёлар, ишланмалар инobatга олиниши лозим. Ҳамда фан ва техника ютуқлари, технология ва янги ихтиролар ҳам инновациянинг таърифида ифодаланиши мумкин. М.Қ.Пардаевнинг фикрича инновация дейилганда, илғор гоёлар асосида амалга оширилган ишланмалар натижаларининг фан ва техника ютуқлари, илгор технология ва янги ихтиролар сифатида турли соҳаларда (иқтисодий, ижтимоий, маънавий ҳаётимизда, бошқарув тизими кабиларда) қўлланиши билан боғлиқ ҳодиса тушунилади⁶. Мазкур таъриф ҳамма соҳага, ҳамма вақтга ва ҳамма манфаатдор субъектларнинг манфаатларига мос келади.

Инновация, инновацион фаолият, инновацион жараён ва шу каби тушунчалар бизнинг ҳар кунги ҳаётимизда, корхона фаолиятида ва иқтисодиёт тармоқларининг турли жабҳаларида мустаҳкам ўрнашиб олмоқда. Ривожланган мамлакатларда корхоналарнинг рақобатбардошлигини оширишда, бозорда ўз

⁵Edited by Erika Kraemer-Mbula and Watu Wamae. "Innovation and the Development Agenda". International Development Research Centre PO Box 8500, Ottawa, ON, Canada K1G 3H9 © OECD/IDRC 2010. p. 9.

⁶Пардаев М.Қ., Мамасоатов Т.Х., Пардаев О.М. Модернизация, диверсификация ва инновация-иқтисодий ўсишнинг муҳим омиллари, Монография- 1. "Наврўт", 2014, 38 бет.

мавқеини мустаҳкамлашда ва харидоргир маҳсулот ишлаб чиқаришда инновациялар муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Инновацион фаолиятни амалга ошириш ва амалиётга жорий этишда, энг аввало асосий термин ва тушунчаларни аниқлаштириш лозимдир.

Инновация муаммоси билан шуғулланувчи республика ва чет эл олимларнинг тадқиқотларини ўрганиш натижасида инновация, инновацион жараён ва инновацион фаолиятнинг мазмуни ва моҳиятига турлича ёндашувлар борлиги аниқланди. Кўпгина иқтисодий адабиётларда биринчилардан бўлиб инновацион жараёнларнинг таърифини, турларини ва умуман инновацион фаолият назариясига муҳим ҳисса қўшган олим сифатида австралиялик иқтисодчи-олим Йозеф Шумпетерни таъкидлаб ўтишади. Бу ваятларда инновация ҳақида фикр юритилмаган, аммо иқтисодиётни ривожлантиришда “самарали усул”, “янгилик”, “таъсири”, “кўллаш” каби тушунчалардан фойдаланилган.

Техник ёки иқтисодий нуқтаи-назардан олиб қарайдиган бўлса, ишлаб чиқариш – мавжуд ресурслар ва кучларни комбинациялаш. Ишлаб чиқаришнинг ҳар бир усули маълум бир комбинацияни англатади. Ишлаб чиқаришнинг турли усуллари фақатгина характери ва услуги билан фарқ қилиши мумкин, яъни ё комбинациялар объекти бўйича ёки уларнинг миқдорлар нисбати бўйича. Ишлаб чиқаришнинг ҳар бир жараёни биз учун мазкур комбинацияни ташкил этади⁷.

Й.Шумпетер ўз тадқиқотларида ривожланишда янги комбинацияларга оид масалаларини кўриб чиқди, инновацион жараённинг тўлиқ таърифини берди ва бешта намунали ўзгаришларни алоҳида ажратиб кўрсатади:

- ишлаб чиқаришда янги техника, янги технологик жараёнлар ёки янги бозор таъминотидан фойдаланиш (олди-сотди);
- янги сифатдаги маҳсулотларни жорий этиш;

⁷Шумпетер Й. Теория экономического развития. Пер. с нем. В.С. Автономова. М.С. Любского. А.Ю. Чепуренко. - М.: Прогресс. 1982. - 72 с.

- янги хом-ашёдан фойдаланиш;
- ишлаб чиқаришни ташкил этишдаги ва унинг моддий-техник таъминотдаги ўзгаришлар;

➤ янги сотув бозорларининг пайдо бўлиши.

“Янгилик”, “янгилик киритиш”, “илмий-техник янгилик” каби атамалар М.Портер, Ж.Брайт, Б.Твисс каби олимларнинг тадқиқот ишларида ҳам учратишимиз мумкин⁸.

Шу билан бирга инновацияга кўпгина иқтисодчи олимлар ўз фикр мулоҳазаларини билдириб ўтишган. Мисол учун Б.Санто инновацияга қуйидагича таъриф берган: “Инновация-бу ижтимоий-техник-иқтисодий жараён бўлиб, гоё ва кашфиётлардан амалий фойдаланиш орқали ўз хусусиятига кўра яхшироқ бўлган маҳсулот ва технологиялар яратилишига олиб келади, агарда у иқтисодий фойда олишга йўналтирилган бўлса, унинг бозорда пайдо бўлиши кўшимча даромад олиш имконияти вужудга келтиради”⁹,

Б.Санто ўз тадқиқотларида янгилик, инновацион жараёнларнинг турли моделларини ва инновацияларни моделлаштиришни амалга ошириш жараёнида маълум бир босқичларни чизикли кетма-кетлик сифатида инновацион занжир концепциясини асослаб берди.

Л.Водачек, О.Водачкова фикрига кўра, инновация бу, корхонанинг иш фаолиятидаги тизим сифатидаги мақсадли ўзгариш бўлиб, корхонанинг у ёки бу фаолият соҳасида микдорий ва сифат ўзгаришларида намоён бўлиши мумкин¹⁰.

В.Н.Лапин эса инновация деганда инсонларнинг маълум эҳтиёжларини тўлароқ қондириш мақсадида янги амалий воситаларни (инновациялар) яратишдаги жараёнлар мажмуасини

⁸Портер М. Международная конкуренция: Пер. с англ./ ПодредВ.Д.Щетинина - М.Международныеотношения. 1993. - 64 с; Bright I.R. Some Management Lessons from Technological Innovation Research, National Conference on Management of Technological Innovation, University of Bradford Management Centre, 1968.; Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями: сокр. пер. сангл./ Авт. предисл. инуч. ред. К.Ф.Пузыня. - М.: Экономика. 1989. - 31 с.; Latechnologieet'conomie: Lesrelationdeterminantes. P.: OECD. 1992

⁹Санто Б. Инновация как средство экономического развития: Пер. с венг./ Общ. ред и вступ. ст. Б.В.Сазонова. - М.: Прогресс. 1990. - 296 с.

¹⁰Водачек Л., Водачкова О. Стратегия управления инновациями на предприятии. Сокр. пер. со словац. Авт. предисл. В.С.Рапопорт. М.: Экономика. 1989. - 167с.

тушунган¹¹. Бизнинг фикримизча, инновациялар жамоа учун фойдали бўлиши бу ҳали иқтисодий жиҳатдан самарали ва даромад келтиришига кафолат бўла олмайди.

И.Т.Балабанов фикрига кўра, инновация янги техника, технологияларга, ишлаб чиқаришни, меҳнатни, хизмат кўрсатиш ва бошқарувни ташкил этишнинг янги шаклларига, шу жумладан, назорат, ҳисоб, режалаштириш усуллари, таҳлил қилиш ва бошқа янги шаклларга капитал қўйилмаларни қўйиш ҳисобига олинган моддийлашган натижани ташкил этади¹².

Р.А.Фатхудинов қуйидагича таърифлайди: “Инновация – бошқарув объектини ўзгартириш ва иқтисодий, ижтимоий, экологик, илмий-техник ёки бошқа бир самарани олиш мақсадида жорий этилган янгиликнинг якуний натижаси”¹³.

Бошқа бир қатор олимларнинг фикр-мулоҳазаларини умумлаштирадиган бўлсак, одатда улар “инновация” ва “янгилик”, “янгилик киритиш” маъносини англатишини билдиришган¹⁴.

Р.В.Абдуллаев ва К.А.Хасанжанов фикрларига кўра, “Инновация, илмий-техник тараққиёт кўринишининг шакли ҳисобланиб, билимларнинг махсус тури, юқори ривожланган меҳнат натижасини ташкил этиб, постиндустриал жамиятда инсонлар ҳаётидаги етакчи соҳага айланиб бормоқда”¹⁵.

С.Н.Хамраеванинг фикрига кўра, инновация – бу фан ютуқлари ва илғор тажрибадан фойдаланиш, ижтимоий ишлаб чиқаришни такомиллаштириш ва ривожлантириш жараёнлари, янги истеъмол

¹¹Лалин В.Н. Социальные аспекты управления нововведениями // В сб.: Проблемы управленческих нововведений и хозрасчётного экспериментирования. Всероссийская научно-практическая конференция. – Таллин, 1981. – 23 с.

¹²Балабанов И.Т. Инновационный менеджмент: Учеб. пособие для вузов. – СПб: Питер, 2001. – 304с.

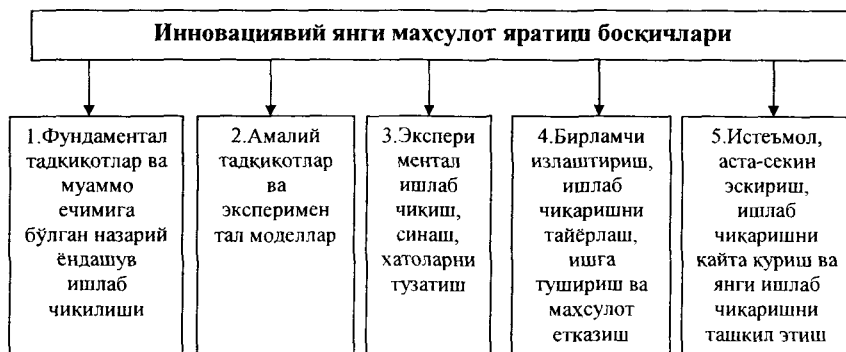
¹³Фатхудинов Р.А. Инновационный менеджмент: Учеб. для вузов. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-синтез», 1998. – 17с.

¹⁴Соколов Д.Д., Титов А.Б., Швабанова М.М. Предпосылки анализа и Формирование инновационной политики. – СПб.: ГУЭФ. 1997; Хучек М. Инновация на предприятии и их внедрение. – М.: Луч, 1992г.; Бернар И., Колли Ж.-К. Толковый экономический и финансовый словарь. В 2т. Пер. сфр. – М.: Международные отношения.; Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – 2-е изд., исправ. М.: ИИФРА – М. 1998. – 136с.

¹⁵Абдуллаев Р.В., Хасанжанов К.А. Инновационное обновление экономики – основа её модернизации и конкурентоспособности // Иқтисодий ва илмий-техник модернизациялаш стратегияси: муаммолар ва инновацион ривожланишга ўтиш йўллари: Республика илмий-амалий анжумани маъруза теzisлари тўплами. Тошкент, 2011. – Б. 24

хусусиятларга эга бўлган маҳсулотларини (товар, маҳсулот, техника, технология, бошқа ташкилий шакл ва воситалар) шакллантириш, амалиётга жорий этишга асосланган инвестицион ва ижодий фаолиятнинг моддийлашган якуний натижаси бўлиб, бозор ва ижтимоий эҳтиёжларнинг қондирилишига кўмаклашади, харажатларни иқтисод қилади ва инсонларнинг турли хил ҳаёт ва фаолият соҳаларида турлича самара беришини таъминлайди¹⁶.

Қишлоқ хўжалигида инновациявий янги маҳсулот яратиш босқичларида, асосан қуйидагилар ажратилади. Такдим этилган инновациявий жараён қишлоқ хўжалигининг янги маҳсулот ҳаётий циклини тўла акс эттиради (1.1.1-расм).

1.1.1-расм. Инновациявий янги маҳсулот яратиш босқичлари

Шундай қилиб, инновация ва янгиликлар инновациявий фаолият натижасида юзага келади, улар ўзаро боғлиқ ва бири иккинчисисиз мумкин эмас. Уларнинг асосий фарқи шундаки биринчи ҳолатда – янги маҳсулот шаклланиши жараёни рўй берса, иккинчисида – уни тижоратлаштириш жараёни амалга оширилади.

¹⁶Хамраева С.Н. Қишлоқ инфратузилмасини инновацион ривожлантириш. Монография. Т.: «Iqtisod-Moliya». 2017. – 256 б.

1.1.2-расм. Иновациявий жараённинг асосий бошқичлари

Юқорида кўриб чиқилган иновациявий фаолият тузилмаси ва мазмуни, иновациявий фаолиятни таърифлашга бўлган бир нечта ёндашувлар мавжудлигини кўрсатган ҳолда, у илмий-техник тараққиёт ёки давлат иновациявий сиёсати кўринишида тақдим этилган бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, иновациявий фаолиятнинг бошқарув объекти сифатидаги кенгайтирилган таърифи қуйидаги жиҳатларни акс эттириши лозим:

➤ фан ва техниканинг ривожланиши, объектив иқтисодий қонунлар ва қонуниятлар асосида жамият эҳтиёжларини ўсиши натижасида, ишлаб чиқаришнинг доимий такомиллашувини таъминловчи ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш характериға эга *жараёнлар*;

➤ ишлаб чиқаришнинг янги сифатиға эга бўлиш имконини берувчи янги маҳсулотларни яратиш, тижоратлаштириш ва эксплуатация қилиш учун етарли бўлган ишлаб чиқаришнинг иновациявий салоҳиятидан фойдаланишнинг юқори даражасини таъминловчи *хатти-ҳаракатлар*.

Қишлоқ хўжалиги инновацион фаолиятда фан-техника кўз ўнгимизда кундан-кунга ривожланиб тараққий этиб бораётган пайтда, иқтисодий ва барча ижтимоий муносабатлар тизимида чуқур сифат ўзгаришлари кечаётган ҳозирги мураккаб ўтиш даврида иқтисодиётда салмоқли таркибий ўзгаришлар юз бермоқда. Шу нуқтаи назардан таркибий ўзгаришларни ўрганиш, ишлаб чиқаришда инновацион фаолиятда тадқиқотлар олиб боришнинг назария ва услубларини яратиш, уларни амалга оширишнинг йўллари ва усулларини ишлаб чиқиш бугунги куннинг муҳим вазибаларидан ҳисобланиб инновацион фаолликни оширишга эътиборни қаратади. Мазкур масаланинг ижобий ҳал қилиниши эса иқтисодий мустақилликка эришиш ва барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш имкониятини яратади.

Қишлоқ хўжалигидаги ислохотларнинг мақсади иқтисодиётнинг барқарор ривожланишини, фан ва техниканинг сўнгги ютуқларидан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқаришда инновацион фаолиятни такомиллаштириш, аҳоли ижтимоий ҳимоясини ва фаровонлигини оширишда инновацион фаолликни тутган ўрни юқори бўлишликдан иборатдир. Мазкур сиёсат асосини мамлакатнинг йирик табиий ресурслари, ички салоҳиятидан самарали фойдаланиш, қишлоқ хўжалигида ва саноатда илмий асосланган ҳолда иқтисодиётнинг асосий тармоқларини тараққий эттириш ва уларнинг мамлакатдаги ички иқтисодий муаммоларни ҳал этишда инвестицияни йўналтириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва бошқаларни ташкил этади.

Миллий тараққиётимизнинг дастлабки босқичидаёқ оқилона ва самарали иқтисодий сиёсатнинг ишлаб чиқилиши ва ҳаётга изчил равишда татбиқ этилиши, барқарор инновацион ривожланишнинг асосий манбаи ҳамда омилларининг тўғри танланиши ва уларга устувор аҳамият қаратилиши кейинги йилларда юртимизда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатлари таъминланишига имконият яратмоқда. Жумладан, бундай энг муҳим омиллар сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

➤ макроиктисодий барқарорликнинг таъминланиши ва қулай макроиктисодий шароитни яратиш.

➤ иқтисодиётнинг муҳим тармоқларида таркибий ислохотларнинг янада чуқурлашуви;

➤ иқтисодиётнинг янада эркинлаштирилиши ва модернизация қилиниши;

➤ иқтисодиётда хусусий секторнинг роли ва аҳамиятининг оширилиши;

➤ тадбиркорлик субъектларининг иқтисодий мустақиллиги ва ҳуқуқларини кенгайтириш орқали хусусий сектор ривожининг рағбатлантирилиши;

➤ моддий-техник ресурслар ҳамда тайёр маҳсулотларни сотиш ва сотиб олиш тизимининг инновацион фаолиятини эркинлаштирилиши;

➤ корхоналарнинг молиявий-хўжалик фаолиятига давлат назорати органлари аралашувининг кескин қисқартирилиши ва ҳ.к.

Иқтисодиётнинг таркибий тузилишини такомиллаштириш вазифаси иқтисодий ислохотларни амалга оширишда доимо диққатимиз марказида бўлиб, иқтисодий ривожланиш борасида эришган ютуқларимизнинг муҳим омили ҳисобланади. Жаҳон иқтисодиётида кечаётган мураккаб инновацион жараёнлар иқтисодиётни барқарор ривожлантириш, рақобатдошлигини ошириш учун унинг таркибий тузилишини мустақил такомиллаштириб бориш заруратини янада кучайтирди.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичида таркибий ўзгаришлар сиёсати қуйидагича бўлади:

➤ мамлакат қишлоқ хўжалиги иқтисодиётининг диверсификациялашув даражасини кўтариш, яъни ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар, товарлар ва хизматлар номенклатурасини кенгайтириш, ЯИМ, экспорт каби устувор йўналишлар кўрсаткичларида алоҳида тармоқ маҳсулоти ёки маҳсулот гуруҳининг устунлик қилишига барҳам бериш;

➤ ташқи бозорлардаги конъюнктура ўзгаришларига кам таъсирчан бўлган тармоқлар ва соҳаларнинг ЯИМ ва бандликдаги улушининг юқори бўлишини таъминлаш;

➤ тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи, шунингдек, экспорт қилувчи корхона ва тармоқларнинг хом-ашё ва бутловчи қисмлар билан таъминланишида маҳаллий корхоналар улушининг устунлигига эришиш;

➤ юқори инновацион технологиялар ва замонавий техника билан қуролланган, арзон ва сифатли, ташқи бозорда бемалол рақобатга кириша оладиган саноат тармоқларининг саноат ишлаб чиқариш кўрсаткичларидаги улушини ошириш;

➤ конъюнктура ўзгаришларига тез мослашувчан, капитал сифими паст бўлган соҳа ва тармоқларнинг ялпи иқтисодий кўрсаткичлардаги салмоғини оширишга эришиш йўналишларида олиб борилмоқда.

Иқтисодий ислохотлар нафақат инновацион технологиялар, унга хизмат қилувчи тармоқлар, маҳсулотни қайта ишловчи соҳалар, балки ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма бўғинлари ва ташқи савдо соҳаларини ислох қилишни ҳам ўз ичига олади.

Қишлоқ хўжалигининг жаҳон иқтисодиётидаги ўрни кейинги йилларда кескин ривожланиб бормоқда, бу эса қишлоқ хўжалигининг жаҳон иқтисодиётидаги аҳамияти янада ошаётганидан далолат беради. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқаришнинг асосий омиллари бўлган ер, сув, меҳнат ресурслари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар миқёсида ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Қишлоқ хўжалиги, асосан иккита йирик тармоқ-деҳқончилик ва чорвачилиқдан иборат. Бу икки соҳа аҳоли учун деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари етказиб беради. Қишлоқ хўжалиги ўсимлик ва чорвачилик маҳсулотларни дастлаб қайта ишлайдиган бир канча тармоқларни ҳам ўз ичига олади шу сабабли ушбу соҳага

инновацияларни жорий этиш имкони яънада ошади. Иқтисодий жиҳатдан фаол аҳолининг тахминан ярми, камроқ тараққий этган мамлакатларда эса кўпинча 80-90 фоиздан ортиғи қишлоқ хўжалигида банд. Ривожланаётган мамлакатларда эса бу кўрсаткич 10 фоизни ташкил этади. Қишлоқ аҳолисининг ижтимоий муаммолари, жойлашиши қишлоқ хўжалиги билан чамбарчас боғлиқдир. Бир қанча мамлакатларда ўрмон хўжалиги ҳам қишлоқ хўжалиги таркибига киради.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги аграр-иқтисодий ислохотлар ва таркибий ўзгаришлар ҳамда соҳани диверсификациялаш натижалари Республикамизни МДХ ичида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариши юқори даражада ўсаётган давлатлар қаторига киритиш имконини берди.

“Ўзмевасабзавотузумсаноат”, “Ўзбекагроэкспорт” ва “Ўзбекозиқ-овқат” холдинг компанияси фаолияти тахлилининг кўрсатишича, тармоқнинг экспорт потенциали талаб даражасида эмас.

Бунинг сабаби куйидагилардан иборат:

– товар ишлаб чиқарувчилар (деҳқон, фермер хўжалигилари) маҳсулотлари сотиладиган бозор хақидаги маълумотларга етарли даражада эга эмаслар.

– мева ва сабзавот маҳсулотларини етказиб берувчилар инновацион маҳсулотларга, жумладан уларнинг сифатига қўйиладиган талаблар хақида етарли тасавурга эга эмаслар.

Ўзбекистон Республикасида пахта хом-ашёсини экспорт қилиш мақсадида йирик “Ўзпахтаёғсаноатэкспорт” холдинг компанияси ташкил этилди. Бу ўринда эслатиб ўтиш керакки, республикамиз пахта толасини жаҳон бозорига олиб чиқиши учун бир неча мамлакатлар билан алоқа ўрнатиши талаб этилади. Негаки, жаҳон бозорига чиқиш учун албатта, икки ёки уч мамлакат худудидан ўтишга тўғри келади. Бу ўз навбатида маҳсулот қийматига таъсир этади. Ўзбекистон пахта бўйича бир неча база-терминалларни барпо этди. Ушбу терминалларнинг ҳар бири 10 минг тонна пахта

толасини сақлаш имкониятига эга. Ўзбекистон Республикасида 2016 йилда умумий экспорт ҳажмининг 5,2% ини пахта толаси ташкил қилди. Пахта толасини мамлакатимизнинг ўзида хорижликларга сотиш ва Америка, Осиё, Европа мамлакатларига жўнатиш имконияти яратилди. Ўзбекистон Республикасида пахта экспорти жаҳон улушининг 7% ини ташкил этади, яъни ҳар йили Ўзбекистон 550-600 минг тонна пахта толасини экспорт қилади.

Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалиги асосий тармоқ ҳисобланади. Унда ЯИМ улуши 2011 йилда 18,2% бўлган бўлса, 2016 йилга келиб 17,6% ни ташкил қилди. Ер давлат мулки бўлиб, ундан фойдаланувчиларга, яъни фермерларга шартнома асосида 50 йилгача муддатда ижарага берилади.

Ўзбекистон Марказий Осиёнинг қулай худудида жойлашган. Унинг худудида азалдан инсоният учун ниҳоятда керакли ҳисобланган турли хилдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирилган. Чунки бу худудда табиий-иклим шароитлар етарли. Жумладан, Республикада йиллик самарали температура 25-35% ни ташкил этиб, куёшли кун 310 дан ортиқ бўлиб, бир йилда бир неча марта ҳосил олиш имкони мавжуд. Ўзбекистоннинг жами ер майдони 44,4 млн гектар бўлиб, шундан 50,8 фоизи турли хилдаги қишлоқ хўжалиги корхоналари, ташкилотлари ҳамда деҳқон хўжаликлари томонидан фойдаланилади. Уларнинг йиғиндиси мамлакат қишлоқ хўжалигини ташкил этади. Асосий мақсад тармоқда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар билан мамлакат аҳолисининг истеъмол товарларига бўлган талабини қондиришдир. Бунинг учун:

- тармоқда инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳозирги замон талабидир;

- аҳоли бирданига истеъмол қиладиган сифатли қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини барча талабларни қондирадиган даражада ишлаб чиқариш;

- қайта ишлаш саноати корхоналарининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабини қондириши лозим.

Ҳозирги даврда бу тармоқда аҳоли истеъмол қилаётган товарларнинг 85 фоизидан кўпроғи ишлаб чиқарилмоқда. Улар ўсимликчилик ҳамда чорвачилик маҳсулотларидан иборат. 2016 йилда Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулотининг 17,6 фоизи қишлоқ хўжалигида яратилган. Шу йилда барча саноат тармоқларида мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 25,5 фоизи, қурилишда эса 7,5 фоизи яратилган. Рақамлар қишлоқ хўжалиги тармоғининг мамлакат иқтисодиётидаги ўрни улкан эканлигидан далолат бермоқда. 2016 йилда қишлоқ хўжалигида фаолият кўрсатаётган барча турдаги тадбиркорлар томонидан 68114,2 млрд сўмлик ялпи маҳсулот яратилган. У асосан 3350,0 минг тонна пахта, 7500,0 минг тонна дон, 5113,3 минг тонна сабзавот, 1940,4 минг тонна мева, 1406,4 минг тонна гўшт, 896,3 минг тонна сут, 801,6 минг тона қорақўл тери, 4040,3 млрд тона тухум ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларидан ташкил топган.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини истикболда рақобатбардош ва экспортбоп ишлаб чиқиш учун соҳада инновацион технологияларни кенг жорий этиш талаб этилади (1.1.3-жадвал).

1.1.3-жадвал

Айрим турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бўйича экспорт ва импорт кўрсаткичлари¹⁷ (%), 2016 йил

№	Маҳсулот турлари	Экспорт	Импорт
1	Сабзавот	10,8	0,2
2	Полиз	15,1	0,0
3	Мева	13,2	0,1
4	Узум	15,6	0,0
5	Гўшт ва гўшт маҳсулотлари	0,0	0,3
6	Сут ва сут маҳсулотлари	0,0	0,1
7	Тухум	0,0	0,0
8	Ун	5,1	10,3
9	Ўсимлик ёғи	0,0	8,3

¹⁷ Манба: Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган

10	Шакар	0,3	40,3
----	-------	-----	------

Хитой иктисодиётида ЯИМда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг улуши 1978 йилда 28 %ни ташкил этган бўлса 2010 йилга келиб 10 %ни ташкил этган, саноат маҳсулотлари эса мутаносиб равишда 48,0 %дан 46,8 %га ва хизмат кўрсатиш соҳаси 28 %дан 43,2 фоизга ошган¹⁸. Японияда эса ЯИМда қишлоқ хўжалигининг улуши 1980 йилда 4 %дан 2010 йилга келиб 1%гача камайган¹⁹.

Барча турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришда республика иктисодиётида банд бўлган меҳнат ресурсларининг 40 фоизга яқини қатнашган.

Лекин, республика қишлоқларида жами аҳолининг учдан икки қисми яшайди. Ишлаб чиқарилган барча маҳсулотлар 25 млн гектарга яқин қишлоқ хўжалиги ерларидан олинган, шундан 369,1 минг гектари экинзордир.

Мамлакат деҳқончилиги суғоришга асосланганлиги учун катта миқдордаги сув ресурсларини талаб этади. Лекин бу талаб ички сув ресурслари билан атиги 60 фоизгагина қондирилмоқда. Бундай ҳол Амударё ҳамда Сирдарё ҳавзаларидан катта миқдордаги сув ресурсларини жалб этишни талаб этади. Ҳозирги даврда қишлоқ хўжалигида 52-56 млрд м³ сув ресурсларидан фойдаланилмоқда. Табиатда ер ва сув ресурслари чекланган, улар такрор ишлаб чиқарилмайдиган ресурслар ҳисобланади. Шунинг учун уларнинг ҳар бир гектаридан, 1м³ сувдан тадбиркорлик билан фан-техника ютуқларини жорий этиб, йил давомида тўлиқ ва самарали фойдаланиш лозим.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда саноат корхоналарида ишлаб чиқарилаётган кўплаб қишлоқ хўжалиги техникалари, кимёвий воситалар, ёқилғи, ёнилғи-мойлаш материаллари ва бошқа воситаларидан фойдаланилмоқда. Масалан, тармоқда 2016 йилда 105,3 мингга яқин турли хилдаги тракторлар,

¹⁸XXРнинг статистик йиллик тўнламлари, турли йилларда
¹⁹World Development Report 2012 World Bank, P.396.

41,6 мингтадан кўпроқ юк ташиш машиналари, 6,2 мингтага яқин галла йигиштирадиган, бир мингтага яқин пахта терадиган комбайнлар, кўплаб бошқа техникалардан фойдаланилган. Тармок миқёсида ерларнинг унумдорлигини, экинларнинг эса ҳосилдорлигини ошириш мақсадида 850,3 минг тонна минерал ўғитлардан фойдаланилган. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни жаҳон бозорига чиқарилиши натижасида Ўзбекистоннинг мавқеи тобора ошиб борилмоқда. Ҳозирги даврда А ва Е типдаги пахта толасини ишлаб чиқариш бўйича жаҳонда Хитой, АҚШ, Ҳиндистон ва Покистон давлатларидан сўнг бешинчи ўринни, уларни экспорт қилиш бўйича эса 2-ўринни эгаллаб келмоқда. Шу билан биргаликда Ўзбекистон жаҳон бозорига ниҳоятда сифатли бўлган қоракўл териси, пилла, сабзавот, полиз ва боғдорчилик маҳсулотларини қайта ишлаб, жаҳон бозорига тайёр маҳсулотларни чиқаришни кўпайтириш лозим. Бу борада сўнгги йилларда чет эл инвестициялари жалб этилиб, катта ишлар амалга оширилмоқда. Уларни келажакда жадал суръатлар билан ривожлантириш сиёсий, иқтисодий ҳамда ижтимоий жихатдан мақсадга мувофиқдир. Ҳозирги даврда мамлакат аҳолисининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан таъминлаш даражаси йил сайин ортиб бормоқда. 2016 йилда республика аҳолисининг жон бошига 180 кгга яқин ун маҳсулотлари, 136 кг пахта хом-ашёси, 252 кг сабзавот маҳсулотлари, 68 кгдан кўпроқ картошка, 48 кг гўшт, 173 кг. сут ҳамда 106 донага яқин тухум ишлаб чиқарилган. Демак, мамлакат аҳолисининг унга бўлган талаби қондирилган. Келажакда эса унинг сифатини яхшилашга алоҳида эътибор бериш талаб этилади. Лекин бошқа маҳсулот бўйича халқимизнинг медицина меъёрлари бўйича талаби тўлиқ қондирилганича йўқ (1.1.4-жадвал).

Бундай ҳол Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини янада жадал суръатлар билан инновацион технологиялар асосида ривожлантирилишини тақозо этади.

**Асосий турдаги озиқ-овқат маҳсулотларининг минимал
истеъмол нормаси (1 киши ҳисобига)**

№	Маҳсулот турлари	Ўлчов бирлиги	Минимал истеъмол нормаси
1	Сабзавот	кг/йил	109,2
2	Картошка	кг/йил	54,6
3	Полиз	кг/йил	19,6
4	Мева	кг/йил	76,7
5	Узум	кг/йил	13,9
6	Гўшт (сўйилган вазнда суб маҳсулот билан)	кг/йил	40,2
7	Сут	кг/йил	136,7
8	Тухум	дона/йил	296,0
9	Ун	кг/йил	99,0
10	Ўсимлик ёғи	кг/йил	6,6
11	Мева-сабзавот консервалари	ш.б/йил	13,0

Сўнги ўн йилларда бу борада муайян ишлар амалга оширилди. Жумладан, мамлакат қишлоқ хўжалигида эркин бозор иқтисодиёти талабларига мос иқтисодий муносабатларни, ҳамда инновацияларнинг ҳуқуқий, ташкилий ва иқтисодий муносабатларни шакллантириш имкониятини берадиган, ҳуқуқий, ташкилий, иқтисодий ҳамда ижтимоий-иқтисодий ислохотлар босқичма-босқич катъий ишонч билан амалга оширилишини таъминлаб берадиган инновацион тадбирлар ишлаб чиқилиб, изчиллик билан ҳаётга жорий этилмоқда. Масалан, ер фуқароларга умрбод мерос қолдириш ҳуқуқи билан бепул берилмоқда, фермер хўжаликларига эса 30 йилдан 50 йилгача бўлган муддатда фойдаланиш учун ижарага берилмоқда. Қишлоқда мулк ислохоти натижасида мулкдорлар синфи шаклланмоқда ва ривожланмоқда.

Дехқонларга пахта, ғалладан ташқари бошқа барча маҳсулотларни етиштириб, уларни сотишда эркинлик берилди. Тадбиркорларга ишлаб чиқаришини ривожлантириш учун турли имтиёзли кредитлар берилмоқда. Лекин амалга оширилаётган тадбирлар ўсиб бораётган талабни тўлиқ қондира олмапти. Шунинг учун қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган барча турдаги ислохотларни эркинлаштириш, уларни янада чуқурлаштириш ва инновацион технологияларни ривожлантириш мақсадга мувофиқдир. Бу эса келажакда қишлоқ хўжалигининг юқори суръатларда ривожланишини, республика иқтисодиётининг юксалишини таъминлайди.

1.2 Қишлоқ хўжалигида инновацияларнинг ўзига хос хусусиятлари

Инновацияларни тармоқлар бўйича таснифлаш ҳам ҳар бир соҳанинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ. Бу хусусиятлар уларнинг ҳар бирига алоҳида ёндашувни тақозо этади. Қишлоқ хўжалиги бошқа тармоқларга нисбатан, жорий қилиниши ва амалда синаб кўрилиши жиҳатидан тубдан фарқ қилади. Масалан саноат билан қишлоқ хўжалиги бир-биридан тубдан фарқ қилган ҳолда мўлжалланган инвестицияларни қўллашни бир хилда олиб бориб бўлмайди. Шу сабабли инновация қишлоқ хўжалигида ёки қишлоқ хўжалигига мўлжалланган инвестициялар деб юритилади. Аммо инновациялар тармоқлар бўйича таснифланганда уларнинг бир-бирига боғлиқлигини кўришимиз мумкин.

Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган инновациялар нафақат техника ва технологияларни, балки агротехник тадбирларни ҳам такомиллаштирилиши мумкин. Қишлоқ хўжалигидаги инновациялар тирик организмлар ва хайвонот дунёси билан ҳам боғлиқдир. Шу сабабли қишлоқ хўжалигининг инновацион жараёнларини ўсимликчиликда ва чорвачиликда амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Иқтисодиётнинг ҳар бир тармоғида ишлаб

чиқариш воситаларидан фойдаланилади, турли хил маҳсулотлар ишлаб чиқарилади, ишчи-хизматчилардан етарлича малака талаб қилинади. Худди шундай қишлоқ хўжалигининг ҳам ўзига хос хусусиятлари борки, бу тармоқда тадбиркорлик фаолиятини олиб боришда ушбу хусусиятларни ҳисобга олиш зарур (1.2.1-расм).

Қишлоқ хўжалигида инновацион жараёнларнинг ўзига хослиги соҳанинг ўзига хос хусусиятга эга эканлигидан келиб чиқади. Тармоқнинг фарқлий жиҳатларининг асосида энг аввало қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг табиий-биологик хусусиятлари (ер асосий восита эканлиги, меҳнат воситалари сифатида тирик организмлар – ўсимлик ва чорва молларнинг қўлланилиши, табиий-иклим шароитларга боғлиқлиги ва бошқалар) ётади. Табиий – биологик омиллар ҳисобига соҳанинг техник-технологик хусусиятлари келиб чиқади (ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги, иш даврининг узунлиги ва бошқалар). Ушбу фарқлардан келиб чиққан ҳолда узоқ ривожланиш жараёнида соҳанинг ўзига хос ижтимоий-иқтисодий жиҳатлари ва хусусиятлари шаклланди. Инновацион жараён нуқтаи-назардан қарайдиган бўлсак, улар қуйидагилардан иборат:

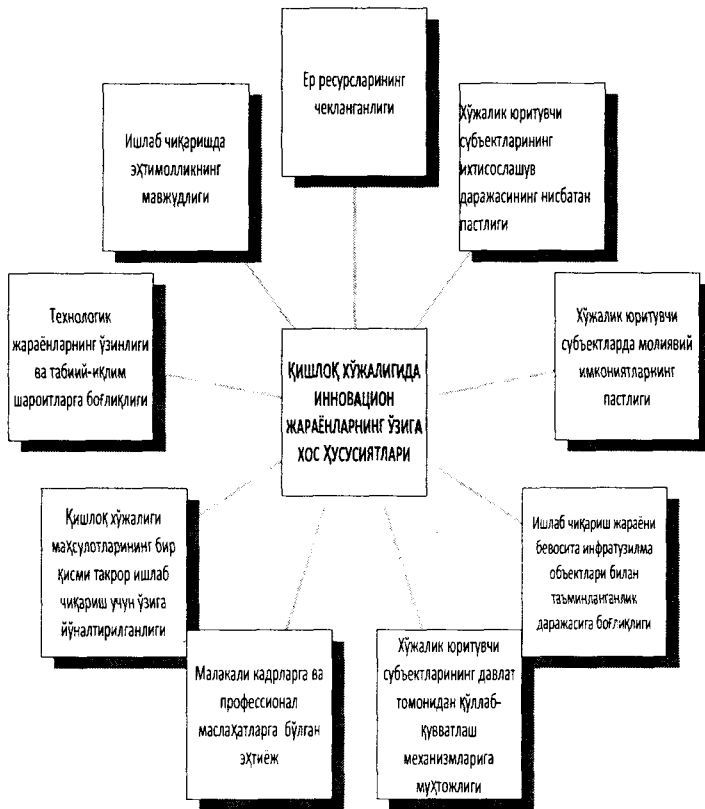
➤ ер ресурсларининг чекланганлиги сабабли, деҳқончиликда экстенсив ривожланиш ўрнига интенсив омилар, яъни бир бирлик ер майдони ҳисобига кўпроқ маҳсулот олишга эътибор бериш лозим;

➤ қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи корхоналарнинг ихтисослашув даражаси бошқа соҳаларга нисбатан паст, бу эса ердан самарали фойдаланиш зарурияти, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг мавсумийлик характери билан боғлиқ, натижада ишчи кучи, техника ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларидан йил давомида тўлиқ фойдаланишни ташкил этиш талаб этилади;

➤ деҳқон хўжаликлари, фермер хўжаликлари ва шахсий томорка хўжаликлари ишлаб чиқаришни ривожлантиришга доир

чора-тадбироларни мустақил ривожлантириб бориш имкониятига эга эмаслар, маълумки, бунга катта маблаг қўйиш талаб этилади;

➤ ҳозирги кунда ишлаб чиқариш жараёнидаги бир қатор ишларни махсус хизматлар соҳаси, яъни инфратузилма объектлари томонидан бажариб келинмоқда (машина трактор парклари, агрокимёсервис, ёқилғи-мойлаш материалларни сотиш шохобчалари, тайёрлов корхоналар, зооветеринария хизмати ва бошқалар);

1.1.3-расм. Қишлоқ хўжалигида инновацион жараёнларнинг ўзига хос хусусиятлари

➤ турли мулкчилик шароитида давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ва таъсир этишнинг махсус шакллари талаб этилади (илмий-техник сиёсатни олиб бориш, информацион база билан таъминлаш, солиқ, кредит сиёсати ва бошқ.);

➤ қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг ўзига хослиги ва инновацияларни жорий этиш юқори малакали кадрларга ёки профессионал маслаҳатларга бўлган эҳтиёжини оширади;

➤ қишлоқ хўжалиги маҳсулотларнинг бир қисми такрор ишлаб чиқариш учун қишлоқ хўжалигининг ўзига йўналтирилади ва такрор ишлаб чиқариш фонди ушбу маҳсулот ва давлат кўмагида шаклланади. Аммо ишлаб чиқариш ҳажми йиллар давомида ўзгариб туради, шу сабабли ишлаб чиқариш жараёнининг узвийлигини таъминлаш мақсадида йирик суғурта фондларини ташкил этиш керак;

➤ технологик жараённинг узунлиги ва табиий-иқлим шароитга боғлиқлиги ишлаб чиқариш натижасини олдин башорат қилишда қийинчиликларни келтириб чиқаради;

➤ ишлаб чиқаришнинг эҳтимоллик характери инновацияларни жорий этишнинг натижаларини ҳам эҳтимоллик характериға эға бўлишға олиб келади. Ишлаб чиқариш омилларининг ёки, умуман, иқтисодий ҳолатнинг ўзгариши кутилмаган салбий натижаларға олиб келиши мумкин, шу сабабли инновация ютуқларини қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришиға олиб киришдан олдин хар томонлама чуқур таҳлил қилиш талаб этилади.

Қишлоқ хўжалигида инновацион жараёнларнинг тармоқ хусусиятларидан ташқари, шунингдек, инновацион жараённинг ўзининг ҳам мазмун моҳиятини эътиборға олиш зарур.

Қишлоқ хўжалигида инновацияларнинг асосий мақсади соҳада кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш ва рақобатбордошликни таъминлашдан иборат. Ушбу мақсадни амалға ошириш учун қуйидаги вазифаларни бажариш лозим:

1. Қишлоқ хўжалигининг даромадлилигини таъминловчи инновацион тизимни ва инновацион механизмларни шакллантириш;

2. Мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш ва маҳсулот ишлаб чиқаришнинг рақобатбордошлигига эришиш ;

3. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини жаҳон бозорига чиқаришни таъминлашдан иборатдир.

Қишлоқ хўжалигида инновацияларни амалга ошириш қуйидаги омилларга боғлиқ:

- жаҳон бозори конъюнктураси;
- ташқи алоқаларни ривожлантириш;
- соҳа самарадорлигининг пастлиги;
- маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг жорий этилган инновацияларнинг самарадорлигининг манфаатдорлиги;
- илмий тадқиқот ишларнинг камлиги;
- маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг илмий ишланмалар ахбороти билан таъминланганлиги;
- малакали мутахассисларни тайёрлаш.
- Қишлоқ хўжалигида инновацияларни ривожлантириш мақсадида қуйидаги механизмларни жорий этишни тақозо қилади:
 - қишлоқ хўжалигидаги инновацияни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;
 - фанни ишлаб чиқариш талабига яқинлаштириш;
 - инновацияларни жорий этиш бўйича қишлоқ хўжалигига кўмаклашиш;
 - кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш;
 - инновация манбаларини кенг жорий этиш;
 - инновация лойиҳаларини амалда қўллаш.

1.3 “Инновацион иқтисодиёт” фанининг предмети, мақсади ва вазифалари

Қишлоқ хўжалигининг муҳим вазифаларидан бири мамлакат аҳолисини озиқ-овқат, қайта ишлаш саноатини эса зарур қишлоқ хўжалиги хом-ашёси билан таъминлашдир. Ушбу масалани ҳал этиш келажакда тармокни интенсивлаштириш, фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш, турли хил мулкчилик ва хўжалик юритишнинг турли шаклларини ривожлантириш билан боғлиқдир. Хўжалик юритишнинг илмий асосланганлик даражасини юксалтириш, ишлаб чиқаришни бошқаришда ташаббускорлик ва фаолликни кучайтиришнинг асосий шарти қишлоқ хўжалиги мутахассисларини иқтисодий жиҳатдан тайёрлаш ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялар – ишлаб чиқаришда рақобат курашида сакланиб қолиш имкониятини берувчи инновацион лойиҳани ишлаб чиқишнинг моҳияти истикболда жуда иқтисодий аҳамиятга эга. Кескин рақобат ва бозордаги тез ўзгарувчан шароитларда, нафақат бутун эътиборни корхона ички жараёнида мужассамлаштириш, балки узоқ муддатли инновацион технологияни ишлаб чиқиш ҳам муҳимдир. Олдинги йилларда аграр саноат мажмуида кўпгина корхоналар жорий фаолиятда ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш билан боғлиқ ички муаммоларни кундалик тарзда ҳал этган ҳолда, муваффақиятли фаолият юритишлари мумкин эди аммо ҳозирги кунда, тез ўзгарувчан шароитга мослашувчи таъминловчи инновацион фаолиятда стратегия лойиҳалар ўта муҳим ҳисобланмоқда.

Тармокни ривожлантириш учун иқтисодий конунлар ва ҳукумат томонидан олиб борилаётган ислоҳотлар қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларни ривожлантиришда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

«Инновацион иқтисодиёт» фани кишлок хўжалигида ишлаб чиқаришни ривожлантиришда самарали хизмат қилади. Бу иқтисодий фанлар жумласига кириб, кишлок хўжалигидаги корхоналарни ишлаб чиқаришда инновацион технологияларни мужассамлаштириб қатнашувчи барча тармоқларнинг ишлаб чиқариш муносабатларини ишлаб чиқарувчи кучлар билан узвий боғланишни ўрганиш, бозор шароитида кишлок хўжалигида объектив иқтисодий қонунларнинг қабул қилиниши ва амалиётга татбиқ қилиш, ишлаб чиқаришни технологик жиҳатларини қайта кўриб чиқиш, ишлаб чиқаришни ва унинг тармоқларга раҳбарлик қилиш, менежмент, инновацион маркетингни ишлаб чиқаришдаги фан янгиликлари, инновацион ва илғор технологиялар тажрибаларини жорий этиш йўллари, инвестиция, молия ва бозор муносабатлари асосида арзон ва рақобатдош маҳсулот ишлаб чиқариш йўлларини кўрсатади.

«Инновацион иқтисодиёт» фани кенг маънода қуйидаги иқтисодий фанлар билан: иқтисодиёт назарияси, кишлок хўжалиги иқтисодиёти ва менежменти, инвестиция, бизнес режа, информатика, микроиқтисодиёт, тадбиркорлик, статистика, сервис хизматлари иқтисоди, менежмент, маркетинг ва бошқа фанлар билан узвий алоқададир.

«Инновацион иқтисодиёт» фанининг мақсади кишлок хўжалик маҳсулотларини етиштирувчи субъектларда ва унга хизмат кўрсатувчи тармоқларда технологик иқтисодий қонунларни ишлаб чиқариш жараёнларига инновацияларни татбиқ қилишдан иборат.

Фанининг предмети – кишлок хўжалигида ишлаб чиқариш кучларининг, ишлаб чиқариш алоқалари ва иш юритишда инновацион технологияларни яхшилаш йўли орқали меҳнат унумдорлигини оширишдан иборатдир.

«Инновацион иқтисодиёт» фани замонавий фан бўлиб, у доимо ишлаб чиқариш технологияларини самарадорлигини оширишда қонунлар ўзгаришини, тармоқлар ривожланишини

жамият ривожланишини ўрганиб синтез қилиб туради. Иқтисодий қонунлар қишлоқ хўжалигида ва унинг тармоқларида бошқаришни ижобий ривожлантириш учун хизмат қилади.

Фанининг объекти – қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларга ва ишлаб чиқаришга бевосита ўз ҳиссасини қўшадиган барча тармоқлар фаолиятидир.

Қишлоқ хўжалик тармоқларини ижтимоий ривожлантириш – қишлоқ хўжалигида ва унинг тармоқларида ишлаб чиқариш жараёнларида инновацион технологияларни яхшилаш асосида инвестициялардан ва инфратузилмалардан фойдаланиш, маҳсулотни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш, сифатли хизмат кўрсатиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, тармоқларнинг ижтимоий ривожланишида иқтисодий қонунларни жорий этиш йўлларини кўрсатади.

«**Инновацион иқтисодиёт**» фанининг вазифаси инновацион технологияларни яхшилаш асосида, қишлоқ хўжалигида маҳсулот етиштирувчи ва хизмат қилувчи тармоқлар билан иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш орқали, маҳсулот ҳажмини ва сифатини оширади. Товар ишлаб чиқарувчи субъектларда меҳнат ва технологик жараёнларини илмий асосда ривожлантириш билан меҳнат унумдорлигини ошириш ер-сув ҳамда асосий воситаларидан самарали фойдаланишдан билан боғлиқдир.

1.4 “Инновацион иқтисодиёт” фанининг тадқиқот усуллари

Қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялар фаолиятини таҳлил қилиш учун ҳар хил усуллардан фойдаланилади. Ушбу усуллар орқали ишлаб чиқаришда рўй берадиган ходисаларни иқтисодий баҳолайди. Ишлаб чиқаришда қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

1.Статистик гуруҳлаш усули – инновацион технологиялардан рационал фойдаланиш, маҳсулот таннархи, меҳнат унумдорлигининг ўсиши, меҳнат ресурслари, инновацион технологиялардан

унумли фойдаланиш ва бошқа кўрсаткичларни ўрганади. Бу усул ёрдамида инновацион лойиҳа шакллар таркибини, бир-бирига боғлиқлигини, харажатлар ва даромадлар тенденцияларини, ишлаб чиқаришни модернизациялаш шароитини янада ривожлантириш истиқболларини аниқлаб беради.

2. Монографик усул – республикамиздаги ёки хорижий тажриба алмашиш мақсадида қишлоқ хўжалигини умумий ва айрим тармоқларнинг инновацион фаолиятини, ишлаб чиқариш жараёнлари технологиясини ривожланиш истиқболларини аниқлаб беришдан иборат.

3. Аналитик ҳисоб усули – қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялар фаолиятини таҳлил қилиш ва барча тармоқлардан ривожлантириш йўллари белгилайди.

Қишлоқ хўжалигини модернизациялаш орқали ишлаб чиқаришни иқтисодий фанлар назарияси орқали ижтимоий ривожланишни чуқур тадқиқот қилиб, кейинги йилларда катта ютуқларга эришиш учун қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялар фанга математик тадқиқотнинг усуллари катта самара бермоқда.

4. Иқтисодий математик усули – математик рақамлардир, қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялар, барча ишлаб чиқариш соҳалари бўйича кўрсаткичларини таҳлил қилишда математик рақамлар 3 манбадан олинади:

1. Бизнес режадан;
2. Инновацион фаолият ҳисоботидан;
3. Меъёрий маълумотлар, технологик карта ва справочниклар.

Иқтисодий математик усул бир қанча босқичларга бўлинади. Тайёрлаш, иқтисодий таҳлил, абстрак рақамлар, маълумотлар йиғиш ва уни ўрганиш.

5. Лойиҳа конструкторлик ишлари усули – лойиҳалаштирилган объектлар ва жамлаб бўлмайдиган ҳар хил кўрсаткичларни таҳлил қилишдан иборатдир.

Юкоридаги усуллар ёрдамида кишлоқ хўжалигида инновацион технологиялар ва хизмат кўрсатувчи тармоқларнинг ишлаб чиқариш фаолияти ва иқтисодий самарадорлиги таҳлил қилиниб, келгусида ривожлантириш истиқболлари белгилаб олинади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Кишлоқ хўжалигини ривожлантиришда иқтисодий ислохотларнинг моҳиятини айтиб беринг.

2. Кишлоқ хўжалигида инновацион технологияларни ўрни ва вазифалари нимадан иборат?

3. Инновация тушнчаси бўйича дунё олимларининг фикрлари нимадан иборат?

4. Фаннинг мақсад, вазифалари ва усулларини кўрсатиб беринг?

5. Инновацияни ривожлантиришнинг ҳуқуқий асослари?

6. Инновацион технологиялар ва уни жорий этишнинг долзарблиги нимадан иборат?

7. Инновациявий жараённинг асосий босқичлари ўз ичига нималарни олади?

8. Кишлоқ хўжалигини ривожлантиришда иқтисодий ислохотларнинг моҳиятини айтиб беринг?

9. Инновацион технологияларни жорий этиш тўғрисида фикрингиз?

II БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ИҚТИСОДИЁТНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ-ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАРИ ВА ДАВЛАТ СИЁСАТИ

Ўқув мақсади: Қишлоқ хўжалигида инновацион иқтисодиётни ривожлантиришнинг ҳуқуқий-иқтисодий асосларини ва давлатнинг инновация тўғрисидаги сиёсатини, инновацион жараёнларни давлат томонидан қўллаб-қувватланиши йўналишларини ҳамда инновацияларнинг хориж тажрибаларини ўрганишдан иборат.

Таянч иборалар: Инновацион технология, давлат сиёсати, молиявий инқироз, интеграллашув, глобаллашув, таркибий ўзгаришлар, хорижий инвестор, кафолат, солиққа тортиш, бозор механизми, фаоллик, илмий зоя, фундаментал мулк, хориж тажрибаси, концепция, баҳолаш, конкурс танлови, эксперт, услублар, стратегия, инновацион диффузия, молиялаштириш.

2.1 Қишлоқ хўжалигида инновацион иқтисодиётни ривожлантиришнинг ҳуқуқий асослари

Ўзбекистон Республикаси Президентини “Ўзбекистон республикаси инновацион ривожланиш вазирлигини ташкил этиш тўғрисида”ги 2017 йил 29 ноябрь ПФ-5254 сонли фармонига асосан:

Замонавий шароитларда жаҳон фани ва инновация фаолиятининг ютуқларидан кенг фойдаланиш жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳаларини изчил ва барқарор ривожлантиришнинг, мамлакатнинг муносиб келажагини барпо этишнинг муҳим омили бўлиб бормоқда.

Ўтган даврда фан ва технологияларни ривожлантириш соҳасида зарур инфратузилма яратилди, муайян интеллектуал ва технологик салоҳият шакллантирилди.

Шу билан бирга, куйидаги тизимли муаммоларнинг мавжудлиги, инновацион ғоялар ва технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш учун мавжуд имкониятлар ва салоҳиятдан етарлича фойдаланмаслик кўзланган ислохотларнинг самарали амалга оширилишига ҳамда мамлакатнинг жадал инновацион ривожланишига тўсқинлик қилмоқда, хусусан:

биринчидан, давлат дастурларини ишлаб чиқишда замонавий фан ва инновацион технологияларнинг ютуқлари ва ривожланиш тенденцияларини лозим даражада комплекс таҳлил қилиш ва ўрганиш мавжуд эмас, бунинг оқибатида мазкур дастурлар аксарият ҳолатларда муаммоларнинг оқибатларини бартараф этишга қаратилган ҳамда узок муддатли ривожланиш масалаларини ҳал этмаяпти;

иккинчидан, фундаментал ва амалий тадқиқотларни ташкил этишнинг ҳозирги аҳволи инновацион ғоялар ва ишланмаларни тўлиқ рўёбга чиқариш ва амалий жорий этиш учун лозим даражадаги шароитларни таъминламаяпти;

учинчидан, инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларни стратегик прогноз қилиш, қўллаб-қувватлаш ва жорий этишни таъминловчи ягона органнинг мавжуд эмаслиги, илмий-тадқиқот ва ахборот-таҳлил муассасаларининг тарқок ҳолда фаолият кўрсатиши фан, таълим ва ишлаб чиқаришнинг тўлиқ интеграциялашишига имкон бермаяпти, бу эса ўтказилаётган изланишларнинг самарадорлигини пасайтирмоқда;

тўртинчидан, юқори технологиялар, ноу-хау ва замонавий ишланмаларни биринчи навбатда жорий этишни талаб қилувчи устувор соҳа ва тармоқларни аниқлаш бўйича фаолиятни ташкил этишдаги камчиликлар технологик колоқликка ва инновацион товар (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқаришнинг чекланганлигига олиб келмоқда;

бешинчидан, илмий-тадқиқот ишларини ташкил қилиш ҳамда инновацион ғоялар ва ишланмаларни жорий этишда алоҳида ҳолатлардаги тор идоравий манфаатларнинг устунлик қилиши

бюджет маблағларидан ноокилона фойдаланишнинг сабабларидан биридир;

олтинчидан, инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларни амалга оширишда давлат-хусусий шерикликни татбиқ этишга, шунингдек, инновацион маҳсулотларни жорий этиш учун инфратузилмани такомиллаштиришга етарли эътибор қаратилмаяпти;

еттинчидан, инновацион маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва жорий этиш соҳасида юқори тажриба ва салоҳиятга эга бўлган хорижий (халқаро) ташкилотлар билан ҳамкорлик, шунингдек, улардан бутун мамлакат фани, саноати ва иқтисодиётини ривожлантиришнинг долзарб муаммоларини ҳал қилишда фойдаланиш паст даражада сақланиб қолмоқда.

Мазкур ҳолатлар инновацион ғоялар ва технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этишни ташкил қилиш соҳасида давлат бошқарувининг институционал ва ташкилий-ҳуқуқий асосларини тубдан такомиллаштиришни талаб қилади.

Илғор хорижий тажриба, жаҳон фанининг замонавий ютуқлари, инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологиялар асосида иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва ижтимоий соҳани жадал инновацион ривожлантиришни таъминлаш мақсадида, шунингдек, 2017- 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича **Ҳаракатлар стратегиясида** белгиланган вазифаларга мувофиқ:

Ўзбекистон Республикаси инновацион ривожланишининг асосий йўналишлари этиб белгиланган:

➤ худудлар ижтимоий-иқтисодий салоҳиятининг барқарор ўсиши, шунингдек, аҳолининг ҳаёт даражаси ва фаровонлиги юксалиши учун зарур шароитларни таъминлашга қодир бўлган фан ва инновация фаолиятини ривожлантиришнинг замонавий инфратузилмасини шакллантириш;

➤ инновацион ғоялар ва технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш соҳасига инвестицияларни кенг жалб этиш, уларнинг

янада ривожланишини таъминловчи норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш;

➤ илмий-тадқиқот ва инновация фаолиятини, энг аввало, ёш авлоднинг ижодий ғоялари ва ишланмаларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ҳамда рағбатлантириш, шунингдек, ушбу фаолиятда иқтидорли ёшлар фаол иштирок этиши учун қулай шароитлар яратиш;

➤ аграр соҳага инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларни, шу жумладан ишлаб чиқариш самарадорлигини ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларнинг экспорт салоҳиятини оширишга, мамлакатнинг озик-овқат хавфсизлигини мустаҳкамлашга кўмаклашувчи қишлоқ хўжалиги экинларининг янги селекция навларини тарғиб қилиш;

➤ иқтисодиётнинг реал сектори тармоқларини ҳар томонлама ривожлантиришни таъминловчи замонавий ахборот-коммуникация, саноат ва бошқа инновацион технологияларни жадал жорий этиш;

➤ инновация фаолияти соҳасида илгор хорижий (халқаро) ташкилотлар билан, шу жумладан уларни ноу-хау, нанотехнологиялар ва юқори технологик товар (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқаришнинг маҳаллий бозорига жалб қилиш орқали ҳамкорликни кенгайтириш.

Инновацион ривожланиш ва новаторлик ғояларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси ташкил этилди.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича **Ҳаракатлар стратегиясида** белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш, шунингдек, илмий-тадқиқот муассасалари фаолиятини янада такомиллаштириш, уларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва инновацион фаолиятини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Илмий-тадқиқот муассасаларининг инфратузилмасини янада мустаҳкамлаш ва инновацион фаолиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 1 ноябрь.

ПҚ-3365-сонли қарори қабул қилинди ва шунга асосан Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг илмий-тадқиқот муассасаларини офис ва лаборатория мебелли билан жиҳозлаш учун тегишли илмий-тадқиқот муассасаларининг бюджетдан ташқари маблағлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги бошқа муассасаларининг ўз маблағлари, халқаро молия институтлари, ташкилотлари ва донор-мамлакатлар грантлари, қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа манбалар асосида олиб борилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг мамлакатимиз парламенти—Олий Мажлисга тараққиётимизнинг янги босқичи бўлган 2017 йилда амалга оширилган асосий ишлар якуни ва Ўзбекистон Республикасини 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланган мурожаатномасида кўрсатилганидек, “Бугун биз давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан янгилашга қаратилган **инновацион ривожланиш йўлига ўтмоқдамиз**. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки замон шиддат билан ривожланиб бораётган ҳозирги даврда ким ютади? Янги фикр, янги ғояга, инновацияга таянган давлат ютади. Инновация – бу келажак дегани. Биз буюк келажакимизни барпо этишни бугундан бошлайдиган бўлсак, уни айнан инновацион ғоялар, инновацион ёндашув асосида бошлашимиз керак. Шунинг учун биз Инновацион ривожланиш вазирлигини ташкил этдик ва унинг олдига аниқ вазифаларни кўйдик. Бу вазирлик нафақат иқтисодиёт соҳасида, балки бутун жамият ҳаётида энг муҳим лойиҳаларни амалга оширишда ўзига хос локомотив ролини бажаради, деб ишонамиз”²⁰.

Қишлоқ хўжалигига инновацияларни жорий этиш соҳасида:

²⁰Ш.М.Мирзиёев. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисига Мурожаатномаси. - Халқ сўзи. 22.12.2017 йил

- энг аввало, мавжуд ер, сув ва бошқа табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш имконини берувчи «Ақлли қишлоқ хўжалиги» концепциясига асосланган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг замонавий синалган шакллари жорий этиш бўйича таклифлар киритиш;

- аграр секторда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини максимал даражада автоматлаштириш, ҳосилдорликни жиддий ошириш ва молиявий кўрсаткичларни яхшилаш, шунингдек, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш имконини берувчи инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларни жорий этишга кўмаклашиш;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини, шу жумладан йирик ритейлерлар ёрдамида таъминлаш орқали савдо бозорларини ва уларни тўғридан-тўғри отказиб беришни кенгайтиришга кўмаклашиш ва бошқалар.

2.2 Қишлоқ хўжалигининг инновацион фаолиятида давлат сиёсати

Жаҳонда кузатилаётган молиявий инкироз шароитида мамлакатни модернизация қилиш ва аҳоли бандлигини оширишнинг энг муҳим омиллари сифатида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани янада ривожлантириш, кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини жадал ривожлантириш мулкдорнинг ўрни ва аҳамиятини тубдан қайта кўриб чиқиш уларнинг ривожланишини ҳар томонлама давлат томонидан қўллаб қувватлашга йўналтирилган Қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятни ҳуқуқий асослар асосида узоқ муддатли ўзаро чуқур боғланган чора-тадбирлар кенг комплексини амалга ошириш давлатимиз томонидан бугунги кундаги долзарб масалалар ҳисобланади.

Жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув ва глобаллашувнинг ижобий томонлари билан бир каторда турли мамлакатлардаги

иктисодий ривожланишнинг бир текисда бормаслиги дунё мамлакатлари ўртасида ижтимоий-иктисодий ривожланиш жиҳатидан тафовутнинг экологик таҳдидларини кучайиб бориши турли мамлакатларда аҳоли сонини ўзгаришининг кескин фарқланиши каби ҳолатлар жаҳон хўжалигининг яхлит тизим сифатида барқарор ривожланишига тўсқинлик қилади. Жаҳон ҳамжамияти бугунги кунда бошидан кечираётган молиявий инкироз ҳам айнан глобаллашув жараёнларини салбий оқибати сифатида намоён бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг мамлакатимиз парламенти – Олий Мажлисга тараққиётимизнинг янги босқичи бўлган 2017 йилда амалга оширилган асосий ишлар якуни ва Ўзбекистон Республикасини 2018 йилда ижтимоий-иктисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланган Мурожаатномасида таъкидлаганидек, “Маълумки, ҳозирги кунда юртимизда 51 фоиздан зиёд аҳоли қишлоқ жойларда яшайди. Бироқ қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг мамлакат ялпи ички маҳсулотига улуши 17 фоиздан ошмайди. Аграр соҳа маҳсулотларини қайта ишлаш ҳажми эса 10 фоизга ҳам етмайди. Ҳолбуки, ривожланган давлатларда бу кўрсаткич 50 фоиздан ортқини ташкил этади. Шу муносабат билан **қишлоқ хўжалигини янада息лоқ қилиш бўйича комплекс дастур** ишлаб чиқиш лозим”²¹.

Давлат органларининг инновация соҳасидаги асосий функциялари куйидагилардан иборат:

- Илмий тадқиқотлар ва инновацияларга маблағларни мужассамлаш;
- Инновация фаолиятини мувофиқлаштириш;
- Инновация жараёнларини ҳуқуқий базасини яратиш;
- Инновацияларни кадрлар билан таъминлаш;
- Илмий-инновация инфратузилмасини шакллантириш;

²¹Ш.М.Мирзиёев. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисига Мурожаатномаси. Халқ сўзи. 22.12.2017 йил.

➤ Инновация жараёнларини ҳудудий тартибга солиш.

Давлатнинг илмий-техник сиёсатини амалга ошириш механизми

- Илмий-техник тараққиёт устувор йўналишларини белгилаб олиш;
- Давлат илмий-техник дастурларини шакллантириш;
- ДИТД бажарилишини мониторинги ва натижаларни экспертиза қилиш;
- ИТИ натижалари маълумотлар базасини шакллантириш;
- Ҳар йиллик инновацион гоёлар, технологиялар ва лойиҳалар ярмаркасини ташкил этиш.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, давлатимиз томонидан мамлакат қишлоқ хўжалиги иқтисодиётида инновацион фаолиятни ривожлантириш муаммоларини аниқламай ва уларнинг ечимларини топмай туриб, иқтисодий ўсиш, ижтимоий муаммоларни айниқса ишсизликни олдини олиш, аҳоли даромадларини ошириш, истеъмол бозорини маҳсулотлар билан тўлдириш ва экспортни ошириш каби муҳим вазифаларни амалга оширишда кийинчиликлар туғдиради. Юқоридаги муаммоларни ижобий ҳал этган Европа Иттифоқи мамлакатларида ишлаб чиқариладиган ЯИМнинг 67 фоиздан кўпроғи кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик тармоғини улушига тўғри келади.

Қишлоқ хўжалиги иқтисодиётида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва уни модернизация қилиш борасида стратегик муҳим рол ўйнайдиган инновацион лойиҳаларни амалга ошириш, биринчи навбатда ишлаб чиқариш инфратузилмасини шакллантириш, қишлоқ хўжалиги корхоналари билан кичик бизнес корхоналари ўртасидаги ҳамкорликни янада кенгайтириш ишларини амалга оширишда Юртимиздаги сиёсий иқтисодий ва молиявий барқарорлик ҳар қандай сармоянинг асосий гарови ва шартидир. Чет эл сармояси учун инновацион жараёнларни давлат томонидан қўллаб-қувватланиши учун қонуний қафолат ҳам яратилган. Жумладан Ўзбекистон Республикасининг “Чет эл

инвестициялари тўғрисидаги” қонуни, “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларини кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуни ва “Инновацион лойиҳалар ва технологияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишни рағбатлантиришдаги қўшимча чоратadbирлар тўғрисидаги” қарори ишлаб чиқаришнинг технологик даражасини янада оширишда илмий изланишларни фундаменталтадқиқотлар ва инновацион лойиҳаларни давлат томонидан қўллабқувватлаиб ишлаб чиқаришнинг технологик даражаси янада оширилиб, ички ва ташқи бозорда рақобатбардош ва сифатли инновацион маҳсулотларни олиб чиқишни таъминлаб, инновацион ишланмалардан фойдаланиш ва илмий техникавий салоҳиятни ривожлантиришда муҳим дастур бўлмоқда.

Президентимизнинг 2015 йил 4 мартдаги “2015-2019 йилларда ишлаб чиқаришни таркибий ўзгартириш, модернизация ва диверсификация қилишни таъминлаш бўйича чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги фармони мамлакатимизда амалга оширилаётган ишлаб чиқаришни янгилаш ва инновацион технологияларни жорий этиш бўйича узлуксиз жараённинг мантикий давоми бўлди. Бу фармонда дастурга киритилган инвестиция лойиҳаларини ҳаётга татбиқ этиш борасида қиймати 30 миллион АҚШ долларидан зиёд ва чет эллик инвестор улуши камида 50 фоиз бўлган лойиҳалар бўйича ишлаб чиқариш майдони ташқарисида муҳандислик-коммуникация тармоқларини йўлга қўйиш бюджет маблағлари ҳамда ички молиялаштириш манбалари ҳисобидан амалга оширилиши белгилаб қўйилган.

Шу мақсадда мамлакат қишлоқ хўжалиги иқтисодиётда инновацион технологиялар барқарорлигини давлат томонидан тартибга солишда унинг ривожланишини таъминлаш ва жаҳон хўжалигига интеграциялашувини мустаҳкамлашда миллий иқтисодиётимизга ички ва хорижий инвестициялар кўламини кенгайтириш ва улардан оқилона фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга, шунинг учун ҳукуратимиз томонидан ички ва чет эл

инвестициялари учун мамлакатимизда барча шарт-шароитлар яратиб берилмоқда.

Ҳозирги кунда хорижий инвесторларнинг ўз маблағларини мамлакат кишлоқ хўжалиги иқтисодиёти учун сарфлашга қизиқтириш мақсадида давлат қонунлари асосида қўллаб-қувватланиши мақсадида улар учун имтиёзли молиявий шароитлар яратилган. Жумладан:

➤ хорижий инвесторлар капиталини сақланиши учун кафолатлар;

➤ кўрилган зарарларни қопланиши учун кафолатлар;

➤ солиққа тортиш тизимида уларга берилган имтиёзлар;

➤ фойда ва даромадларни хорижга олиб чиқиб кетишнинг эркинлиги ва имконияти борлиги;

➤ божхона имтиёзларини мавжудлиги;

➤ хорижий инвесторлар мулклари ва уларнинг ўзларини хавф-хатарлардан суғуртавий муҳофаза қилиш тизими яратилгани.

Шу жумладан ҳозир кишлоқ хўжалигида корхоналарда бозор механизмига йўналтирилган инновацион фаолиятни шакллантириш ва унда давлатнинг роли ва мақсадларини белгилаш, истиқболли режалар тузиш алоҳида аҳамият касб этади. Инновацион соҳага тааллуқли услублар ҳамда замонавий фан ютуқларидан фойдаланган ҳолда илғор инновацион техника ва технологияларни жалб қилиш корхоналарда рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш имкониятлари яратилиб, давлат буюртмаси ҳажмини оширишга ёрдам берилмоқда. Шу боис корхоналарда инновацион бошқарувни қўллаш зарурати мамлакатимиз кишлоқ хўжалиги олдида турган долзарб вазифалардан ҳисобланади. Жумладан унинг асосий иқтисодий самарасини кўрсатиб ўтишимиз мумкин:

- корхоналардаги инновацион фаолликни ошириш учун аграр, илмий ва амалий ташкилотларни бирлаштириш;

- олимларнинг ўз тадқиқотларини амалиётга татбиқ қилиш фаол таъсир кўрсатади;

- истиқболли, илмий-техника ишланмаларидан туман минтақа миқёсида қишлоқ хўжалик озиқ-овқат товарларини ишлаб чиқарувчиларни истиқболли даражаларини таъминлаш;
- инновация маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилар илмий муассасалар ва ишлаб чиқариш асосида ривожлантириш;
- тузилмаларининг ўзаро алоқаларни йўлга қўйиш;
- инновацион технологиялар ҳисобини олиб бориш, улардан фойдаланиш жараёнини таҳлил қилиш, бу борадаги эҳтиёж мониторингини ўтказиш ва шу асосда кейинги илмий-техника ишланмаларини режалаштиришга имкон бериш;
- тармоқнинг ривожланиш йўналишларини мувофиқлаштириш, илмий-тадқиқот ишлари бўйича фаолият ва уларнинг устуворлиги стратегиясини ишлаб чиқишга кўмаклашиш;
- қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни технологик даражасининг кўтарилиши учун муҳим омиллигини исботлаш.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг мамлакатимиз парламенти – Олий Мажлисга тараққиётимизнинг янги босқичи бўлган 2017 йилда амалга оширилган асосий ишлар якуни ва Ўзбекистон Республикасини 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланган Мурожаатномасидаги фикрига кўра, “Айниқса, озиқ-овқат хавфсизлиги муаммосини ҳал этиш, генетик модификация қилинган маҳсулотлар етиштирмаслик бўйича қатъий назорат ўрнатишга алоҳида эътибор қаратиш талаб этилади. Сўнгги йилларда мамлакатимиз бозорларида импорт мева-сабзавот маҳсулотлари кўпайиб бораётгани бизни албатта хушёрликка чақириши керак. Бундай ҳолатнинг олдини олиш учун, аввало, йўқолиб бораётган қадимги навларни тиклаш, селекция ишларини оқилона ва самарали йўлга қўйиш, соҳага илм-фан ютуқлари, инновацион ишланмаларни кенг жорий этишимиз зарур”²².

²²Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлиси Мурожаатномаси - Халқ сўзи. 22.12.2017 йил

Мамлакатимиз кишлоқ хўжалиги соҳасининг инновация фаолиятини кенгайтириш учун қулай муҳит яратилган, буларнинг ҳаммаси албатта давлатимиз тараққиёти учун хизмат қилади. Инновацион фаолиятда мураккаблик ва юқори риск ўзида характерланади. Бунинг учун инновацияда потенциални ва ички рағбатлантиришлар мавжудлиги етарли эмас. Бу ерда ҳал қилувчи ҳаракат кучи сифатида ташқи рағбатлантиришлар ва давлат кўмаги бўлиши мумкин. Давлатнинг фаол кўмак муҳити, аваламбор, “Фундаментал фан” фазаси ҳисобланади. Илмий ғоялар кишлоқ хўжалик фаолиятида кенг жорий этиш мақсадга мувофиқдир.

2.3 Кишлоқ хўжалигида инновацион жараёнларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг асосий йўналишлари

Кишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш ва уни қўллаб-қувватлашда тажрибалар ҳар бир инновация жараёнини тарқалишининг муҳим омилларидан бири бўлиб – уни тегишли ижтимоий-иқтисодий муҳит билан ўзаро алоқасини ўз навбатида бундай муҳитнинг муҳим элементи сифатида рақобатдош технологияларни таъкидлаб ўтиш жоизлигини Й.Шумпетернинг инновациялар назариясига асосан, инновация диффузияси бу – юқори даромад олиш мақсадида инновацияни новатордан кейин жорий этувчилар сонининг ошиш жараёни ҳисобланади.

Тажрибалар бўйича инновациявий жараён субъектлари қуйидаги гуруҳларга бўлинади: новаторлар, дастлабки реципиентлар, дастлабки кўпчилик ва орқада қолганлар. Новаторлардан бошқа барча гуруҳлар имитаторлар каторига киради. Й.Шумпетернинг фикрича, юқори даромадларни кутиш инновацияларни қабул қилишнинг ҳаракатлантирувчи кучидир. Инновация диффузиясининг дастлабки босқичларида, хўжалик субъектларидан ҳеч бири рақобатдош инновацияларнинг нисбий устунликлари тўғрисида ахборотга эга бўлмайди. Аммо, хўжалик

субъектлари, бозордан сиқиб чиқарилиши хавфи остида, муқобил янги технологиялардан биттасини жорий этишга мажбур бўлади. Инновацияларни жорий этиш ҳар бир ташкилот учун қийин ва мураккаб жараён ҳисобланади. Инновацион фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш ҳолатларида, ҳар бир субъект томонидан қарор қабул қилишнинг муҳим мезонларидан бири бўлиб, муқобил технологиялар ва олдинги рецепиентлар томонидан қабул қилинган қарорларни таққослаш хизмат қилади. Аммо бундай ахборотга эга бўлиш жуда ҳам қийин, чунки бу, корхоналарнинг бозордаги рақобат ўрни билан боғлиқ бўлади.

Шунинг учун ҳам ҳар бир корхона, фақатгина чекланган миқдордаги корхоналар тажрибаси билан танишган бўлиши мумкин. Айнан шу ҳолат бозор иқтисодиётида қарор қабул қилиш ва инновациялар диффузияси жараёнларининг ноаниқлигини белгилайди. Ноаниқликнинг яна бир сабаби энг янги технологиялар билан боғлиқ. Диффузиянинг дастлабки босқичларида уларнинг потенциал даромадлилиги ноаниқ бўлади. Ноаниқлик, инновацияларни жорий этиш ва улардан фойдаланиш тажрибасини йиғиб бориш билан йўққа чиқарилиши мумкин. Аммо янги технологиядан фойдаланиш ноаниқлиги ва таваккалчилиги пасайиши билан уни бозорга кириб бориш салоҳияти ҳам йўқолиб боради ва фойдалилиги тушади. Ҳар бир инновациядан қўшимча фойда олиш имконияти вақтинчалик ва уни тарқатиш чегараси яқинлашиши билан пасайиб боради.

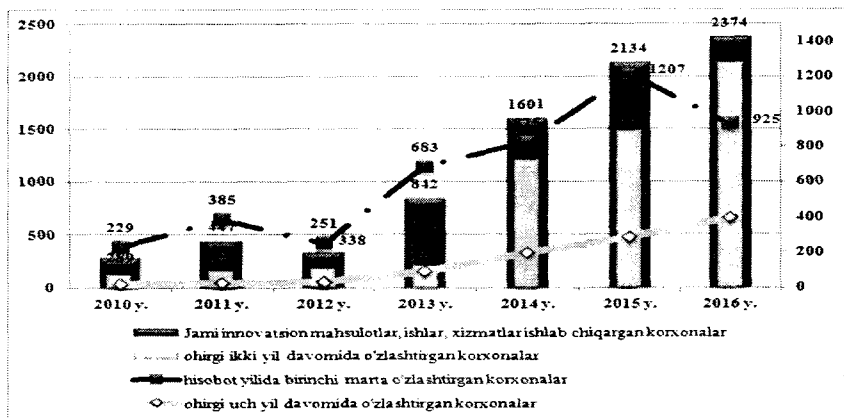
Демак, инновация диффузияси имитаторлар стратегиясига ҳам, биринчи рецепиентлар миқдорига ҳам боғлиқ бўлади. Тадбиркорлар янги технологик имкониятларни очмоқда, аммо уларни амалга ошириш имитаторни танлашга боғлиқ бўлади. Бошланғич ташкилотлари сони кўп бўлган технологиянинг бозорда етакчи бўлиши эҳтимоли ҳам катта бўлади. Албатта, технологиялар рақобати натижаси бозордаги барча агентлар танлови билан аниқланади, аммо дастлабки рецепиентларнинг таъсири барибир нисбатан каттароқдир. Инновацияларнинг тез тарқалиши учун

ривожланган инфратузилма мавжуд бўлиши керак. Инновациявий жараён циклик характерга эга бўлиб, техниканинг турли соҳаларидаги янгиликларнинг хронологик тартибда пайдо бўлиши бунга намоён қилади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш мумкинки, инновация – бу шундай техник-иқтисодий циклки, унда тадқиқот ва ишланмалар соҳаси натижаларидан фойдаланиш, ушбу соҳа фаолиятига тескари таъсир кўрсатувчи техник ва иқтисодий ўзгаришларга олиб келади. Инновациявий жараён фаолияти ривожланиши сари алоҳида қисмларга бўлинади ва меҳнат тақсимооти натижасида алоҳида чиқарилган функционал ташкилий бирликлар кўринишида моддийлашади. Инновациявий жараённинг иқтисодий ва технологик таъсири янги маҳсулот ёки технологияларда қисман ўз аксини топади. Инновациявий тизим ва унинг таркибий элементлари технологик даражасини ва бу билан инновацияларга мойиллигини оширишда иқтисодий ва технологик таъсирнинг ўрни каттароқдир. Лойиҳаларни давлат томонидан тартибга солишда бошқаришнинг муҳим таркибий қисмлари сифатида молиявий стратегияни ишлаб чиқиш, молиялаштириш манбалари ёки инвесторларни излаш, молиявий маблағларни бошқаришни таъкидлаб ўтиш жоиз.

Мамлакатимизда ишлаб чиқаришни модернизациялаш бўйича олиб борилаётган ислохотлар нафақат корхоналарда ишлатиладиган техника ва технологик жараёнларни янгилашни, балки бошқарув ва ҳисобини ташкил этишда инновацион ёндашувни талаб этади. Шу нуқтаи назардан корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни баҳолашнинг амалиётда қўлланиладиган айрим жиҳатларини тадқиқ этиш катта аҳамиятга эга.

Қуйидаги графикда сўнгги йилларда ўз кучи билан инновацион маҳсулотлар, ишлар, хизматлар ишлаб чиқарган корхона ва ташкилотлар динамикаси келтирилган (2.3.1-расм).

2.3.1-расм. Ўз кучи билан инновацион маҳсулотлар, ишлар, хизматлар ишлаб чиқарган корхона ва ташкилотлар сони (2010-2016 йиллар)

Қишлоқ хўжалигида давлат томонидан инновацияларни молиялаштиришни тартибга солишнинг асосий йўналишлари:

- техник инновацияларни тез ва самарали жорий этиш зарур бўлган шароитларни яратиш;
- илмий-техник салоҳиятни сақлаш ва ривожлантириш;
- илм ва техниканинг кадр салоҳиятини сақлаб қолиш учун зарурий моддий шароитларни яратиш, кадрларни четга чиқиб кетишини олдини олиш;
- инновациялар сони ва самарадорлигини ошириш, бунинг ҳисобига инсонлар турмуш тарзини яхшилаш.

Ҳозирги кунда мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида инновациявий фаолиятга инвестициялаш учун фойдаланиладиган асосий молиялаштириш манбалари қуйидагилар:

1. Шахсий маблағлар ҳисобига ташкил топган молиявий ресурслар:

- даромадлар (товар ва илмий-техник маҳсулотни сотишдан, молиявий операциялардан олинган даромад);

• тушумлар (амортизацияон ажратмалар, мулкни сотишдан тушумлар, мустаҳкам пассивлар, мақсадли тушумлар ва ҳ.к).

2. Бюджет ажратмалари:

➤ республика бюджети маблағлари (масалан, фан ва техникани ривожлантиришга йўналтирилган маблағлар);

➤ лойиҳани шахар ёки вилоят бюджетидан молиялаштирилиши.

3. Қайта тақсимот бўйича келиб тушувчи молиявий маблағлар:

➤ қимматли қозғалар бўйича дивиденд ва фоизлар;

➤ тармоқ ва ҳудудий тузилмалардан келиб тушадиган молиявий маблағлар.

4. Кредит ташкилотлари ёки ташқи инвесторлар маблағлари:

➤ кредит инвестициялари;

➤ хомийлар маблағлари;

➤ маҳаллий ва халқаро жамғармалар, ҳамда илмий-технологик ривожланиш дастурларининг маблағлари.

Инновациявий лойиҳаларга, шахсий ва бюджет маблағларидан ташқари, инвестиция киритишнинг қуйидаги манбалари кенг тарқалган:

➤ тижорат инвестициявий банклари;

➤ инвестициявий ва венчур жамғармалари;

➤ инновациявий жамғармалар;

➤ илмий-тадқиқотлар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш бўйича халқаро дастурлар;

➤ халқаро-хайрия жамғармалари.

Аммо, инновациявий лойиҳани молиялаштириш манбаси қандай бўлмасин, у билан ишлаш лойиҳа бизнес-режасини таҳлил этишдан бошланади. Умумий тарзда олганда, инновация фаолиятини давлат томонидан тартибга солишда **бизнес-режа** – бу янги бизнесни яратиш ёки мавжуд бизнесни ривожлантириш режасидир. Бизнес-режада Ўзбекистон Республикасида инновацион фаолиятнинг ҳуқуқий асослари асосида хўжалик фаолиятининг

предмети, асосий мақсадлари, стратегияси ва йўналиши ифодаланган:

➤ нарх сиёсати, бозор сиғими ва тузилмаси, етказиб бериш, ташиш, товарларни қайта ишлаш ва суғурталаш шароитлари аниқланган;

➤ корхона даромади ва харажатларига таъсир этувчи омиллар ўрганилган бўлиши керак.

Юқорида таъкидлаганимиздек, инновацион фаолиятни давлат томонидан тартибга солишда хориж тажрибасини ўрганганимизда модомики сўз иқтисодий ўсиш ҳақида борар экан бу борада халқаро иқтисодий назарияда таниқли бўлган Кейнсчилик ва классик мактаб вакилларининг назарий ғоялари эътиборга молик. Хусусан, иқтисодий ўсиш моделининг йирик намояндаларидан бири Дж.Кейнс иқтисодий ўсишнинг барқарорлигини таъминлашда даромад, истеъмол, жамғариш ва инвестиция даражаси инновацион фаолиятни қўллаб-қувватлашида муҳим иқтисодий омиллардан эканлигини таъкидлайди. Унинг таълимотига кўра мамлакатда иқтисодий ўсишни таъминлашда қайд этилган омиллар ичида айниқса инвестиция асосий роль ўйнайди.

Мамлакатда инвестиция даражасининг ортиб бориши нафақат қишлоқ хўжалигида иқтисодий ўсишга, балки унинг барқарорлигини таъминлашга ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Ушбу масала юзасидан иқтисодий назариячиларнинг таълимотига эътибор қаратадиган бўлсак Дж. Кейнс мамлакатда иқтисодиёт пасайишининг олдини олиш ва ишсизлик даражасини пасайтиришдаги давлатнинг аралашувини зарурлигини таъкидлайди. Бунда давлатнинг аралашуви мамлакатда талабни тартибга солиш орқали, яъни ялпи истеъмол ҳажмини оширишга қаратилиши зарур бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётни бошқаришга давлатни аралашуви хусусида катор мулоҳазали ҳолатлар мавжуд. Хусусан, Р. Дорбуш ва С. Фишер ҳукуматни иқтисодиётга

аралашуви мамлакатни экологик тозалигини сақлаш, иктисодиётда кредит, қимматли қоғозлар, пул ва товар массаси кабиларни максимал даражаларини белгилаш ва улар устидан назорат қилишда кўрадилар.

Ҳар қандай инновациявий лойиҳа муваффақиятли амалга ошиши учун давлат томонидан молиялаштирилиши лозим бўлади. Лойиҳалар давлат томонидан ва нодавлат ташкилотларининг грантлари асосида молиялаштирилиши мумкин. Ҳар бир лойиҳа аниқ номланиши ва қисқа аннотацияга эга бўлиши керак. Лойиҳада бажарувчилар сони, бажариш муддатлари (бошланиш ва тугалланиш йили), ҳар йилдаги молиялаштириш ҳажми кўрсатилади. Лойиҳа раҳбари ва асосий бажарувчилари, ҳамда молиялаштириш ва бажариш ташкилотлари тўғрисидаги ахборотга муҳим аҳамият берилади. Лойиҳа раҳбари ва асосий бажарувчилари тўғрисидаги ахборотда (ҳар бир кишига алоҳида) қуйидаги маълумотлар кўрсатилади: тўлиқ Ф.И.Ш., туғилган санаси, илмий даражаси, илмий даража берилган йил, илмий унвони, илмий унвон берилган йил, ташкилотнинг тўлиқ ва қисқартирилган номи, лавозими, илмий соҳаси (15тадан кўп бўлмаган таянч сўзлар), нашрларининг умумий сони, манзил маълумотлари ва лойиҳада молиялаштирувчи ва иш бажарувчи ташкилотларнинг тўлиқ ва қисқартирилган номлари (манзил маълумотлари, бюджет ҳисоб рақами, банк номи, раҳбар телефони ва бошқалардан ташқари) ёзилган бўлиши шарт. Кейинчалик, юқорида келтирилган бўлимларга асосан лойиҳа мазмуни ёзилади. Агарда лойиҳа танловда иштирок этадиган бўлса тегишли ариза расмийлаштирилади. Танлов шартлари оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади.

Молиялаштиришнинг бир йиллик умумий ҳажми, шу жумладан:

- иш ҳақи (умумий ҳажмнинг 50 фоиздан кўп эмас);
- иш ҳақи ажратмалари;
- ускуна ва материалларни харид қилиш;

– четдаги ташкилотлар хизматлари (шу жумладан нашриёт хизматлари);

– хизмат сафари харажатлари;

– экспедициявий харажатлар;

– устама харажатлар (умумий ҳажмнинг 20 %дан кўп эмас).

Ишларни бажариш молиялаштирувчи ташкилот билан тузилган шартнома ва техник топшириққа мувофиқ ҳолда амалга оширилади.

Инновациялар сифатида тегишли хўжалик юритувчи субъект учун янги бўлган ғоялар, предметлар, технологиялар ва хизмат қилиши мумкин.

Инновация диффузияси – бу инновацион фаолият давлат томонидан тартибга солиниши шундай жараёнки, унинг воситаси ёрдамида инновация вақт мобайнида ижтимоий тизим аъзолари ўртасида коммуникацион каналлар орқали узатилади.

Бошқача қилиб айтганда диффузия – бир марта ўзлаштирилган ва фойдаланилган инновацияни янги шароит ёки жойларда тарқатишдир. Инновацияларни кенг ёйиш – ахборот жараёни бўлиб, унинг шакли ва тезлиги коммуникацион каналларнинг қуввати, хўжалик субъектлари томонидан ахборотни қабул қилиш хусусиятлари, ушбу ахборотдан амалий фойдаланишга бўлган қобилияти ва ҳоказоларга боғлиқ. Чунки реал иқтисодий муҳитда фаолият юритувчи хўжалик субъектларининг инновацияларни излашга бўлган муносабати ва уларни ўзлаштириш қобилияти турлича бўлади. Реал инновациявий жараёнларда инновациялар диффузияси жараёнининг тезлиги турли омиллар билан аниқланади:

а) қарор қабул қилиш шакли;

б) ахборот узатиш усули;

в) ижтимоий тизим ва инновация хусусиятлари.

Инновация хусусиятларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

• анъанавий қарорларга нисбатан устунликлари;

• мавжуд амалиёт ва технологик тузилмага мос тушиши;

- мураккаблиги, жорий этиш тажрибаси ва б;

Шу билан бирга, мамлакатимизда соҳага ихтисослаштирилган “Эко Энергия”, “Интеллект Диалог”, “Чигатай инвест” каби ўнлаб корхоналар фаолият кўрсатмоқдалар. Ҳозирги кунда хорижий бир қатор ахборот технологиялари мавжудки, улар давлат томонидан муаммо ечилиши даражасини анча кўтариш имконини беради. Бошқарувнинг мавжуд услуб ва воситаларидан фойдаланиш, куйидаги функциялар бажарилишини расмийлаштириш имконини беради:

- лойиҳа мақсадини аниқлаш ва уни асослаш;
- оралиқ мақсад ва босқичларни ажратган ҳолда лойиҳани бажарилиш муддатларини белгилаш ва лойиҳани амалга ошириш графигини ишлаб чиқиш;
- автоматлаштирилган лойиҳалаштириш услубларини кўллаш;
- зарурий ҳисоботларни автоматлаштирилган расмийлаштириш билан лойиҳани бажариш устидан назорат ўрнатиш;
- давлат томонидан тартибга солинишида расмийлаштириш учун автоматлаштирилишга мойиллиги лойиҳани тузилмалаштиришни кўрсатиши лозим.

Бунда мумкин бўлган таваккалчиликларни ҳисобга олган ҳолда зарурий молиялаштириш ҳажмларини аниқлаш бўлган лойиҳа концепциясини ишлаб чиқиш энг мураккаб босқич ҳисобланади. Бу ерда давлат томонидан инновациявий фаолият натижаларини, унинг иштирокчиларини субъектив тавсифларига боғлиқлиги максимал акс эттирилади. Одатда, инновациявий лойиҳа ғояси, лойиҳа мавзусига доир бўлган ахборотни таҳлил қилиш ва умумлаштириш натижасида пайдо бўлади. Бу ерда турли хил характердаги (иқтисодий, илмий, техник, ижтимоий ва ҳ.) ахборот блоклари ўртасида ассоциатив алоқаларни шакллантириш жараёни юз беради. Натижада, ишланмаларнинг истиқболлиги тўғрисида субъектив тасаввур шаклланади.

Инновациявий лойиҳа концепциясини давлат томонидан тартибга солинишида ишлаб чиқаришда қуйидаги асосий услублардан фойдаланилади:

- лойиҳа мақсадларини аниқлаш услублари;
- мақсадларга эришиш йўллари таърифи ва таҳлилинини расмийлаштириш услублари (мақсадлар дарахти, эксперт тизимлари, ижтимоий таҳлил ва ҳ.к);
- концептуал лойиҳалаштириш услублари.

Сўнги йиллардаги ахборот технологияларининг ривожланиши «data mining – маълумотлардан билим олиш» йўналиши пайдо бўлишига олиб келди. Ушбу йўналиш инновациявий лойиҳа ғояси пайдо бўлиши жараёнини рағбатлантириш қобилиятига эга бўлган инструментал воситаларни яратишга имкон беради. Ҳозирги кунда data mining услублари қабул қилинган қарорларни қўллаб-қувватлаш тизимини барпо этишда қўлланилади. Биринчи қарашда кўриб бўлмайдиган қонуниятларни аниқлаш мақсадида, ахборотларнинг катта массивларини қайта ишлаш йўналиши бўйича мазкур ёндашувнинг ривожланиши, фойдаланувчига эса инновациявий фаолиятнинг давлат томонидан тартибга солинишида истиқболли йўналишларини кейинчалик таҳлили учун, таклиф этадиган ахборот тизимлари пайдо бўлишини прогноз қилиш имконини беради.

Инновациявий лойиҳани давлат томонидан тартибга солинишини муваффақиятли амалга оширишнинг асосий шартлари сифатида қуйидагиларни таъкидлаш мумкин:

- лойиҳанинг предмет соҳаси, бошланғич шароитлар ва чекланишлари расмий ифодасини ўз ичига олган, бизнес-режа мавжудлиги;
- мезонлар танловини асослаш, ресурслар тақсимотини оптималлаштириш ва батафсил – молиявий режа ишлаб чиқишни ҳисобга олган ҳолдаги муқобил вариантлар таҳлили;
- ижтимоий омилни ҳисобга олиш бўйича таклифлар.

Давлат томонидан инновациявий лойиҳанинг таҳлили босқичида, лойиҳанинг илмий ва техник даражасини, уни бажариш имкониятлари ва самарадорлигини баҳолаш зарурияти пайдо бўлади. Инновациявий лойиҳаларни баҳолаш жараёнлари хилма-хил, улар доимий тарзда такомиллашади ва оптималлаштирилади. Бунда экспертизанинг асосий мақсади – лойиҳанинг инвестициявий жозибadorлиги ва амалга оширилишини аниқлашдир. Эксперт баҳоси, лойиҳанинг илмий-техник таркиби таҳлили, муаллифлар жамоасининг бошқарув салоҳияти ва лойиҳа маҳсулотига бўлган бозор талаби асосида берилади.

Конкурс танловида экспертиза таққослама таҳлили асосида амалга оширилади. Экспертиза асосан куйидаги учта босқичда амалга оширилади:

1.Келиб тушган лойиҳаларни эксперт кенгаши томонидан бошланғич кўриб чиқилиши;

2.Экспертлар томонидан ҳар бир лойиҳа рейтинги аниқланиши;

3.Эксперт кенгаши томонидан ҳар бир лойиҳа бўйича хулоса чиқарилиши.

Инновациявий лойиҳани илмий изланишлар ва фундаментал тадқиқотлар тайёрлаш босқичининг натижаси бўлиб лойиҳа бизнес-режаси хизмат қилади. Унинг асосий функцияларидан бири – лойиҳани амалга ошириш босқичини молиялаштиришни таъминлашдир. Инновациявий лойиҳани тайёрлаш босқичидан уни амалга ошириш ва тизимли моделлаштириш босқичларига ўтиши, техник ва ташкилий-молиявий характерга эга бўлган кўп сонли муаммоларни ҳал этишни талаб қилади.

Инновацион фаолиятни давлат томонидан тартибга солишда тизимли лойиҳалаштириш босқичидаги масалаларни ечиш учун куйидаги услублардан фойдаланилади:

➤ тузилмавий ва иерархик декомпозиция услублари;

➤ композицион тузилмавий моделларни барпо этиш услублари;

➤ тузилмавий моделларда масалаларни ечиш услублари;

➤ лойиҳаларни амалга ошириш жараёнларини моделлаштириш услублари;

➤ моделлар тизимларини барпо этиш услублари;

➤ календар режалаштириш услублари;

➤ функционал-қиймат таҳлили, таваккалчиликни ҳисобга олиш, ишонччилик ва бошқа услублар;

➤ сифатни бошқариш услублари;

➤ таваккалчиликни бошқариш услублари;

➤ техник таҳлил ва лойиҳалаштириш услублари.

Лойиҳани амалга ошириш босқичида қуйидаги услублардан фойдаланилади:

➤ иш, вақт, ресурслар, қийматнинг тезкор режалаштириш услублари;

➤ лойиҳа мониторинги услублари (ҳисобга олиш, назорат, ишлар ва кўрсаткичлар динамикаси таҳлили);

➤ лойиҳани ривожланиш прогнози ва тартибга солиш;

➤ харажатларни назорат қилиш услуги;

➤ захираларни бошқариш услуги;

➤ ўзгаришларни бошқариш услуги;

➤ лойиҳани амалга ошириш босқичидаги лойиҳавий таҳлил услуги;

➤ лойиҳа самарадорлиги таҳлили услублари.

Лойиҳани амалга ошириш бўйича ишларни тузилмалаштиришда, лойиҳани ташкил этиш босқичини алоҳида ажратиш мақсадга мувофиқ.

Лойиҳани ташкил этиш босқичидаги асосий ишлар қуйидагилардан иборат бўлади:

➤ бажарувчилар жамоасини шакллантириш ва улар ўртасида функцияларни тақсимлаш;

➤ ресурсларни тақсимлаш. шу жумладан ваколатларни ҳам;

➤ зарур бўлганда ташкилий тузилмаларни лойиҳалаштириш (қайта лойиҳалаштириш) ва лойиҳани амалга ошириш инфратузилмасини шакллантириш;

- лойиҳани молиялаштириш масаласини ечиш;
- зарур бўлган рухсат берувчи хужжатларни (лицензиялар, сертификатлар ва ҳ.к).

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, лойиҳа ҳаётий циклини ташкил этувчи ишлар таркибида, юқорида санаб ўтилганлар жуда ҳам паст даражада таҳлил ва лойиҳалаштиришнинг расмий услублари ёрдами билан таъминланган бўлиб, кўпинча ижодий ёндашувни талаб қилади. Давлат ўз зиммасига инновацион жараёни муҳим ресурслари бўлмиш – илмий билим ва ғоялар билан таъминлаш функциясини олади.

Шунинг билан, хорижда жаҳонни етакчи мамлакатларида фанни қўллаб – қувватлаш борасида давлат сиёсатларини мақсадлари куйидагилардан иборат:

- давлат иқтисодиётини ривожланишига фан ва техникани улушини ошириш. Чет мамлакатларида иқтисодий ўсишни 90 фоизи фан-техника тараққиётининг ҳисобига тўғри келади. Россияда эса 5 фоиздан паст (1990 йилларда бу улуш 65 фоизгача кўтариларди);

- материалли ишлаб чиқариш соҳасида тараққиёт ўзгаришларини таъминлаш;

- жаҳон бозорида миллий маҳсулотларни рақобатбардошлигини ошириш;

- мамлакатни хавфсизлигини ва мудофаа қобилиятини кучайтириш;

- экологик аҳволни яхшилаш;

- ташкил топган илмий мактабларни сақлаб қолиш ва ривожлантириш.

Юқорида санаб ўтилган мақсадларни куйидаги принциплар асосида амалга ошириш мумкин:

- илмий ва илмий-техник ижодкорликни эркинлиги;

- интеллектуал мулкни ҳуқуқий ҳимояси;

- илмий, илмий-техник фаолиятни ва таълимни интеграциялаш;

- илмий ривожланишни керакли йўналишларида ресурсларни концентрациялаш.

2.4 Қишлоқ хўжалигида инновацияларнинг хориж тажрибалари

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг мамлакатимиз парламенти – Олий Мажлисга тараққиётимизнинг янги босқичи бўлган 2017 йилда амалга оширилган асосий ишлар якуни ва Ўзбекистон Республикасини 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланган Мурожаатномасида келтирилганидек, “Шу нуқтаи назардан, давлатнинг инновацион янгиланиш дастурини шакллантириш, инновация ва инвестициялардан самарали фойдаланадиган янги авлод кадрларини, янги сармоядорлар синфини тайёрлаш ўта муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун Ўзбекистонни технологик ривожлантириш ва ички бозорни модернизация қилиш бўйича кучли миллий ғоя, миллий дастур керак. Ушбу дастур Ўзбекистонни жаҳондаги тараққий топган мамлакатлар қаторига тезроқ олиб чиқишга имкон яратиши лозим”²³.

АҚШ, Германия, Италия, Испания, Япония, Хитой, Жанубий Корея, Ҳиндистон ва шу каби давлатлар тажрибалари етакчилик қилмоқда. Кейинги йилларда бу тажриба Осиё мамлакатларида ҳам амалиётда қабул қилинмоқда. Шу жумладан Ўзбекистонда ҳам салмоқли тажриба тўпланган бўлиб, илмий ва экспериментал тадқиқотлар олиб борилмоқда. Президентимиз 2013 йил 1 мартда “Муқобил энергия манбаларини янада ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида”ги фармони ноанъанавий энергия ресурслари, жумладан қуёш энергиясидан фойдаланиш учун кенг имкониятлар эшигини очиб берди ва шу асосда Тошкент шаҳрида

²³ Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлиси Мурожаатномаси. Ҳаққ сўзи, 22-12-2017 йил

Халқаро қуёш энергияси институтининг ташкил қилиниши, соҳада олиб борилаётган ислохотларнинг мантиқий давоми бўлди. Бошқача қилиб айтганда халқаро қуёш институти олимларимиз томонидан яратилган инновацион ишланмаларни, шунингдек, чет элнинг илғор ишланмаларини технологиялар трансферлари орқали арзонлаштирилган ҳолда бозорбоп саноат бозор намунаси даражасига олиб чиқиб, унинг тўлиқ конструкциявий технологик хужжатларини тайёрлашда фаол қатнашади. Шунини таъкидлаш керакки, АҚШ ва Япония давлатларида фанни молиялаштириш соҳасида юзага келган қуйидаги тенденцияни таъкидлаш керак. Европа давлатлари ва Россиядагидан фаркли ўларок (бунда изланишларни молиялаштириш бутун жараён бўйича ўтказилади).

Инновацион ривожланишига қараб мамлакатларни 4та категорияга ажратиш мумкин:

1. Инновацион ривожланишда лидер мамлакатлар (АҚШ, Германия, Дания, Швеция, Финляндия). Юқори даражада

2. Инновацион ривожланишга эътибор кучайиб бораётган мамлакатлар (Австрия, Бельгия, Кипр, Эстония, Франция, Ирландия, Люксембург, Нидерланды, Словения и Великобритания). Ўрта даражада.

3. Инновацион ривожланишга эътибор суёт мамлакатлар (Хорватия, Чешская Республика, Греция, Венгрия, Италия, Мальта, Польша, Португалия, Словакия, Испания). Ўрта даражадан паст.

4. Чекланган инновацион ривожланишдаги мамлакатлар (Болгария, Латвия, Литва ва Румыния). Жуда паст даражада.

Иқтисодий ривожланган мамлакатлар инновацион ривожланиши моделларининг уч тури фарқланади:

1. Фанда пешқадамликка, илмий ишлаб чиқариш жараёнининг барча босқичларини камраб оладиган, қоида тариқасида, илмий-инновацион имкониятларнинг муҳофаа секторидаги улуши анча катта бўлган кенг қўламли мақсадли лойиҳаларни амалга оширишга қараб мўлжал оладиган мамлакатлар (АҚШ, Англия, Франция).

2. Инновацияларни тарқатиш, қулай инновацион муҳитни яратиш, иқтисодий структурасини оқилоналаштиришга қараб мўлжал оладиган мамлакатлар (Германия, Швеция, Швейцария).

3. Инновацион инфратузилмани ривожлантириш, жаҳон илмий-техника тараққиёти ютуқларига таъсирчанликни таъминлаш, фан ва технологиялар соҳасида турли секторларнинг ҳаракатларини мувофиқлаштириш йўли билан инновацияларни рағбатлантирувчи мамлакатлар (Япония, Жанубий Корея).

АҚШ ва Японияда кўпгина билим соҳаларини ривожлантиришда асосий деб топилган ишлар молиялаштирилади.

- илмий ва илмий-техник фаолиятни ишчи фаоллигини рағбатлантириш;

- халқаро илмий ҳамкорликни ривожлантириш.

АҚШ конгресси 1979 йилда “Илмий-техник инновациялар тўғрисидаги Миллий далолатнома” қабул қилдилар. Унда илмий-техник инновациялар бўлиб асосий савол сифатида АҚШни иқтисодий, экологик ва ижтимоий ривожланиши деб кўрсатилган.

Инновация стратегияси савдо дефицити, жаҳон бозориди рақобатни ютиб келиш, доллар курсини бир маромда ушлаб туришни кўрсатади. Германияда ҳам давлат микёсида инновациялар барча ижтимоий касалликлар билан курашишда асосий аҳамиятга 1940–1950 йилларда инновацияларга бўлган стратегик йўналишлар айрим фирмаларга оид тўғри келган, 1970–1980 йилларда эса инновациялар бутун миллатларни иқтисодий сиёсати бўлиб, бу сектор тармоқларини юқори экспорт потенциалини қўллаб-қуватлашда давлат манфаатдордир. Давлат ташкилотларига нисбатан давлат фаол аралашув стратегиясини, колганига эса децентраллашган бошқарув стратегиясини қўллайди (Швеция). Россияда инновацион ривожланган мамлакатлар учун давлат сиёсати даражасига кўтарилган.

1980 йиллар охирида Ғарбда “критик технологиялар” концепцияси ривож топди. “Критик технологиялар” – бу мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожланишида катта аҳамиятга

эга бўлган йўналишлардир. Масалан, буларга атом энергетикаси, ахборот-телекоммуникация системалари, генлар инженерияси, тоғ-руда ва техноген хом-ашёни чуқур қайта ишланиш технологиялари кирадилар. Бу илмий йўналишлар давлатнинг катта кўмагидан фойдаланишадилар, 1995 йили Россияда давлат миқёсида мамлакатни илмий-техник ривожланиш йўналишлари аниқланган.

Информатизациялаш (телекоммуникация, электроника, ахборот технологиялар), энергетика, табиий ресурслар ва уларни қайта ишланиши, биотехнологиялар, янги материаллар ва кимёвий маҳсулотлар, транспортдир.

Ҳар хил давлатларда инновацион фаолиятларни қўллаб-қувватлашда қуйидаги кўмак даражаси ва шаклларига кўра фарқланадиган қуйидаги стратегияларга суянишади:

- фаол аралашуви стратегияси;
- децентрализованиш стратегияси;
- аралаш стратегияси.

Фаол аралашуви стратегияси мақсади илмий, илмий-техник ва инновацион фаолиятни давлат томонидан миллий хўжаликни иқтисодий ўсишини аниқловчи бош стратегияси деб тан олинганлигидир. Давлат ўз зиммасига кўпгина лойиха ва дастурларни ташкиллаштириш ва молиялаштиришни олади, ҳамда уларни қўллаш миллий иқтисодиётни (Япония, Франция, Нидерландлар) ривожланишига салмоқли улушини қўшишдир.

Децентрализованиш стратегияси ўзида илмий ва инновацион сферада давлатни иштироки мурракаброк механизмини очиб беради. Давлат бу стратегияда ҳам муҳим роль ўйнаб, шунинг билан бирга фаол аралашуви стратегиясига характерли қаттиқ директив алоқаларни йўқлигидир. Бу ерда биринчи ўринга илмий ташкилотлар ва саноат фирмалари чиқишмоқда, бунда давлатнинг роли зарур ҳуқуқий, иқтисодий ва бошқа шароитларни (АҚШ, Буюк Британия) яратишдан иборатдир.

Аралаш стратегия иқтисодида асосий қисмни давлат сектори ташкил топган давлатларда қўлланилади. Фаолиятни давлат

томонидан қўллаб-қувватлаш борасидаги ҳолат қуйидаги сабабларга кўра ёмонлашган:

- ҳарбий ишлаб чиқариш конвенцияси сиёсатини қўллаши мудофаа корхоналаридаги фуқароларга мўлжалланган маҳсулотлари бўйича инновацион фаолиятини салмоғли ўсишини йўқлиги ҳарбий инновацион фаолиятни қисқаришига олиб келди;

- ўзининг ихтироларига ва “ноу-хау”ларига қўлланилишини топа олмаслиги, ҳамда ҳаётни паст даражаси “ақл”ни чет элларга оқиб кетиши оммавий ҳолатга олиб келди;

- давлат томонидан ихтироларни патентлашга маблағ ажратмаслиги, патентга бўлган эҳтиёжларни камайишига олиб келади;

- корхоналарни инновацион фаоллигини пастлигини сабаби қилиб корхоналарнинг инновацион фаолиятини рағбатлантирувчи ўйлаб чиқилган солиқ сиёсатини йўқлигидир;

- фундаментал ва қўшимча фаннинг фаоллигини секин аста пасайиши. Шунга қарамадан, иқтисодий чўкишни оғир шароитида давлат илмий-техник ва инновацион фаолиятни қўллаб-қувватлаш мақсадида чоралар кўрмоқда.

Давлат асосий фондлар тезкор амортизацияси орқали, солиқ имтиёзлари орқали инновацион фаолиятни тўғрилашни айрим чораларини қўллайди. Имтиёзли солиқ солиш солиққа тортилаётган базани қисқартирилиш йўли билан амалга оширади, ҳамда солиқ ставкаларини камайтириш, яъни солиқ тўловларини чегириш орқали амалга оширилади.

Фан билан шуғулланувчи давлат органлари каторига қуйидагилар киради:

- Президент аппаратидаги фан ва таълим бўлими;
- Президент қошидаги фан-техника сиёсати бўйича кенгаши;
- Фан, маданият ва таълим бўйича Кенгаш Комитети;
- Фан, маданият ва таълим бўйича Олий мажлис Давлат кўмитаси;
- Олий таълим вазирлиги.

Давлат фан-техника фаолиятини бошқаришни давлат ва федерал илмий-техник дастурлари орқали амалга оширади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инновацион фаолиятни давлат томонидан тартибга солишнинг зарурияти нимадан иборат?
2. Инновацион фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш стратегиясини изоҳлаб беринг?
3. Қишлоқ хўжалигида инновацияни тартибга солишда давлат сиёсатига нималар киради?
4. Инновация жараёнини давлат томонидан қўллаб-қуватлаш тўғрисида хориж тажрибалари.
5. Инновацион лойиҳаларни бошқариш услубларини тушунтириб беринг?
6. Давлат томонидан инновацияларни молиялаштириш тартибини тушунтириб беринг?
7. Қишлоқ хўжалигига киритилаётган инновацион технологияларни киритувчиларига қандай молиявий имтиёзлар берилган?
8. Қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятни давлат томонидан қўллаб-қуватлаш йўллари нимадан иборат?

III БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯ ФАОЛИЯТИНИНГ ТАШКИЛИЙ ШАКЛЛАРИ ВА УНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўқув мақсади: Қишлоқ хўжалигида инновацион технология фаолиятининг ташкилий шакллари, виолентлар, патентлар, коммутантлар ва эксплентлар стратегиялари ҳамда инновацион ташкилотларининг тузилмаларига оид билимларни ўрганишдан иборат.

Таянч иборалар: Фундаментал тадқиқот, инновация жараёни, илмий-техник ишланмалар, диффузия, кооперация, илмий ташкилот, эксплент, патент, интеллектуал мулк, товар белгиси, виолент, илмий иш, ташкилий шакллар, инновациявий менежмент, янгилик, инновацион цикл, эксплуатация.

3.1 Қишлоқ хўжалигида инновацион технология фаолиятининг ташкилий шакллари ва ўзига хос хусусиятлари

Республиканиннг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бозор муносиботларини шакллантириш жараёнида, мамлакатимиз ва хорижий тадқиқотлар томонидан қатор илмий изланишлар ва фундаментал тадқиқотлар манбаларни давлат томонидан қўллаб - қувватлаиб «инновация»га – жараён сифатида қаралди. Давлат томонидан инновацияни ривожлантириш ва унинг концепцияда, инновация вақт мобайнида ривожланишида унинг фаолиятида ташкилий шакллари аниқ ифодаланган босқичларга эга бўлиши тақиқланади. Инновациянинг динамик ва статистик жиҳатлари бўлиб, динамик жиҳатдан инновация иқтисодий кўрсаткичларни таҳлил қилиш жараёнидир. Статистик жиҳатдан инновация – илмий-ишлаб чиқариш циклининг (ИИЦ) пировард натижасидир. Ушбу натижаларда ўзига хос муаммоларга эга бўлади. «Инновация» ва «инновациявий жараён» атамалари ўзаро яқин

бўлсада, аммо улар бир хил эмас. Инновациявий жараён инновацияларнинг шаклларини яратиш, ўзлаштириш тарқатиш билан боғлиқдир илмий изланишлар; фундаментал тадқиқотлар; инновацион лойиҳаларни қўллаб-қуватлаш; инновацияни яратувчилар (новаторлар) маҳсулотнинг ҳаётий цикли ва иқтисодий самарадорлик каби мезонлардан кенг фойдаланади. Уларнинг стратегияси, агротармоқ ва замонавий янгиликларни яратиб, рақобатдошлардан устун бўлишдир.

Қишлоқ хўжалигида давлат томонидан инновацияни тартибга солишда илмий-техник ишланмалар, янгиликлар илмий-ишлаб чиқариш жараёни ундан олинган иқтисодий самараси ва амалиётга қўлланилиш жараёни ўз-ўзидан илмий-техник инновацияларга айланади. Илмий-техник ишланмалар ва илмий натижалар кашфиётлар янги билимлар асосида, ишлаб чиқаришга жорий этиш мақсадида вужудга келади. Илмий-техник инновациялар (ИТИ)-ишлаб чиқариш жараёнидаги янги гоё, билимлар, кашфиётлар ва илмий-техник ишланмаларнинг моддийлашган кўринишидир. Илмий-техник инновацияларнинг асосий мақсади – истеъмолчилар эҳтиёжини илмий асосда кондириш орқали фойда олишдир. Инновациянинг хусусиятларидан бири илмий-техник янгилик ишлаб чиқиш ва амалиётда қўлланилишини кўзда тутати. Инновацияни тижорат нуқтаи назаридан амалга ошириш мумкин. Унга эришиш учун муайян шароитлар мавжуд бўлиши лозим.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ривожланишни давлат томонидан тартибга солишда инновация ва инновациявий жараёни шаклларини ҳисобга олади. Чунки инновация учун учта та хусусият: 1) илмий-техник янгилик; 2) ишлаб чиқаришда қўлланилиши; 3) тижорат нуқтаи назаридан амалга оширилиши бир хил хизмат қилади. Агар бирортаси катнашмаса инновациявий жараёнга салбий таъсир кўрсатади. Тижорат жихати инновацияни бозор эҳтиёжларини кондиришга иқтисодий зарурият сифатида таърифлаш мумкин. Бунда инновацияларни янги техник такомиллашган маҳсулотга айлантирувчи «моддийлаштириш» ва

уларни даромад манбасига айлантирувчи «тижоратлаштириш» эътиборга олинади.

Қишлоқ хўжалигида технологик инновациялар бу корхонанинг технологик янги маҳсулотлар ва жараёнларни, маҳсулотлар ва жараёнларда сезиларли даражада такомиллаштирилган усулларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш билан боғлиқ фаолиятни ўз ичига олади.

Қишлоқ хўжалигида инновацион жараённи шакллари давлат томонидан қўллаб-қувватлашда илмий-техник инновациялар ўз ичига қуйидагиларни олади:

- а) янгиликка эга бўлиши;
- б) бозор эҳтиёжини қондириши;
- в) ишлаб чиқарувчи фойда олиб олиш.

Инновацияларни амалиётга татбиқ этиш ва уларни яратишда, инновация жараёнининг шакллари (ИЖ) таркибий қисми ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигида инновация жараёнини учта мантикий шаклга ажратиш мумкин:

1. Оддий ташкилот ичидаги (натурал);
2. Оддий ташкилотлараро (товар);
3. Кенгайтирилган.

1. Оддий ташкилот ичидаги инновацияни яратиш ва ундан фойдаланиш битта корхона таркибида бўлади. Бунда инновация бевосита товар шаклини олмайди. 2. Оддий ташкилотлараро инновация жараёнида инновация олди-сотди предмети бўлиб хизмат қилади. Бунинг вазифаси инновацияни яратиш ва ишлаб чиқариш функциясини истеъмол қилиш функциясидан ажратади. 3. Кенгайтирилган инновация жараёни инновация маҳсулотлари ишлаб чиқарадиганларни ортиб боришида намён бўлади. Бу эса мамалакатда ўзаро рақобат натижасида ишлаб чиқарилаётган, маҳсулотнинг истеъмол даражасининг ортиб боришига ва уни кадрланишига хизмат қилади.

Инновация жараёни шароитида иккита хўжалик субъекти фаолият юритади: 1) инновация ишлаб чиқарувчи (яратувчи); 2) истеъмолчи (фойдаланувчи).

Агарда инновация технологик жараён кўринишида бўлса, ишлаб чиқарувчи ва истеъмол қилувчи битта хўжалик субъектида бирлашган бўлади.

Инновация жараёни товар жараёнига айланиб бориши натижасида иккига бўлинади:

а) яратиш ва тарқатиш; б) инновация диффузияси функциясини бажаради.

Бирлашган қисмида асосан, илмий тадқиқотлар ва тажриба-конструкторлик ишларининг кетма-кет босқичлари, тажриба ишлаб чиқариш ва савдони ташкил этишни ва тижорат ишлаб чиқаришини ташкил этишни ўз ичига олади. Яратиш ва тарқатиш қисмида инновациянинг фойда олиш ва самара олиши амалга оширилмайди. Балки уни амалга ошириш учун шароит яратилади. Иккинчи қисмида жамият учун фойда олиш инновация ишлаб чиқарувчилари, ҳамда ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасида қайта таксимланади. Диффузия натижасида ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчилар сонининг ошиши ва уларнинг сифат кўрсаткичлари ўзгаради. Инновациявий жараёнларнинг доимийлиги, инновацияларнинг бозор иктисодиётидаги диффузияси тезлиги ва кенгайишига таъсир кўрсатади.

Инновациявий жараёни самарали бошқаришни ташкил этишнинг иккита йўналиши мавжуд:

1. Инновация лойиҳаларини барча босқичларини ягона узлуксиз жараёнга бирлаштириш, бошқарув тизимининг барча поғоналари тузилмасини ўзгартириш, улар ўртасидаги алоқаларни вертикал ва горизонтал мувофиқлаштириш. Бундай тенденциялар, йирик микёсдаги вазифани бажариш ва ресурсларни жамлашда пайдо бўлади;

2. Инновация жараёнларни бошқарув тизимини бошқаришни мустақил объектига ажратиш, ҳамда инновациявий тузилмаларнинг

ишлаб чиқариш функцияларини, тармоқдаги иш бажарувчи бўлинмалардан ажратишдан иборат.

Амалиётда, биронтасига устунлик бошқарувчисида берилган иккала ёндашув ҳам қўлланилади. Бунда йирик илғор чет эл компаниялари, бозордаги ўзгаришларига жавобан, мавжуд ресурсларни қайта гуруҳлаш мақсадида ўз илмий-ишлаб чиқариш мажмуасини қайта ташкил этилишини амалга оширадilar. Инновациявий жараёни амалга ошириш учун корхона ташкилий тузилмасини оптималлаштириш, юкори раҳбариятнинг муҳим вазибаларидан бири ҳисобланади.

Инновацияларни ишлаб чиқиш ва ишлаб чиқариш учун, одатда, мустақил корхона каби фаолият юритувчи, яъни ўз ишлаб чиқариш ва бозор сиёсатини амалга оширувчи махсус бўлинмалар ташкил этилади. Ушбу бўлинмалар савдо ва даромад ҳажми динамик ўсиб боришида ўз фаолиятини юритади, ўсиш секинлашганда эса улар қайта ташкил этилади: бошка бўлинмалар билан қўшилади, ёки кичикроқ мустақил бўғинларга бўлинади. Агарда бир вақтнинг ўзида бир нечта бўлинмаларда илмий-техник муаммолар вужудга келса, уларни енгиб ўтиш учун махсус бўғин ташкил этиш мақсадга мувофик бўлади. Иккита бўғин манфаатлари ўртасида зиддиятлар келиб чиққан тақдирда, бир вақтнинг ўзида иккита бўлинма ишини назорат қилиб борадиган «соябон» гуруҳ тузилади.

Инновациявий фаолият ривожланишининг ўзига хос тенденцияси сифатида корхоналар ўртасида бир-бири билан интеграциявий алоқаларни излаш хизмат қилади. Бу молиявий маблағлар танқислиги, кредитларнинг қимматлиги, илмий-тадқиқот ишларининг мураккаблашуви ва қимматлилиги, махсулот ҳаётий цикли давомийлигини қисқариши, турли хил технологиялардан мажмуавий тарзда фойдаланиш заруриятидан келиб чиқади.

Шунинг учун ҳам инновациявий фаолиятни амалга ошириш учун корхоналар ўртасидаги кооперация, кўпгина ҳолларда корхона ичида инновациявий фаолиятни ташкил этиш нисбатан самарали

бўлиб чиқади. Бундай кооперация қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

- компаниялар томонидан пай асосида яратиладиган тармоқ институтлари;
- университетлар ва компаниялар бирлашуви базасида пайдо бўладиган инновациявий марказлар;
- молия-саноат гуруҳлари (МСГ), холдинглар ва бошқа йирик бирлашмалар.

Ҳозирги шароитларда муваффақиятли илмий-техник ривожланишга корхоналарнинг МСГлар, холдинг тузилмалари ва бошқа йирик бирлашмаларга интеграцияси ёрдам беради. У ердаги алоқалар горизонтал (тармоқ), вертикал (тармоқлараро), аралаш (вертикал плус горизонтал) ва диверсификацион (бирлашиш – кўшиб олиш асосида) турларга ажратилади. Одатда, динамик ривожланаётган МСГлар таркибида илмий-тадқиқот ва технологик марказлар, лабораториялар каби ихтисослашган инновациявий тузилмалар ташкил топган бўлса, етакчи стратегияни амалга ошираётган МСГлар таркибида венчур тузилмалар мавжуд бўлади.

Корхоналарни хўжалик фаолиятининг таҳлили асосида қайд этиш мумкинки, корхона ўлчами, умуман олганда, инновациявий жараён самарадорлигига таъсир кўрсатмайди. Йирик корхоналарнинг устунликлари қуйидагилар:

- кимматбаҳо инновацияларни амалга оширишда катта моддий, молиявий ва интеллектуал ресурслар мавжудлиги;
- турли билим соҳаларидаги мутахассисларни бирлаштирувчи кўп мақсадли тадқиқотларни ўтказиш имконияти;
- параллел тарзда бир нечта ишланмаларни олиб бориш ва улардан оптимал вариантни танлаш имконияти;
- айрим инновациялар муваффақиятсиз тугаганда банкротликка учрашнинг паст эҳтимоли.

Кичик корхоналарнинг устунликлари қуйидагилар:

- ўзига хос ишларга тезда ўз эътиборини қаратиш, мобиллик ва ноанъанавий ёндашув;

➤ йирик корхоналар учун олиниши мумкин бўлган натижалар истиқболсиз, чекланган ёки кам даромад ва катта таваккалчиликга эга бўлган соҳаларда фаолият юритиш имконияти;

➤ бюрократик бошқарувнинг деярли йўқлиги.

Инновациявий менежментнинг ташкилий тузилмалари – инновациявий фаолият, илмий-тадқиқотлар ва ишланмалар билан шуғулланадиган ташкилотлардир.

Илмий ташкилот – илмий тадқиқотлар ва ишланмалар асосий фаолият тури бўлган ташкилот (муассаса, корхона, фирма). Илмий - тадқиқот ва ишланмалар ташкилот таркибига кирувчи бўлинмалар учун асосий фаолият тури бўлиши мумкин. Бундай бўлинмаларнинг мавжудлиги ташкилот иқтисодиётнинг қайси соҳасига, ёки мулкчиликнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклига тегишли бўлишига боғлиқ эмас.

3.2 Виолентлар, патентлар, коммутантлар ва эксплерентлар стратегиялари

Бозорда эҳтиёж сезилган янги маҳсулот инновацион шаклларга асосан ғоя яратилгандан кейин, эксплерент корхона олдида ишлаб чиқариш ҳажми муаммоси келиб чиқади. Бунинг учун эксплерентлар йирик корхона билан альянс ташкил этади.

Эксплерент ўз инновациявий маҳсулотини оммавий тарзда мустақил ишлаб чиқара олмайди. Ишлаб чиқаришни оммавий йўлга қўймаслик эса турли хил ўхшаш маҳсулотлар пайдо бўлишига олиб келиши мумкин. Йирик ва кучли корхона билан иттифоқ ҳосил қилиш эса, фойдали шароит ва қайсидир маънода ўз мустақиллигини сақлаш имкониятини беради. Бундай ҳамкорни танлаш истеъмол хусусиятларидан келиб чиқиши лозим. Бозорнинг тор сегментига йўналтирилганда – патент-корхоналар ташкил этилади.

Патент – корхоналар бозорнинг тор сегментига ишлаган ҳолда, улар мода, реклама ва бошқа воситалар таъсирида шаклланган

эҳтиёжларни қондиради. Улар маҳсулот ишлаб чиқариш ўсиши ҳамда кашфиётчилик фаоллиги пасайиши босқичларида фаолият кўрсатадилар. Ушбу корхоналардаги маҳсулот сифати ва ҳажмларига бўлган талаблар бозорларни эгаллаш муаммолари билан боғлиқ бўлади. Бунда ишланмаларни амалга ошириш ёки тўхтатиш, лицензияларни сотиш ёки харид қилиш тўғрисида қарор қабул қилиш эҳтиёжи туғилади.

Патент – бутун жамият ва патент эгаси ўртасидаги шартномадир. Ушбу шартнома шартлари бўйича патент эгасига патентланган кашфиётни, белгиланган муддат давомида, ишлаб чиқариш ва ундан фойдаланишга тўсқинлик қилиш ҳуқуқи берилади. Патентларнинг амал қилиш муддати турли мамлакатларда турлича бўлиши мумкин. Патент муддати яқунлангандан сўнг, патентланган кашфиётдан ҳар ким эркин фойдаланиши мумкин бўлади. Патент, кейинчалик амалга ошириладиган тадқиқот ва ишланмаларни рағбатлантиради, чунки рақобатдошлар патентланган кашфиётларга ўхшаш бўлган кашфиётларни яратишга ҳаракат қилишади. Патент инновацияларни ҳам, патентдан фойдаланиш муддати давомида сарфланган харажатларни қоплаш имконини берган ҳолда инвестицияларни ҳам рағбатлантиради.

Интеллектуал мулк ҳимояси – муаллифларнинг ўз интеллектуал меҳнати маҳсулотига бўлган ҳуқуқларини, расмийлаштирилган тасдиғидир.

Мулкнинг бошқа турлари каби, интеллектуал мулк ҳам баҳоланиши, ҳисобга олиниши, сотилиши, ижарага берилиши, янги эгаларига расмийлаштирилиши, тижорат айланмасига киритилиши мумкин. Интеллектуал мулк тўғрисида гап юритар эканмиз, иккита асосий тушунчани фарқлаш лозим: **муаллиф ва ҳуқуқ** эгаси.

Муаллиф – ўз ижодий меҳнати билан интеллектуал мулк объектини (кашфиёт, адабиёт асари, компьютер дастури ва х.) яратган жисмоний шахсдир.

Ҳуқуқ эгаси – интеллектуал мулк объектдан фойдаланиш ва ишбу фойдаланиш орқали даромад олиш ҳуқуқига эга бўлган юридик ёки жисмоний шахс. Интеллектуал мулкни химоя қилишнинг асосий турларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Товар белгиси, корхона номи ва хизмат белгилари биринчи навбатда товар ва хизматларни келиб чиқиш манбасини кўрсатиш, уларни бошқа товар ва хизматлардан фарқлаш учун мўлжалланган. Улар шунингдек, тегишли товар ва хизматларнинг сифати тўғрисида ҳам ахборот беради. Булар қаторига белгилар, логотиплар, товуш сигналлари, тасвирлар ва ҳаттоки маҳсулотнинг нофункционал шакли ҳам киритилиши мумкин. Корхона белгилари маҳсулотни фарқлаш учун истеъмолчилар манфаатига ва рақобатни ривожлантириш учун хизмат қилар экан уларни амал қилиш муддатини истаганча узайтириш мумкин бўлади.

Коммутант корхоналар – маҳсулот ишлаб чиқаришнинг пасайиш босқичида фаолият юритади. Уларнинг илмий-техник сиёсати маҳсулотни ўз вақтида ишлаб чиқаришга қўйиш, виолент-корхоналар томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг технологик хусусиятлари даражаси, эҳтиёжлар талабларига мувофиқ уларга ўзгартиришлар киритиш тўғрисида қарор қабул қилишни талаб қилади.

Бундай корхонанинг инновациявий менежери товар харидорининг хусусиятлари ва бозордаги вазият тўғрисида ҳабардор бўлиши, мумкин бўлган инкирозларни аниқ ва ишончли олдини олиши лозим. Корхоналар бошқарувининг ташкилий схемаси уларнинг хусусиятларига боғлиқ бўлади.

Эслатиб ўтамиз, бошқарувнинг ташкилий схемаси – ҳуқуқ ва масъулиятлар тақсимланишидир.

Умумий кўринишда инновациявий жараён моделини куйидагича кўрсатиш мумкин

ФТ - АТ - И - Л - Қ - Ў - ҚХИЧ - М - С,

Бу ерда: ФТ – фундаментал (назарий) тадқиқотлар;

АТ – амалий тадқиқотлар;

И – ишланмалар;
Л – лойихалаштириш;
Қ- қурилиш;
Ў – ўзлаштириш;
ҚХИЧ – қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши;
М – маркетинг;
С – савдо.

Инновациявий менежернинг асосий мақсади – қишлоқ хўжалигининг ҳаётий фаолиятидаги таваккалчиликни пасайтириш ва ходимлар иши учун қулай шароитларни яратишдир.

Йирик бизнес соҳасида виолент-корхоналар фаолият кўрсатади. Виолент-корхоналар – «куч» стратегиясига эга корхоналардир. Улар йирик капитал ва технологияларни ўзлаштиришнинг юқори даражасига эга. Виолентлар ўртача сифат ва нархдаги маҳсулотларга талабни шакллантирувчи истеъмолчиларнинг кенг доираси учун оммавий тарзда маҳсулот ишлаб чиқариш билан шуғулланадилар. Виолентлар ишлаб чиқариш максимуми «атрофида» иш юритадилар. Уларнинг илмий-техник сиёсати маҳсулотни ишлаб чиқаришга қўйиш (шу жумладан лицензиялар харид қилиш); маҳсулотни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш; инвестициялар ва ишлаб чиқаришни кенгайтириш; машина ва ускуналар паркини алмаштириш тўғрисида қарор қабул қилишни талаб қилади.

Патент-корхоналар каби виолент-корхоналар ҳам фойдали. Фойдалилик – корхоналар фаолиятининг асосий шартидир. Улар инновациявий менежер лавозимига эга ва ўз сиёсатини ўзгартиришда жуда ҳам эҳтиёткор бўлиши лозим. Миллий-маҳаллий эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилган кичик бизнес билан коммутант-корхоналар шуғулланади.

Инновациявий жараён модели

Ушбу формула таҳлили, унинг турли элементлари ўртасидаги тесқари алоқа омиллари, ҳамда 10 йилдан кўпроқ давом этиши мумкин бўлган **ФТ – Ў** циклининг давомийлигини ҳисобга

олмасликни талаб этади. Шу билан бирга, кўрсатиб ўтилган ҳар бир фаза ҳам (**ФТ-АТ; Л-К**) етарлича мустақил.

Инновациявий жараённинг бошланғич босқичи бўлиб **ФТ** (назарий тадқиқот) хизмат килади ва бу илмий фаолият тушунчаси билан боғлиқ. Албатта, (**ФТ, АТ, И, Л, +, Ў ва ҚХИЧ**) циклининг ҳар бир алоҳида элементи **ФТ** билан боғлиқ илмий фаолият билан тўлдирилган.

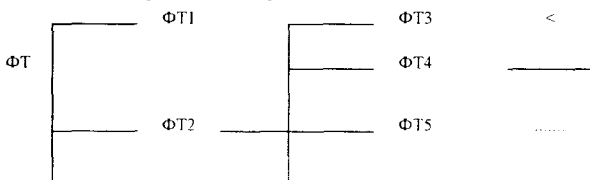
Инновациялар пайдо бўлишининг асосий сабабчиси бўлмиш, илмий ишнинг ўзи нима? Илмий иш – янги, оригинал, тасдиқловчи маълумотлар ва ахборотни олиш ва қайта ишлашга йўналтирилган тадқиқот фаолиятидир. Ҳар қандай илмий иш янгиликка, оригиналликка, тасдиқлашга асосланган бўлиши лозим.

ФТ дан **ҚХИЧ** га қадар янги маълумот ва ахборотлар миқдори камайиб бориши тавсифийдир. Тадқиқот фаолияти кўпгина ҳолларда кўникмалар, тажриба ва стандарт усуллар билан алмаштирилади.

ФТ-ни пировард маҳсулот нуктаи назаридан кўриб чиққанда, фақатгина муаммо соҳасига тегишли янги, оригинал, тасдиқловчи маълумотлар ва ахборотларни олиш ва қайта ишлашга йўналтирилган тадқиқот фаолиятини ажратиш лозим.

Назарий (**ФТ**) тадқиқот муайян амалий масалаларни ечиш билан бевосита боғлиқ эмас. Аммо, айнан у инновациявий жараён пойдевори ҳисобланади. Шу билан бирга, назарий тадқиқотлар зарурияти амалиёт эҳтиёжлари ва предмет тўғрисидаги дастлабки билимлар синтези билан таъкидланган бўлиши ҳам мумкин.

Фундаментал тадқиқотлар, одатда, амалий тадқиқотларда ўзини топади, аммо бу бирданига содир бўлмайди. Ривожланиш 3.2.1-расм бўйича амалга оширилиши мумкин:

3.2.1-чизма. **ФТ** ривожланиши

Фундаментал тадқиқотларнинг айримларигина АТ - И- Л ва ҳоказоларга айланади. Фундаментал тадқиқотларнинг тахминан 90 фоизи манфий натижага эга бўлиши, мусбат натижага эга бўлган, қолган 10 фоиздан ортиғи эса ҳаммаси ҳам амалиётда қўлланилмаслиги мумкин. Фундаментал тадқиқотларнинг мақсади – жараёнини англаш ва ривожлантириш.

Амалий тадқиқотлар (АТ) эса умуман бошқа йўналишга эга. Бу – «билимларни буюмлаштириш», янги маҳсулот, технологик схема ва ҳоказоларни узатишдир.

Ишланмалар натижасида янги машина ва ускуналар конструкциялари яратилади, бу эса аста-секин лойиҳалаштириш (Л), қурилиш (Қ), ўзлаштириш (Ў) ва саноат ишлаб чиқариш (СИ) фазаларига ўтади. (М – С) фазалари инновациявий жараён натижаларининг тижорат нуқтаи назаридан амалга ошириш билан боғлиқ.

Шундай қилиб, инновациявий менежер инновациявий жараённинг турли хил босқичлари билан иш кўради ва уни эътиборга олган ҳолда ўз бошқарув фаолиятини барпо этади.

3.3 Инновацион ташкилотларининг тузилмалари ва вазифалари

Инновацион фаолиятнинг ташкилий шакларини ва унинг хусусиятларини ўрганганимизда инновациявий менежмент муҳим ўрин эгаллайди – инновациявий жараёнлар, инновациявий фаолият, ушбу фаолиятда банд бўлган ташкилий тузилмалар ва уларнинг персоналини бошқариш тамойилларини хусусиятларини услуб ва шакллари йиғиндисидир.

Инновациявий менежмент учун, менежментнинг бошқа соҳалари сингари, қуйидагилар тавсифийдир: **3.3.1-расм.**

- мақсаднинг қўйилиши ва стратегия танлаш;
- тўртта цикл.

1. Режалаштириш: стратегияни амалга ошириш режасини тузиш.

2. Ташкил этиш ва шароитларни аниқлаш: инновациявий циклнинг турли босқичларини амалга ошириш учун ресурсларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш, ходимлар олдида масалани кўйиш, ишни ташкил этиш.

3. Бажариш: тадқиқот ва ишланмаларни амалга ошириш, режани бажариш.

4. Бошқарув: назорат ва таҳлил, хатти-ҳаракатларни тартибга солиш, тажриба йиғиш.

Инновациявий лойиҳаларни, инновациявий бошқарув ташкилий шакллари қарорлари янгиликлардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш.

3.3.1-расм. Инновациявий менежмент тузилмаси

Инновациявий фаолият натижалари бўлиб, иқтисодий объектнинг ишлаб чиқариш инфратузилмасини яхшилаш ва фаолият мақсадларига янада самаралироқ эришиш имконини берувчи турли хил янгиликлар ва инновациялар хизмат қилади. Инновациявий менежментнинг асосий категорияларини аниқлашга бўлган ёндашувларнинг кўплиги туфайли, инновациявий менежмент атамаларини изоҳлашга бўлган ягона ёндашувни

шакллантириш муаммоси туғилади. Шу муносабат билан, инновациявий менежмент назарияси ретроспективасини ҳисобга олган ҳолда куйидаги тушунчаларга яна бир бор алоҳида изоҳ бериб ўтиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Янгилик – самарадорликни ошириш бўйича фаолиятнинг бирор соҳасидаги фундаментал ва амалий тадқиқотлар, ишланма ва тажрибалар натижасидир.

Янгиликлар куйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

- кашфиётлар;
- товар белгилари;
- рационализаторлик таклифлари;
- янги такомиллаштирилган маҳсулот ёки технология ҳужжатлари;
- ноу-хау;
- илмий ёндашувлар ёки тамойиллар;
- маркетинг тадқиқотлари натижалари ва ҳ.к.

Асосий мақсад – янгиликни жорий этган ҳолда уни инновация шаклига айлантириш, яъни инновациявий фаолиятни тугаллаш ва ижобий натижага эга бўлган ҳолда инновациялар диффузиясини давом эттиришдир.

Инновация – бошқарув объектини ўзгартириш ва иқтисодий, ижтимоий, экологик, илмий-техник ва бошқа самара турларини олиш мақсадида янгиликни жорий қилиш натижасидир.

«Инновациявий фаолият» тушунчасини изоҳлашга бўлган назария ва амалиётдаги айрим фарқларни таъкидлаб ўтиш лозим. Бунинг асосий сабаби шундаки, замонавий шароитларда инновациявий фаолият инновацияларни бошқариш тизимининг асосий элементларидан бири ҳисобланади ва демак, унинг тузилмасини ташкилий шакллари, функциялари, бошқариш услуб ва воситаларига, ҳамда фаолият мақсадларига катта таъсир кўрсатади.

Аммо инновациявий фаолият тўғрисида, инноватика объекти сифатида тўлароқ тасаввур шакллантириш учун, ушбу тушунчани бир неча жиҳатларини кўриб чиқиш лозим:

биринчидан, бу объектив иктисодий қонунлар асосидаги фан ва техниканинг ўзаро боғлиқ ривожланиши жараёнидир. У хўжалик амалиётида янги илмий билимларни яратиш, тарқатиш ва амалий қўллаш йўли билан, жамият ижтимоий-иктисодий ривожланиши муаммоларини ҳал этишга йўналтирилган, ишлаб чиқариш базаси янгилашганини назарда тутлади;

иккинчидан, бу ишлаб чиқариш инновациявий салоҳиятни ташкил этувчи элементлар мажмуасидан фойдаланишдир. Бу ерда юқори малакали илмий ва ишлаб чиқариш кадрларини эксплуатация қилиш соҳасидаги жараён ва ҳодисалар, ҳамда ходимларнинг корхона инновациявий фаолияти натижаларига бўлган қизиқишини рағбатлантирувчи ташкилий, ижтимоий, экологик, ҳуқуқий тадбирлар кўриб чиқилади.

Шундай қилиб, умумий кўринишда инновациявий фаолият асосини фундаментал назарий тадқиқотлар ташкил этади. Бундай тадқиқотларнинг натижаси – олдин номаълум бўлган қонунлар, объектив мавжуд ҳодиса ва жараёнларнинг илмий кашф этилишидир. Кейинчалик, янги билимларни амалиётда қўллаш имкониятлари ўрганилиши давомида, уларни моддийлаштириш усул ва шакллари ишлаб чиқилади. Тадқиқотлар турли хил йўналишларда олиб борилган ҳолда, улардан ҳам ижобий, ҳам салбий натижалар олинishi мумкин. Бунда салбий натижалар ҳам амалий аҳамиятга эга бўлиб, тадқиқот предмети тўғрисидаги билимларни кенгайтиришга ёрдам беради. Янгиликни тарқатиш тўғрисида қарор қабул қилингандан сўнг у янги сифат даражасига чиқади ва инновацияга айланади. Инновацияни бозорга киритиш жараёнини тижоратлаштириш деб аташ қабул қилинган. Янгилик пайдо бўлиши ва уни инновацияга айланиши ўртасидаги вақт оралиғи инновациявий лаг деб аталади.

Инновациявий фаолият илмий, илмий-техник натижа ва интеллектуал салоҳиятни, янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот (хизмат, жараён, усул) олиш мақсадида қўллашга йўналтирилган бўлади. Бозор шароитларида инновациявий фаолиятнинг асосий компонентлари бўлиб, инновациявий фаолият соҳасини ташкил этувчи янгиликлар, инвестициялар ва инновациялар хизмат қилади. Иқтисодиёт реал секторидаги кўпчилик корхоналар инновациявий фаолиятни бошқариш, бевосита инновациявий жараён орқали келажақдаги натижаларга эришишга қаратилган.

Инновацион ташкилотлар жараёни тузилмалари – жуда ҳам кенг тушунча бўлиб, ташкилотларни ташкилий шакллари ва унинг хусусиятларини турли нуктаи назардан турлича талкин қилиш мумкин. Биринчидан, бу илмий-тадқиқот, инновациявий, ишлаб чиқариш фаолияти ва маркетингни параллел – кетма-кет амалга оширилишидир. Иккинчидан, уни янгилик ҳаётий циклининг вақтинчалик босқичлари сифатида кўриш мумкин. Учинчидан, маҳсулот ёки хизматлар янги турини ишлаб чиқиш ва тарқатишни молиялаштириш ва инвестициялаш жараёнидир. Бунда унинг таснифи инновациявий лойиҳа сифатида ўзини намोён этади.

Инновациявий ташкилотларнинг тузилмалари таснифи ва вазибалари жараёни деганимизда, илмий билимни инновацияга айланиш жараёнини тушунамиз, яъни ҳодисаларнинг шундай кетма-кетлигики унда инновация ғоядан тортиб пировард маҳсулотга айланади ва инновациявий жараён схемаси 3.3.2-расмда.

Инновациявий жараёни хусусиятлари инновация жорий этилиши билан тугамайди, чунки тарқалиб бориши билан маҳсулот такомиллаштирилади ва унинг самараси оширилади. Инновацияларни ташкилий шаклларини бошқариш илмий-техник ғоя шаклланишидан тортиб уни тижорат асосида амалга оширилишигача бўлган барча қадамлар (бошқарув цикллари) йиғиндисини қамраб олади. Ҳар бир янгилик ғояси яратилишидан уни амалга оширилишигача бўлган вақт даври инновациявий цикл деб аталади ва у қуйидагича тузилмага эга. Инновациявий менежернинг асосий

мақсади – корхона ҳаётӣ фаолиятидаги таваккалчиликни пасайтириш ва ходимлар иши учун қулай шароитларни яратишдир.

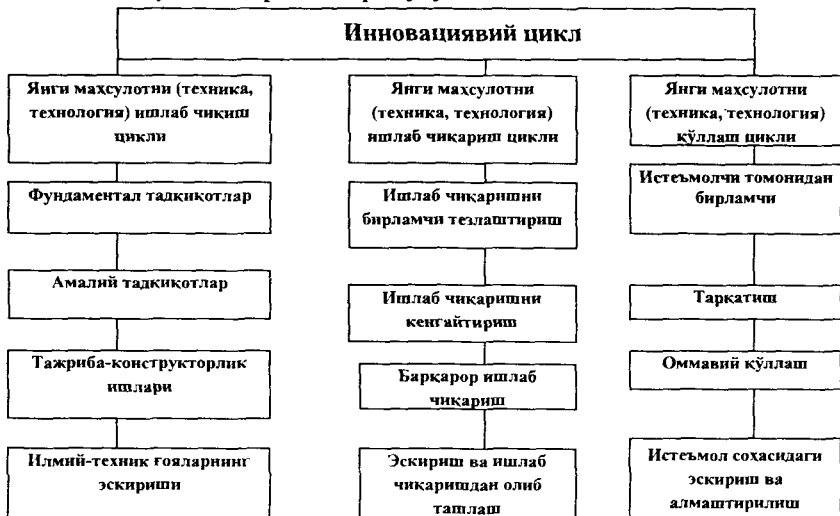

3.3.2-расм. Иновациявий жараённинг умумлаштирилган схемаси

Йирик бизнес соҳасида виолент-корхоналар фаолият кўрсатади. Виолент-корхоналар – «куч» стратегиясига эга корхоналардир. Улар йирик капитал ва технологияларни ўзлаштиришнинг юқори даражасига эга. Виолентлар ўртача сифат ва нарҳдаги маҳсулотларга талабни шакллантирувчи истеъмолчиларнинг кенг доираси учун оммавий тарзда маҳсулот ишлаб чиқариш билан шуғулланадилар. Виолентлар ишлаб чиқариш максимуми «атрофида» иш юритадилар. Уларнинг илмий-техник сиёсати маҳсулотни ишлаб чиқаришга қўйиш (шу жумладан лицензиялар харид қилиш); маҳсулотни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш; инвестициялар ва ишлаб чиқаришни кенгайтириш; машина ва

ускуналар паркени алмаштириш тўғрисида қарор қабул қилишни талаб қилади.

Патент-корхоналар каби виолент-корхоналар ҳам фойдали. Фойдалилик – корхоналар фаолиятининг асосий шартидир. Улар инновациявий менежер лавозимига эга ва ўз сиёсатини ўзгартиришда жуда ҳам эҳтиёткор бўлиши лозим. Миллий-маҳаллий эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилган кичик бизнес билан коммутант-корхоналар шуғулланади.

3.3.3-расм. Инновациявий цикл босқичлари

Инновациявий ташкилотлар жараёнларини амалга ошишининг самарадорлиги кўпгина омилларга боғлиқ бўлади: бошқарув сифати ва тўлиқлиги; бошқарув тизимидаги ҳар бир алоҳида бўғин ишининг ўзаро мувофиқлиги, ахборот-услубий таъминоти ва ҳ.к. шулар жумласидандир. Инновацияларни бошқариш тизимининг юқорида қайд этилган барча элементлари фаолияти тўлиқ ўзаро мувофиқлаштирилгандагина, ушбу жараён бутунлиги ва узлуксизлиги, илмий-техник натижаларга эга бўлиш ва уларни ўзлаштириш муддатларини қисқариши таъминланиши мумкин. Инновациявий фаолият бошқарувини ташкил этиш, бошқарув

жараёнининг барча элементлари ягона тизимга бирлаштиради ва у инновацияни яратиш ва амалга оширишда, яъни инновациявий жараённинг ўзида шакллана бошлаши лозим. Корхонада инновациявий фаолиятни бошқаришни ташкил этиш тузилмаси 3.5-расмда кўрсатиб ўтилган. Корхонада инновациявий фаолиятни бошқаришнинг ташкилий шакллари самарали тизимларини яратиш ва ривожлантириш имконияти кўпгина омилларга боғлиқ бўлиб, ишлаб чиқаришнинг шаклланган даражаси, бошқарув тизими ва механизмининг аҳволи, бошқарув ташкилий тузилмасининг тури ва йўналтирилганлиги, хўжалик ва инновациявий сиёсат тенденциялари ва бошқалар шулар жумласидандир.

Инновациявий фаолиятни бошқаришни вазибаларида, биринчи навбатда, корхоналар инновациявий фаоллигини ўсишини таъминлашга йўналтирилган бўлиши керак. Ушбу муносабат билан ҳар бир корхона учун инновацияларни бошқаришнинг услубий ва амалий муаммоларини ўз вақтида ҳал этиш, инновацияларни самарали бошқаришнинг асосий шартларидан бири ҳисобланади.

Корхоналарни мақсадга эришиши мумкин бўлиши учун қуйидаги тамойиллардан келиб чиқиши лозим:

- мақсад аниқ ва тўғри ифодаланиши, конкрет ўлчов бирликлари билан (пул, натурал, меҳнат);
- ҳар бир мақсад вақт билан чегараланган бўлиши, яъни унга эришиш муддати белгиланган бўлиши лозим;
- мақсадлар узок муддатли (10 йилгача), ўрта муддатли (5 йилгача) ва қисқа муддатли (1 йилгача) бўлиши мумкин;
- мақсадлар шароит ва назорат натижалари ўзгариши билан конкретлаштирилиши мумкин;
- мақсадлар эришиладиган бўлиши лозим;
- мақсадлар бир-бирини инкор этмаслиги керак.

Инновацион фаолиятнинг стратегик режалаштириш корхона ички ва ташқи муҳитининг батафсил таҳлиliga таянади, яъни:

- режалаштирилаётган даврда рўй бераётган ёки рўй бериши мумкин бўлган ўзгаришлар баҳоланади;

- корхона мавқеига хавф туғдирувчи омиллар аниқланади;
- корхона фаолияти учун қулай бўлган омиллар ўрганилади.

Ташқи муҳитда рўй бераётган жараён ва ўзгаришлар корхонага муҳим таъсир кўрсатади. Ташқи муҳит билан боғлиқ бўлган асосий муаммолар – иқтисодиёт, сиёсат, бозор, технология, рақобат ва бошқалардир. Рақобат айниқса муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам асосий рақобатдошларни топиш ва уларнинг бозордаги мавқеини (бозордаги улуши, савдолар ҳажми, мақсадлари ва ҳ.к.) аниқлаш лозим. Қўйидаги йўналишлар бўйича тадқиқотларни олиб бориш мақсадга мувофиқдир:

- рақобатдошларнинг жорий стратегиясини баҳолаш (уларнинг бозордаги хатти-ҳаракатлари, товарларни илгари суриш услублари ва ҳ.к.);

- ташқи муҳитнинг рақобатдошларга таъсирини ўрганиш;

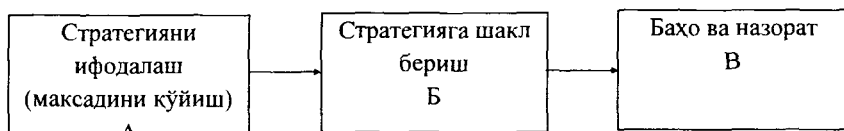
- рақибларнинг фан-техник ишланмалари тўғрисида ахборот йиғишга ҳаракат қилиш, уларнинг келажақдаги хатти-ҳаракатларини прогнозлаш ва жавоб қайтариш йўлларини белгилаш.

Рақобатдошларнинг қучли ва ожиз томонларини батафсил ўрганиш ва уларнинг натижаларини корхона кўрсаткичлари билан таққослаш рақобат кураши стратегиясини яхшироқ ўйлаб чиқишга имкон беради. Ижтимоий-хулқий ва экологик омиллар ташқи муҳитнинг жиддий омиллари қаторидан жой олган. Корхона демографик вазият, таълим даражаси ва ҳоказо ўзгаришларни эътиборга олиши лозим. Мисол учун, Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиши жараёнида юзага келган кадрларни тайёрлаш зарурияти, менежмент, маркетинг ва бошқа иқтисодий фанлар бўйича ўқув қўлланмалари бозорини кенгайтиради. Ички муҳит таҳлилининг таснифини асосий мақсади корхона фаолиятидаги қучли ва ожиз томонларни аниқлашдир.

Инновацион фаолиятнинг ташкилий шаклларини ва унинг хусусиятларини ўрганганимизда стратегия назарияси эмпирик тадқиқотларнинг бошланғич нуктаси ҳисобланади. Корхоналарда

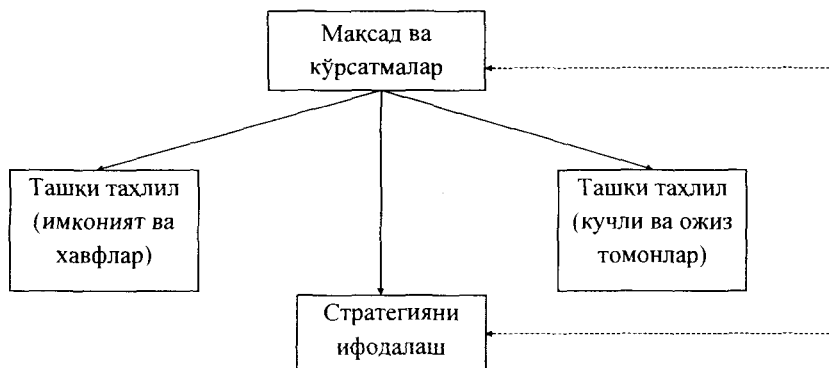
асосий қарорларни қабул қилувчи раҳбарлар янгиликлардан фойдаланиш стратегияси билан ўзини қанчалик боғлагани даражаси уларнинг бир-биридан асосий фарқи бўлиши мумкин. Агарда янгиликни жорий этиш раҳбарият томонидан қўллаб-қувватланса, унинг жорий этилиш эҳтимоли ошади. Қарор қабул қилиш жараёнига раҳбариятни жалб этиш билан стратегик ва молиявий мақсадларнинг аҳамияти ҳам ошади.

Инновацион фаолиятдаги вазифаларни ишлаб чиқилган стратегия камдан-кам ҳолатларда тўлиқ ва расман бўлади ва қисман раҳбар ходимларнинг баҳолари ва интуициясига асосланади. Стратегияни ишлаб чиқиш қуйидагича амалга оширилиши мумкин (3.3.4-расм).

3.3.4-расм. Стратегик режалаштириш фазалари (босқичлари)

Бу босқичлар ичида энг мураккаби А-босқич бўлиб, уни амалга ошириш механизми (3.3.5-расмда).

3.3.5-расм. Стратегияни ифодалаш

Кўпгина стратегиялар янгилик билан боғлиқ ғоядан сўнг пайдо бўлади. Инновациявий стратегияни таснифида ишлаб чиқишнинг

асосини маҳсулот ҳаётий цикли назарияси, корхонанинг бозордаги мавқеи ва корхона томонидан олиб борилаётган фан-техника сиёсати ташкил этади.

Инновациявий стратегияларнинг қуйидаги турларини ажратиш мумкин:

Хужумкор – фаолияти ишбилармонлик рақобатига асословчи корхоналар учун характерли. Бундай стратегия кичик инновациявий корхоналарга мансуб.

Химоя – мавжуд бозорлардаги корхона рақобат мавқеини ушлаб туришга қаратилган. Бундай стратегиянинг асосий функцияси – инновациявий жараёнда «харажат – натижа» нисбатини фаоллаштириш. Бу стратегия интенсив ИТТКИни талаб қилади.

Имитацион – кучли бозор ва технологик мавқега эга корхоналар томонидан фойдаланилади.

Имитацион стратегия, бозорга бирор бир янгиликни киритишда етакчи бўлмаган корхоналар томонидан қўлланилади. Бунда кичик инновациявий корхоналар ёки етакчи корхоналар томонидан бозорга чиқарилган янгиликларнинг асосий истеъмол хусусиятлари (техник хусусиятлари бўлмаслиги ҳам мумкин) кўчириб олинади.

Инновациявий стратегия «вакт – пул» тамойилидан келиб чиқади.

Маҳсулот ҳаётий циклини ҳисобга олган ҳолда инновациявий стратегияни танлаш қуйидагиларни ҳисобга олади:

– **пайдо бўлиш.** Ушбу ҳолат эски ёки бошланғич муҳитда янги тизим пайдо бўлиши билан тавсифланади. Бу уни асосий тизимга айлантириб бутун ҳаётий фаолиятини қайта қуришни талаб этади.

Бунга янги техника тури (фаолият тамойилини ифодалаш) асосида ётиши лозим бўлган биринчи ғоя (расмийлаштирилган техник қарор) юзага келиши тушунилади.

Ишлаб чиқариш цикли амалга ошади, яъни эксплерент-корхона (бозорнинг янги сегментларини яратиш ёки эскиларини радикал

Ўзгартиришга ихтисослашган корхона) яратилиши «пайдо бўлиш» деб тушунилади.

– **туғилиш.** Бу ердаги бурилиш нуктаси шундан иборатки, ҳақиқатдан ҳам янги тизим пайдо бўлади ва у уни яратган тизимларга анча ўхшайди.

Техника янги тури тўғрисида умумий тасаввурга келтирувчи биринчи гоё пайдо бўлади.

Эксплерент-корхонани патент-корхонага (бозорнинг тор сегментида фаолият юритувчи ва унда мавжуд ўзига хос эҳтиёжларни қондирувчи корхона) айланиши бошланади.

– **тасдиқлаш.** Олдин яратилган тизимлар билан тенг ҳолда рақобат курашини олиб борадиган, тўла шаклланган тизимнинг юзага келиши бурилиш нуктаси ҳисобланади. Шаклланган тизим ўз мавқеига эга бўлишга интилади ва янги тизим яратилишига асос солиш учун тайёр бўлади.

Техника янги турининг биринчи намуналарини яратишга имкон берувчи (конструктив схемани яратиш) биринчи ғоянинг пайдо бўлиши (расмийлаштирилган техник қарор) юзага келади.

Патент-корхонани, виолент-корхонага (оммавий маҳсулот ишлаб чиқариш ва ўзлаштирилган технологияларнинг юқори даражаси билан тавсифланадиган, йирик бизнес соҳасида фаолият юритувчи, «куч» стратегиясига эга корхона) айланиши юз беради.

– **барқарорлашув.** Тизим ўзининг кейинчалик ўсиш салоҳиятини ниҳоясига етказган ва балоғатга яқин ҳолат.

Кенг миқёсли реализация учун ярқли техник тизимларни амалиётда яратиш имконини берадиган (бир нечта типик ўлчамларни яратиш) биринчи ғоянинг пайдо бўлиши амалга ошади.

Виолент – корхонанинг жаҳон бозорига чиқиши ва унда ўзининг биринчи ваколатхонасини ташкил этиши юз беради.

– **соддалаштириш.** Ушбу ҳолат тизим ўз балоғатини орқада қолдириб уни эскираётганини билдиради.

Яратилган техник тизимни оптималлаштириш билан боғлиқ бўлган биринчи ғоялар пайдо бўлади. Виолент-корхонадан

трансмиллий компания (ТМК) пайдо бўлиши мумкин-пасайиш кўпгина ҳолатларда тизим ҳаётий фаолияти кўрсаткичларининг кўпчилигини пасайиши кузатилади.

Олдин яратилган техник тизимни рационализаторлик таклифлари даражасида такомиллаштириш билан боғлиқ бўлган биринчи ғоя пайдо бўлади.

ТМКларни бир қатор коммутант-корхоналарга (виолент-корхоналар ютуқларидан фойдаланиш асосида маҳаллий эҳтиёжларни кондириш учун кичик бизнес билан шуғулланувчи корхоналар) бўлиниб кетиши юз бериши мумкин.

– **барқарорлашув.** Бу ҳолат тизим ҳаётий фаолияти кўрсаткичлари кўпчилигининг пасайиши тўхтатилиши билан тавсифланади. Тизим худди ўзининг бошланғич ҳолатига қайтади ва янги ҳолатга ўтиш учун тайёргарлик кўради.

Эксплуатация қилинаётган техника функцияларини ўзгартириш билан боғлиқ биринчи ғоянинг пайдо бўлиши кузатилади.

ТМК коммутант-корхоналарга бўлиниши жараёнининг тугаши, бунда бирор корхонанинг йўққа чиқарилиши бошқа корхоналар фаолиятига ўз таъсирини кўрсатмаслиги мумкин.

– **тузилманинг бузилиши.** Тизим ҳаётий фаолиятининг барча жараёнлари тўхтатилади ва улардан ёки бошқача тарзда фойдаланилади ёки улар йўққа чиқарилади.

Ушбу турдаги техника билан боғлиқ ғоялар келиб тушишини тугатилиши (бунда эски техниканинг айрим турларидан фойдаланиш давом этиши ва бешинчи ёки олтинчи босқичга мансуб техник қарорлар пайдо бўлиши ҳам мумкин) кузатилади.

Корхона тугатилиши (одатда бу, корхона бошқа маҳсулот ишлаб чиқаришга қайта ихтисослашувини билдиради) юз беради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инновацион фаолиятни шакллантиришда илмий тадқиқотларнинг ўрни нимадан иборат?

2. Инновацион жараённинг шаклларини давлат томонидан қўллаб-қувватлашда илмий-техник инновациялар ўз ичига нималарни олади?

3. Инновацион жараённи бошқаришнинг қандай йўналишлари мавжуд?

4. Инновацион жараённи модели нима?

5. Инновацион ташкилотларнинг тузилмалари ўз ичига нималарни олади?

6. Инновация менежменти тузилмаси ҳақида тушунча?

7. Инновацион фаолиятга нималар киради?

8. Инновацион стратегиянинг турларини изоҳлаб беринг?

9. Стратегияни режалаштириш боскичларини кўрсатиб беринг?

IV БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ

Ўқув мақсади: Қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятнинг илмий асослари, инновация фаолиятига тизимли ёндашув ва инновацион бошқарув тамойилларини ўрганишдан иборат.

Таянч иборалар: АСМ интеграцияси, холдинг бирлашмаси, системали методология, системали ёндашув, макроиқтисодий мувозанат, пул назарияси, бозор мувозанати, реал иқтисодий сектор, солиқ ставкаси, мувофиқлик, умумийлик, ошкоралик, макроқўламда таҳлил, ўрганиш усуллари, дельфе, иқтисодий модел.

4.1. Қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятнинг илмий асослари

Мамлакатимиз иқтисодиётининг етакчи соҳалари саноат ва қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган кенг миқёсли ислохотлар ўз натижасини бермоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг мамлакатимиз парламенти – Олий Мажлиси тараққиётимизнинг янги босқичи бўлган 2017 йилда амалга оширилган асосий ишлар якуни ва Ўзбекистон Республикасини 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланган Мурожаатномасидаги фикрига кўра “Иқтисодиётда бошқарув тизими эскиргани, инновацион ғояларни қўллаб-қувватлаш бўйича самарали механизмлар ўз вақтида жорий қилинмагани ҳам жиддий муаммо бўлиб қолмоқда. Шунингдек, технологик қоқоқлик, ресурс ва энергияни тежайдиган технологиялар, муқобил энергия манбаларини татбиқ этишнинг сустиги ҳам иқтисодий тараққиёт йўлида тўсиқ бўлмоқда”²⁴. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини хўжалик ичида илмий

²⁴Ш.М.Мирзиёев. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисига Мурожаатномаси. //Халқ сўзи. 22.12.2017 йил.

асосланган ҳолда интеграциялаш асосида ишлаб чиқариш, сақлаш, қайта ишлаш ва реализация қилиш билан биргаликда ишлаб чиқаришни иқтисодий самарадорлигини ошириш керак.

Ҳозирги даврда Ўзбекистонда аграрсаноат комбинатлари ва бирлашмалари турида яратилган интеграциялашган тузилмалар холдинг компаниялари шаклида мавжуд. Бу ҳолда мулкий интеграция бош корхона акциялари назорат пакетлари воситасида қишлоқ хўжалигида, қайта ишлаш, хизмат кўрсатувчи ва бошқа ташкилотларни ташкилий молиявий бирлаштириш асосида ягона тизим яратиш юз берди. Холдинг бирлашмалар капиталининг бозорини тезроқ товарлар билан тўлдириш мақсадидаги юкори харакатланишини таминлайди. Шунинг учун, аграсаноатда инновацион фаолиятнинг илмий асосларини системалашган ҳолатда ўзида мужассамлаштиради.

Илмий-тадқиқотлар ва ишланмаларда бошқаришни ўзгарувчан шароитларда асосий иқтисодий қонунларнинг илмий асосида саноат ва қишлоқ хўжалигида инновацион фаолит амалга оширилади. Бу эса саноатда ва қишлоқ хўжалигида илмий-техник ва тажриба-конструкторлик ишлари дастурларини қонун ости узлуксиз тизимли ёндашув асосида такомиллаштириш лозимлигини билдиради. Ҳар бир вазиятда кўзда тутилмаган техник муаммо пайдо бўлиши ва бу лойиҳа бўйича ишларни кечиктириш ёки умуман тўхтатишга олиб келиши мумкин. Шунинг учун истеъмолчилар эҳтиёжлари ва талаб ўзгариши мумкин, ушбу муносабат билан лойиҳа ҳаётий қобилиятининг қайта баҳоланиши лозим бўлади. Иқтисодиётнинг инновация йўналиши мамлакатимизнинг ички бозорида импорт маҳсулотлар ўрнини босадиган сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлайдиган экспортга йўналтирилган бозор иқтисодиётининг муҳим таркибий қисмига айланмоқда. Амалга оширалаётган илмий-техника сиёсатининг устувор йўналишлари миллий иқтисодиёт эҳтиёжларига қараб белгиланаётир. Саноатда ва қишлоқ хўжалигида илм фан ва ишлаб чиқаришнинг инновациявий ҳамда

Ўзаро манфаатли ҳамкорлигини кенгайтиришни ўз ичига оладиган янги бозор механизми тизимлари шаклланмоқда. Эндиликда ишлаб чиқарилган маҳсулот жисмоний эскириб улгурмай у маънавий эскириб қолмоқда, ҳаётимиздаги бундай ўзгаришлар стабил иқтисодийнинг ўрнини инновацион иқтисодий эгаллашни тақозо этмоқда.

Шундай қилиб саноатда ва қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятни илмий асосда ташкил қилиш, яратиладиган технологияларни самарадорлигини ошириб инновацион фаолиятни тизимларини ёндашувлигини англади.

Системали методология – тизимларни ҳар хил синф хоссаларини ўрганишдаги усулларни уйғунлигидадир, ҳамда тизимли масалаларни ечими бўлиб, яъни тизимга тааллуқли бўлган иқтисодий масалаларни ечилишида назарда тутилган, инновациялар фаолиятини бошқарув тамойиллари тизимини ва унинг қисмларини ўрганишини асосий усуллари таснифи ҳисобланган бўлиб, математик тизим назариялари ва тизимлар ҳақидаги фаннинг барча йўналишлари учун универсал ҳисобланган жараёнда қатнашади. Таҳлил тизимида инновацион фаолият тизимли ёндашуви қуйидаги принципларга асосланиб, мақсадли инновацион фаолият бир вақтни ўзида тўлиқ иқтисодий тизимга ёндашиб яъни юқори ўринда иқтисодийни, масалан регион бўйича давлат бошқаруви сиёсатини қўллаб-қувватлайди.

Иерархиялилиқ тизим тузилиши, худди шундай кўп элементларни мавжудлик қуйи даражасига, элементларни юқори даражаси асосида бўйсунди. Бу принципни намойиши ҳар қандай муайян ташкилот шароитида намоён бўлади. Бизга маълумки ҳар қандай ташкилот икки тизим ости: яъни бошқарувчи ва бошқарилувчи алоқадорлигидан иборат бўлади. Улар бир-бирига бўйсунди.

Тизимлаштириш аниқ инновацион қўлам тизимида, тизим элементларини таҳлил этишда инновацион фаолиятни алоқадорлиги билан биргаликда (иқтисодий секторни

алоқадорлигини бошқарувдаги муаммоларини енгиш йўли билан) амалга оширилади.

Кенг қўламли инновацион фаолият тизимида – алоҳида элементларни мавжудлигини ва кўп бошқарувчанлик, иқтисодий хоссаларини бошқаришни иқтисодий математик метод орқали илмий нуқтаий назардан бутун ўрганади.

Иқтисодиётда инновацион фаолиятда олдин товар ишлаб чиқариш параметри ечими сифат кўрсаткичлари ва қандай харажат билан қайси муддатда қайси баҳо билан баҳоланишини ва сотилиши кўрсатилади. Авваламбор бу саволга жавоб топиш учун, рақобатдош маҳсулот бўлиши керак. Шундан сўнг ресурслар жалб қилиниб параметри аниқланиб (моддий, молиявий, меҳнат ва информация) ва шунинг билан биргаликда ташкилий техникавий система кўриб чиқилиб техника, технология, ишлаб чиқаришда меҳнатни ташкил этиш ва бошқариш хусусиятлари даражаси ўрганилади ва охирида маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнини параметри шаклланади. Бу эса инновацион фаолиятда ишлаб чиқаришда ихтисослаштиришни бошқариш технологиясини такомиллаштиради.

Системали ёндашув – бозор иқтисодиётини қонунларини қамраб олган ҳолда иқтисодиётни шакллантиради ва маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўяди. Инновацион фаолиятда системали бошқарувни ўрганишда талабнома ажратишда зарурият системаси тартибга солиш кўрсаткичи қуйидаги ташкилий система даражалари билан аниқланади. Булар қуйидагилар:

- элементлар системаларини детерминацияси;
- ўсиш тизими;
- параметр тизимини бошқариш ҳисоби;
- параметр тизимини назорат қилиш ҳисоби ва ҳоказо.

Инновацион фаолият тизимли ёндашувнинг мураккаб тизимини замонавий таҳлилинини умумлашган шакли бўлиб ҳисобланади. У ўзига олдинги ишлатилган инновацион фаолият

таҳлил усули ва ёндашувларни (мажмуали ва ҳолатий ёндашувлар) киритади.

Инновацион фаолиятда мажмуали ёндашув иқтисодиётда қатнашаётган ташқи ва ички муҳитни ўз таҳлилида эътиборга олади. Саноатда ва қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятни илмий асослашда инсонларни талабини қондиришдаги иқтисодий фаолиятнинг умумий кўриниши, улар ўз вақтида жамиятни талабини қондиришдан иборат бўлиб, ўзига баъзи бир компонентларни мақсадни ташкил этган ҳолда алоқадорлигини қабул қилиб иқтисодий тизим ресурсларини технологиялашган инфратузилма маҳсулотларини ва уларни истеъмол қилинишини ўзида ифода этади (4.1.1-расм).

Бундай фаолият жараёнида юзага келадиган асосий саволлар:

“Нима ишлаб чиқаради?” (истеъмол блоки),

“Қандай ишлаб чиқарилади?” (ресурс ва технология блоки),

“Ким учун ишлаб чиқарилади?” (маҳсулот ва ишлатиш блоки),

“Иқтисодий, ҳуқуқий ва информацион муомалани самарали сотиш учун қайси тизимли ва функционал алоқалар блокида бўлиши керак?” (блок иқтисодий система ягона иқтисодий бирлашган организм, иқтисодий информацион ҳуқуқий механизми алоқадорлик блоки функцияси билан тузилган).

4.1.1-расм. Ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчини ўзаро муносабатини қисқача схемаси

Бу чизма занжирида етакчи элемент ишлаб чиқарувчи билан истеъмолчи ўртасидаги алоқа истеъмолчиси ҳисобланади. Бу фақатгина ишлаб чиқариш тизими ҳажмини аниқламасдан иктисодий стереотипларда шаклланади. Товар ва хизматлар талаби истеъмолни шакллантириб, товар ва хизматни боғлиқлигини импорти ҳақида маълумот ишлаб чиқарувчиларга тўғри алоқалар тизими орқали информация келиб тушади. Ўзига қаратилган инсоний (L), ишлаб чиқарилган (K) ва табиий (W) капитал каби ишлаб чиқариш омилларга тўғри келади.

Ҳамма иктисодий субъектлар умумий иктисодий жараёнда қатнашувчи бўлиб, ҳаётининг фаолиятда икки турдаги фаоллик бўлади:

шахсий истеъмол учун бир объектдан бошқаларига ўзгариши ва ишлатилиши.

Биринчи мисолда улар ишлаб чиқарувчи, иккинчи мисолда истеъмолчи бўлади. Ишлаб чиқарувчиларни ва истеъмолчиларни кизиқишлари бозорга бориб тақалади, яъни улар ўзларини талабларини қондириш мақсадида бозор муносабати шаклланади.

Иктисодиёт ва бозор алоқадорлигини тизим бошқаришини бошқарувчи институтлар (давлат ва нодавлат)дан ташкил этган бошқарув тизими **4.1.2-расмдаги** тескари алоқа элементи функциясини бажарадилар. Махсулотларни, хизматларни, ресурсларни асосий массасини бозорда тақсимланади. Иктисодиётда махсулот – хом-ашё бозори, молия бозори (валюта бозори, кредит бозори, қимматли қоғоз бозори, суғурта бозори киради), хизматлар бозори, меҳнат бозори ва бошқалар якқол ажралиб туради. Бозорни давлат бошқарса ҳам, қулайликлар ва хизматлар бозорини тақсимлашда бозорни ўз-ўзини бошқариш механизми асосий аҳамиятга эга.

Тизим элементлари орасидаги тўғри ва қайтим алоқадорлигини макроиктисодий таҳлилида, макроиктисодий қонуниятларни

шаклига кирази. Бу қонуниятларни ўрганиш қуйидаги йўналишларда ўрганилади:

- Макроиктисодий мувозанатни назарияси;
- Пул назарияси;
- Иқтисодий ўсиш назарияси;
- Иқтисодиётни очиш назарияси.

Микро қўламдаги иқтисодий субъектларни қонуниятларини қуйидаги бўлимлар ичида ўрганилади:

1. Бозор мувозанатини назарияси.
2. Истеъмолчи танлови назарияси.
3. Фирмани назарияси.
4. Даромадни тақсимланиши назарияси.
5. Умумий мувозанатни назарияси.

4.2. Қишлоқ хўжалигида инновация фаолиятига тизимли ёндашув

Вазифа тизими қарорларини ўрганишда ва унинг ривожлантириш ҳар хил даражада умумийлаштирилади ва қисмларга бўлинади. Вазифа тизимини ечиш жараёнида қуйидаги принциплардан фойдаланиб аниқлаштирилади:

1. Ортогеналлик – бу принцип талаб қилиниши бўйича бу принцип бир-бирдан тармоқлар аро алоқадарлигини билдиради.

2. Мувофиқлик – архитектура функцияларини мувофиқ равишда талаб қилиш даражасида эмас, балким керакли архитектура, кераксиз функциядан афзаллигини мувофиқлаштиради.

3. Тежамкорлик – ҳеч қандай функция архитектура баён қилинишида бир-бирини бошқа турда такрорламайди.

4. Тиниқлик – бажариш жараёнини аниқлаштиришда ишлатувчи функция аниқ бўлиши шарт.

5. Умумийлик – агарда функция бошланган бўлса, шундан сўнг кўп қиррали функция кўринишида бўлиши керак.

6. Ошкоралик – бу функциядан фойдаланиш бошқача бўлиб у проект асосида бўлади.

7. Тўлиқлик – функциядан фойдаланиш талаб қилиш даражасида бўлиб иқтисодий-технологик чексиз даражада таъминланади.

Вазифа тизимини ечилиши умумий тушунча бўлиб, таҳлил тизимини умумий бўлими бўлиб ҳисобланади.

Макрокўламда таҳлил тизимн – бу илмий умумлашган бўлиб умумий тенденцияни кўрсатиб бошқаришни тадбирлар асосида факторлар ривожланишини яқдиллаб кўрсатиб беради.

Таҳлил тизимини охириги мақсади – бошқариш моделини тартибга солишда танланган эталонни қайта кўриб чиқиб ва уни бир тизимга солишдир.

Макрокўламда тизимли таҳлилига етишиш учун иқтисодиётни аниқ субъектларини нормал ишлашини ўзининг қуйидаги босқичларида намоён қилади:

- тизимни бошқаришда иқтисодий кўрсаткичлар ўрганилиб, таъкидланиб, объектни таъминлаб беради;
- бозор иқтисодиётини ҳозирги замондаги тутган ўрни умумий тенденция асосида ўрганилади ва мана шу тенденция асосида молия индикаторини бозорда ишлатилган ресурсларини самарасини кўрсатади;
- объект функциясини хусусиятини бўлиниши ва унинг алоҳида тузилмаси бошқаришни системали равишда тавсифлаб беради;
- қўйилган мақсад ютуқларини талаб қилиниши шароитини асослаб беради;
- қўйилган мақсаднинг тўлиқ шароитини аниқлаштириш;
- бошқаришни эъталон усули асосида тармоқларда таҳлил ўтказиш учун материаллар ўтказилади;
- тажрибалардан фойдаланишда корхоналарда материаллар йиғишда таҳлил жараёнида тадбирлардан фойдаланиш системасини бошқаради;

- иқтисодни таҳлил қилиш объектида – эталон модели ўрганилиб маълумотларни ўрганиш лозим.

Шундай қилиб таҳлил тизими конкрет тизимни бошқаришда ва уни мақсадли шаклланишида – корхона тармоғи ёки компанияни самарадорлик кўрсаткичларини алоҳида кўрсаткичлари асосида ифодалайди. Бошқариладиган инновацион фаолият тизимни ижтимоий бошқариш механизмини – иқтисодий қонуниятлар билан инсон манфаатлари мажмуасида қўйилган вазифани бошқариш тартибини аниқлаштириб беради. Бундай аниқлаштиришлар таҳлилчиларни проектларини бошқариш системаси тизими тадқиқотида «статистика» ва «динамика» механизмини бошқариш ва такомиллаштириб бошқариб туради. Бошқаришни ташкилий амалиёти – бу қабул қилинган тизим ечимини тўлиқ таҳлил тизимини бошқариш ва унга оптимал шароит қабул қилишда бошқариш учун ташкилий масалаларни кўрсатиб беради.

Бозор шароитида қабул қилинган инновацион таҳлил тизимида маркетинг назорати бозорда конкрет бўғинларни товар хизматларини асосий турлари бўйича шакллантиради. Макрокўламда инновация фаолияти тизими таҳлили куйидагича асосий принциплар асосида қўлланилиб аммо баъзи бир хусусиятлар билан бошқа бир мақсадда шаклланиб, бошқа тизимни ва бўлинма этапларини ўтказди. Бундай таҳлил объектлари бўлиб, иқтисодиёт учун асосий иқтисодий муаммолар ҳисобланади (ишсизларни юқори даражаси, бюджет ўсиши етишмаслиги, ички талабни сақланиши ва бошқалар). Охириги мақсад бўлиб уларни ўтказган тавсияси ҳисобланади.

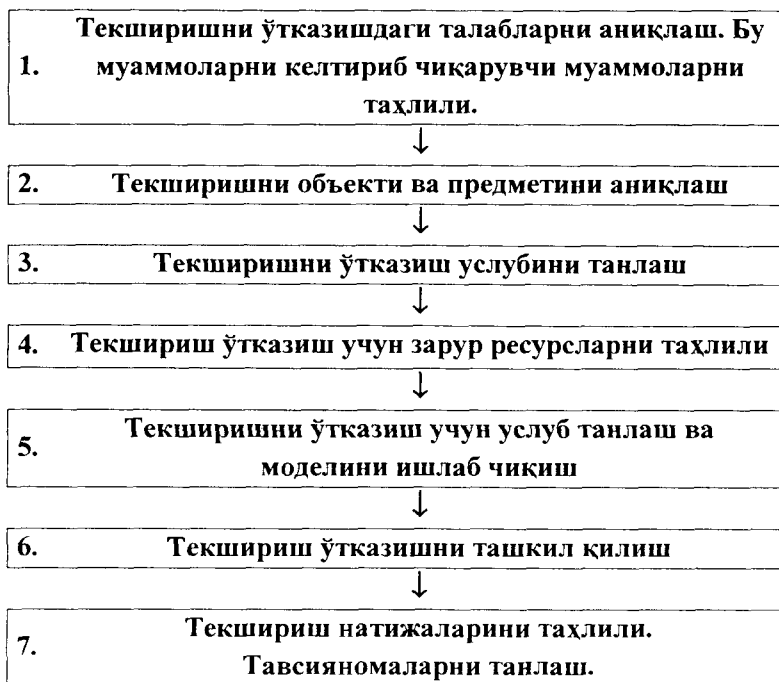
Макрокўламда таҳлил тизимини асосий этаплари куйидагилардан иборат.

1. Ўтказилган тажрибани талаб қилинганлигини барқарорлиги.
2. Кўрсатилган объект ва тажриба предмети.
3. Ўтказилган тажрибани методологиясини таъминлаш.
4. Тажриба ўтказиш учун ресурслар таҳлили.

5. Модел ишлаб чиқариш ва тажриба ўтказиш учун усул танлаш.

6. Тажриба ўтказишда корхона натижаси.

Макрокўламда тизимли таҳлилни асосий босқичларини амалга оширишда принциплар асосида мақсадни ифодаловчи хусусияти бўлишидан қатъий назар вазифани уни ўтказишда сақлаш ва босқичларин кетма-кетлиги ифодаланади. Бунақанги таҳлил ўтказишда унинг охириги мақсади объект сифатида ўзига аниқ иқтисодий муаммо қилиб, уларни аниқлаш тақлифидир. Иккинчи этапда иқтисодий тизимни аниқлаштирилган текширишни объекти ва предметини аниқланади, учинчи босқичда текширишни услубини танлаш, тўртинчи босқичда текширишни ўтказиш учун зарур ресурсларни таҳлили ўтказилади.

4.2.1-расм. Макрокўламда тизимли таҳлилни асосий босқичлари

Бешинчи босқичда назоратни ўтказиш учун услуб танлаб ва моделни ишлаб чиқиш, олтинчи босқичда текширишни ўтказишни ташкил қилиш. Еттинчи босқичда текшириш натижаларни таҳлили ҳамда тавсияномаларни танлаш

4.3. Қишлоқ хўжалигида инновацион бошқарув тамойиллари

Ўрганиш тизимларини самарадорлиги кўпинча танланган ва ишлатиладиган ўрганиш усуллари ва кўрсаткичлар тизими билан аниқланади. Ўрганиш усуллари ўзи билан ўтказиш услубларини, қўллаш усулидан иборат. Уларни тўғри қўлланилиши муаммоларни ташкил этишдан келиб чиққан тўлиқ ва тўғри ўрганиш натижаларини олишга ёрдам беришади. Танланган усуллар, кузатиш, интеграция ёки ҳар хил усул мажмуаларини тажриба ўтказишда ўрганишни ўтказаётган мутахассисларни билими, тажрибаси, интуицияси билан аниқланади.

Жами тажриба ўтказаётган усулларни уч катта гуруҳларга бўлиш мумкин. Мутахассисларни билимлари ва кўникмаларини ишлатишга асосланган усуллар; тизимни намоёнлигини шаклланиш усуллари; мажмуалашган усуллар.

Кузатиш тизимини самарадорлиги аниқланганда кўпроқ танланган услубларни кузатиш тизими кўрсаткичларига боғлиқ (4.3.1- расм).

Кузатиш услуги қабул қилишни, кузатишни, ўтказишга боғлиқ ҳолда ўрганади. Кузатиш услугини танлашда интеграция ёки комплекс ҳар хил усулларни кузатиш ўтказилади, мутахассисларни билимини, тажрибасини аниқлаб беради. Ҳамма кузатиш услугини учта катта гуруҳга бўлиш мумкин:

- асосий билимларни ишлатадиган мутахассисларни;
- шакллантирилган кузатув услуги;
- комплекслаштирилган услуб.

Тизимларни кузатиш усуллари		
I. Мутахассисларни билим ва кўникмаларини ишлатишига асосланган услублар	II. Тизимни намоёнлигини шаклланиш усули.	III. Мажмуилашган усуллар.
1.«Мия хужуми» бўлими	1. Аналитик	1. Комбинаторика
2.«Сценария» бўлими	2. Статистик	2. Ҳолатий моделлаштириш
3. Эксперт баҳоси	3. Кўп йўналишли назария	3. Топология
4.«Дельфи» бўлими	4. Мантуклик	4. Графо-семиотик моделлаштириш
5. Морфологик ёндашув	5. Лингвистик	5. Ахборот оқимларини ўрганиш усуллари
6. Ишбилармонлик ўйинлари	6. Семиотик	6. Агентли моделлаштириш.
	7. График	
	8. Тузумли лингвистик моделлаштириш.	
	9. Имитацияли динамик моделлаштириш.	

4.3.1-расм. Кузатиш усулини гуруҳлаш

Биринчи гуруҳ – тажрибали эксперт мутахассисларни фикрларини умумлаштириб усулларни асосийларини аниқлаштириш «SWOT» таҳлили билан «Дельфа» усулини, «мақсадли дарахт», «деловой ўйин каторидадир» .

Иккинчи гуруҳ – математик, иқтисодий-математик ва системани моделени текширишда тизимни аниқлашда кўрсаткич усулларида қуйидаги синфларга бўлиш мумкин: аналитик, статистик, кўпқиррали назария, графикли ва ҳоказо.

Ҳозирги кунда кўпроқ иқтисодиётда математик программалаштириш ва статистик усул ишлатилади.

Учинчи гуруҳ – умумлашган усул: комбинаторика, модели вазият, топология, графо семиотика ва бошқалар. Улар эксперт ва уни шаклланган услублар интеграциялашув йўли билан шаклланади.

Мутахассислар тизим таҳлилини бажарувчи мутахассис ҳар бир синфлаштириш шартлигини тушуниши лозим. Улар ҳар хил модел ва услубларни кенг сониди йўналишига ёрдам берувчи воситадир ҳолос. Таҳлил системасини ривожланиши, «мозговая атака», «дерево целей», қуйидаги усуллар билан ажратилган ҳолда қуйидаги тушунчаларни беради. Кўрсатилган терминлар у ёки бу тажрибали экспертларнинг фаоллигини жалб қилади, бошқа вақтда бу усуллар «тажрибали» деб аталади.

«Мозговая атака» концепцияси 50 йилларда кенг маънода тарқалган бўлиб, «тизимли усулни назарий фикрланишидир» «одамларни янги ғоялар очишда мутахассислардан сифатли усуллардан ўрганиш ҳамдир».

Бу усул таникли бўлиб “Мозговой штурм” конференция ғояси, жамоа генератив ғояси, тип – усуллари маълумдир.

“Сценариялар” усули объектларни таҳлилида ёки қўйилган муаммоларни таъминлашда қўйилган вазифани келишишни тайёрлаш усули ҳисобланади. Саноатда, тармоқда, амалиётда “Сценария” типлари бўйича кўрсатмалар ишлаб чиқилади, бу эса ижтимоий иқтисодий оқибатда фан техника прогрессини мажмуий дастурни ҳар хил кўринишини ишлаб чиқаради.

Эксперт баҳолаш усули: Кўпчилик ишларда эксперт баҳолашни хусусиятларини қабул қилиш ўрганилади, унда эксперт шаклида кўпгина ишлар сўров қилиб чиқилади (ҳар хил анкета

равишда, интервьюларда) баҳолашга яқинлашиб (меъёрлаш ва ҳар хил тартиб сақлашда) ва ҳоказо.

Мутахассис экспертлар у ёки бу воқеаларни қонун остида индивидуал баҳолашда жойларда мукамал текшириш ҳодисасини билмаган ҳолда экспертлар баҳолайди. Шундай қилиб олдиндан баҳони диапазон ичидаги характеристикани текширишни белгилашда гуруҳ экспертлари уларни жамоасини умумлаштирилигини тасдиқлайди.

“Дельфе” тип услуги, “Дельфе” услуги ёки “Дельфи” орқали услуги биринчилар қаторида О. Хельмер ва унинг сафдошлари итератив муолажада мия ҳужуми ўтказилган бўлиб, бу эса руҳий омилларни пасайтириш қобилятини қайтаришни натижасини оширади. “Дельфе” муолажаси тарғиботи ҳар хил даражада ишлатилади. Мия ҳужумида итератив циклда қисқартирилган кўринишда кетма-кетлиги ташкил этилади. Кўпроқ қийин вариантда яқка тартибдаги сўровнома кетма-кетлик дастури ишлаб чиқилиб анкета саволлари ёрдамида экспертлар ўртасида бир-бирга таъсир этмаган ҳолда танишмасдан фикр алмашишади.

Морфология ғоясини келишув асосида кўпроқ тизимли тузум топилиб қўйилган вазифалар ечимини муаммоли варианты ёки элементлар тизими асосий аралашуви тизим тузумида йўналтиради. Тизим ва воқеалик ҳар хил усуллар билан бўлинади ва ҳар хил аспектларда кўриб чиқилади.

Морфологик ўрганишни қузатгич нуктаси бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- морфологик моделлаштиришни ҳамма объектларига тенг қизиқиш;
- ўрганилаётган тармокни тўлиқ тузумини олинганлигига қадар, барча чекланма ва баҳоларни ликвидация қилиш;
- қўйилган муаммони максимал аниқ шаклланиши.

Хўжалик ва бошқаришни янги билим усуллари билан самарали услуги ишбилармон ўйинлар ҳисобланади. Гуруҳ одамлари ёки инсон ва компьютерларда белгиланган қоидаларни ўйин йўли

билан ҳар қандай ҳолатда бошқарув ечимини ишлаб чиқариш усули бўлиб ишбилармон ўйинлари ҳисобланади. Ишбилармон ўйинларини моделлаштириш ва имитация жараёнларидан таҳлилга чиқишда мураккаб амалий масалани ечишда, фикрлаш маданияти шаклланишини таъминлаш, бошқариш, муомала усталиги, қарор қабул қилинишида бошқарув усулини инструментал кенгайтиришга ёрдам қилади.

Ишбилармон ўйинлар мутахассисларни тайёрлаш ва бошқариш тизими таҳлили воситаси сифатида намоён бўлади. Ишбилармон ўйинларни ишлаб чиқиш ва ўтказиш тажрибаси шуни кўрсатадики, уни бир неча бўлимларни кетма-кет ёзилишини мақсадли эканлигини кўрсатади ва қоидага асосан қуйидаги 9 та бўлимларга бўлинади:

- умумий тавсифнома.
- ҳолатни аниқлаштириш;
- ўйин мақсади;
- марказ вазифаси;
- ўйин қатнашчиларини вазифаси;
- шартли модел;
- шартли моделни таҳлили;
- ўйин қатнашчилари учун раҳбарлик қилиш;
- ўтказилган ўйин натижалари.

Тизимни таърифлаш амалиёти вақтида функция тизимини таъминлаб туриб бошқариш схемасини макроқўламда ёки корхона бўлимлар тузилишида ва уларга қарашли бўлган бошқарма аппаратига информация сифатида меъёрдаги шароитни яратади. Бошқача қилиб айтганда реал тизим функциясини ташкил этиб, бошқариш тизими рамкадаги танланган услубларни шакллантиришни расмийлаштиришда оптимал вариантни тузилиши танланади. Шунингдек, макроқўламда тартибга солишни бирмунча терминалини тўғирлаб чиқишдир. Қабул қилинган услуб тизимини расмийлаштиришда охириги натижа алмаштирилиб ва охирида ташкилий объектда бошқариладиган механизмни яратиш керак.

Бизга маълум бирор бир объектни моделлаштиришни тугаллашда бошланғич объектни, шундай объект самарадорлигини олиб келадиган худди шундай энгил, тезроқ арзон объект билан алмаштириш мумкин. Кўпгина турли кўринишдаги моделлар бор бўлиб жадвал ва график, физик модел, логистик математик иборада, машинали моделлари, имитация моделлариدير.

Аниқ услуб танлаш шаклини расмийлаштиришда бошқариш тизимида кузатишни қайси шароитда рўёбга чиқаришда бажарувчи қандай жавобгарлик масаласини қабул қилиш ва қайси даражани бошқариш ташкилоти текшириб чиқади.

Сетевой усул – бошқариш вазифасини комплексини ечиш учун тизим шаклини кўрсатиб шу усул билан бирлаштиради.

Режалаштирилган сетевой усул ва (СПУ) қуйидагича таснифланади: инновацион фаолиятни бошқариш тизимини янги кўринишларда ёки модернизацияда тизимли ишлаб чиқаришни ва шундай ёндашув асосида кўриб чиқишда узлуксиз бир жараёндан алоқадор операцияда бир мақсадли йўналтиришда кўриб чиқилади.

Моделлаштиришни имитацион динамик усули. Адабиётларда кўрсатилишича, асосий конкрет модел ва уни назорати натижасида мақсадли қўйилиши умумий қуролма услубида ва имитация моделини ўсишини фойдалангандан сўнг вазифа тизими натижаси ҳисобланади. Ҳар қандай тизимни оғир тизим кўринишида баён қилинганда ҳар хил образда бир-бирига боғлиқ алоқадорлиги намоён бўлади. Элементлар ўртасидаги алоқа биринчи ўзгариши бир элементда бўлганда, ёпиқ ва очик бўлиши мумкин, контур орқали ўтганда ҳам амал қилиши мумкин. Худди шундай реал тизим инерцияси бўлиб, тизимларни элементлар бўлиш контур алоқасини кечикиб узатишини аниқлайди. Моделни объективлик кўрсатиб бўладиган ички тизим модели ситемасидан имитацион ўзгариш модели кўрилганидан сўнг олдиндан давомини вақт мумкин этганлигини модел кўрсатмасини компьютер ёрдамида текширилади, бу бутун системада назорат ўтказиш имкониятини беради. Иммитацион модел ўсишининг хусусиятли

аппарати ҳар бир элементни ўсиш динамикасини элементларни ўрганишдаги алоқадорлик сабабини кўрсатади.

Ахборот оқимини назорат усули. Ташкилий бошқариш тизимини қайта кўриш усули материалларини кўришдан олдин ахборот оқимини назорати ўтказилади. Бундай назоратни мақсади ахборот жараёнини шаклланишини ўрганишдир ва олдиндан ишлаб чиқилган дастурда ўтказилади. Дастурда кўрсатилишича, бунга дастурий мисол келтирамиз. Мисол қилиб келтирилган саволларда ҳужжатларни шаклини ўрганишда техникавий қайта ишлов билан тўлдирилади:

- ҳужжатларни белгилаш;
- бир вақтни ўзида чиқарилаётган нусхалар сони;
- ҳужжатлар кўрсаткичлари ва реквизитлар мажбуриятлари

номлари;

- ким томонидан реквизит кўрсаткичлари тўлдирилган;
- кўрсаткичлар шаклланиш қоидалари;
- ҳар қайси кўрсаткични моҳияти;
- ҳужжатларни тузишни кетма-кетлиги;
- кўрсаткичлар ишлаб чиқаришни тозаллиги.

Бир вақтни ўзида мақсадли масала маълумотларида ҳужжатлар оқимини ўрганиш билан ҳар қандай бошқариш органлари борлиги ҳужжатлари тўғрисида кўрсатма беради.

Худди шундай назорат дастурига функция тушунтириш жараёни ёрдамида бошқариш органларини алоҳида ишчи гуруҳига саволларни киритиш мувофиқдир. Назорат объекти ҳужжатли ва ҳужжатсиз хабарларни ишлаб чиқариш фаолиятини ва бошқаришни кўрсаткичлар шаклланиш жараёни маршрут йўналишларида ҳужжатлаштиради ва ахборот моделини асосий белгилашда бор оқим ҳужжатларини ахборот бошқариш фаолиятини кўрсатади.

Иқтисодий моделни аниқлаш. Ҳар қандай иқтисодий кўринишларни ўрганиш учун иқтисодчилар тизимли вазибаларни қарорларини шаклланган қисқача қайд қилишга иқтисодий модел дейилади. Мисол қилиб, фирма модели, иқтисодий моделни ўсиши.

товарда бир хил мувозанатни молия бозори ва омилларини ва бошқа иқтисодий моделлар ҳисобланади. Ҳар қандай иқтисодий модел тизими таҳлили асосий бош инструмент бўлиб, иқтисодий тизимни асосий хусусиятини ўзида акс эттиради.

Иқтисодий сферада асосий инструментни қарорини қабул қилишда иқтисодий назария тузуми ҳозирги замонга олиб келувчи модел ҳисобланади.

Иқтисодий модел иқтисодий функционал объектларини хусусиятларини кўрсатиб ва шу асосида бошқа ўлчамини кейингисини олдиндан кўрсатиб беради. Олдинда гапириш, кейинги ўзгаришларни масалан, алмаштириш курсини ўсиши, иқтисодий конъюктурани ёмонлашиши, фойдани пасайишини интуацияга боғлиқлигини кўрсатади.

Шунинг билан биргаликда ҳар қандай иқтисодий модел ўзини аниқлашнинг абстракт ва кетма-кетлик тўлиқсиз бир неча мавжуд омилларни ажратишда иқтисодий объектда аниқланган қонуниятли функциялаштиришни кўриб чиқиб, уларни бошқа омиллар абстракт қилади. Шунга қарамасдан кам боғлиқлигини кўрсатади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Саноатда ва қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятни асосий иқтисодий қонунлар асосида таърифлаб беринг?

2. Инновацион фаолиятни тизимли ёндашуви нима?

3. Тизимлар таснифига нималар киради?

4. Инновацион бошқарув тамойиллари?

5. Келгусида саноат ва қишлоқ хўжалигида инновацион лойиҳаларни ривожлантириш режаларини тушунтириб беринг?

6. Тизимли масалаларни аниқланг?

7. Тизимли масала қандай қилиб бухгалтерия ҳисоби вазифасидан фарқ қилади?

8. Макрокўламда асосий бозор, тармоқ, корхонани тизимли масаласи бўйича мисол кўрсатинг?

V БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ВЕНЧУР ШАКЛИДАГИ ИННОВАЦИОН БИЗНЕС

Ўқув мақсади: Венчур капиталининг иқтисодий моҳияти ва вазифалари, венчур асосида молиялаштиришнинг устувор йўналишлари. Қишлоқ хўжалигида таваккалчиликка асосланган бизнесни бошқариш йўлларини ўрганишдан иборат.

Таянч иборалар: Таваккалчиликли (венчурли) бизнес, ишланмалар, кичик тадқиқот, университет марказлари, венчурли фирма, компаниянинг капитали, кашфиётчилик, янги ғоя, эксплерент, сугурталаш, қутилмаган харажатлар, лойиҳани молиялаштириш, муқобил вариант, тақсимланмаган фойда, корпоратив облигация, таваккалчиликни туркумлаштириш, типология, эҳтимолий тавсифлар, ёндашув, бошқариш ва баҳолаш, маслаҳат, шакл, йўқотишлар, таваккалчилик соҳалари.

5.1 Қишлоқ хўжалигида венчур капиталининг иқтисодий вазифалари

Тадқиқотларни ташкил этишнинг Америка тажрибаси – таваккалчиликли (венчурли) бизнес деб ном олган тадбиркорлик турини юзага келтирди. Венчурли бизнес тадқиқотлар, ишланмалар, янги маҳсулотни ишлаб чиқаришга ихтисослашган мустақил кичик фирмалардан ташкил топган бўлади. Уларни тадқиқотчи олимлар, муҳандислар, новаторлар ташкил этади. Бундай фирмалар АҚШ, Ғарбий Европа ва Японияда кенг тарқалган. Кичик жамоа янги ғояларни тезроқ ўзлаштириши ва ривожлантириши мумкин. Кичик тадқиқот бизнеси 60-йилларда шакллана бошлаган.

Кичик ва ўрта тадқиқот фирмалари, мисол учун, йирик университет марказлари яқинида ташкил этилган. Улар биргаликда ерни ижарага олишган ва университетнинг лаборатория ва ахборот

техникасидан фойдаланганлар. Шу тарзда АКШнинг Стэнфорд университети яқинида 3 мингдан ортиқ кичик электрон фирмалар жамланган бўлиб, уларда банд ходимлар сони 190-200 минг кишига тенг. Уларнинг ҳар бири бир-икки турдаги янги маҳсулотни ишлаб чиқиш ва ўзлаштиришга йўналтирилган бўлиб, уларнинг умумий салмоғи жаҳоннинг компьютер ва электрон қисмларнинг айрим турларидаги эҳтиёжини 20 фоизини қоплайди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг мамлакатимиз парламенти – Олий Мажлисга тараққиётимизнинг янги босқичи бўлган 2017 йилда амалга оширилган асосий ишлар якуни ва Ўзбекистон Республикасини 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланган Мурожаатномасида таъкидлаганидек, “Фаол тадбиркорлик бизнес фаолиятини инновацион, яъни замонавий ёндашувлар, илғор технология ва бошқарув усуллари асосида ташкил этадиган иқтисодий йўналишдир. Фаол тадбиркор деганда, биз рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришга қодир, энг муҳими, янги иш ўринлари яратиш, нафақат ўзини ва оиласини боқадиган, балки бутун жамиятга наф келтирадиган ишбилармон инсонларни тушунамиз. Бундай тадбиркорлар сафини кенгайтириш, жумладан, юқори технологиялар, илм-фаннинг энг сўнгги ютуқларига асосланган техника ва асбоб-ускуналарни мамлакатимизга олиб келиш ва жорий этиш учун уларга муносиб шароитлар яратиш бизнинг биринчи галдаги вазифамиз бўлиши шарт”²⁵.

Чет эл амалиётида кичик ва ўрта тадбиркорликга ишчилар сони 500 кишигача бўлган фирмаларни киритишади. Венчурли фирмалар кашфиёт фаоллигининг ўсиши босқичларида ўз ишини олиб боради. Венчурли фирмалар, одатда, фойда келтирмайди, чунки улар маҳсулот ишлаб чиқариш билан шуғулланмайди, балки ўз ишланмаларини бошқа фирмаларга (эксплерент, патент, коммутан) беришади. Венчурли фирмалар йирик компанияларнинг

²⁵Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Хатк сўзи, 22.12.2017 йил

шўъба корхоналари сифатида фаолият юритиши мумкин. Улар, одатда, кам сонли ходимлар штатига эга. Инновациявий менежер функциялари анъанавий менежер ёки четдан таклиф этилган мутахассис томонидан амалга оширилади. Мисол учун консалтинг фирмасидан таклиф этилганлар.

Венчурли фирмаларни ташкил этиш куйидагилар мавжудлигини назарда тутати:

- инновация ғояси – янги маҳсулот, технология;
- жамият эҳтиёжи ва таклиф этилган ғоя асосида янги корхона ташкил этишга тайёр бўлган тадбиркор;
- бундай корхоналарни молиялаштириш учун таваккалчилик капитали.

Венчурли молиялаштириш иккита асосий шаклларда амалга оширилади – янги корхоналар акцияларини сотиб олиш ёки турли хил кредитларни ажратиш воситаси ёрдамида. Венчурли капитал деганда фақатгина йирик корхоналар маблағларини эмас, балки банклар, давлат, сугурта, пенсия ва бошқа жамғармалар маблағларини ҳам таваккалчилиги юқори бўлган соҳаларга киритиш тушунилади.

Инвестициялашнинг бошқа шаклларида фарқли равишда, ушбу шакл бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга:

- инвесторнинг компания капиталидаги тўғридан-тўғри ёки воситали пай иштироки;
- узок муддатга маблағ бериш;
- инвесторнинг молиялаштирилаётган корхона бошқарувидаги фаол иштироки.

Таваккалчилик капиталининг ривожланиш даражаси юқори бўлган АҚШда унинг асосий соҳалари сифатида бизнес ривожланишининг бошланғич босқичлари эътироф этилади, венчур инвестицияларининг 39.2 фоизи уларнинг зиммасига тўғри келади.

Венчур корхоналарнинг турлари куйидагича бўлиши мумкин:

- хусусий таваккалчиликга эга бизнес;

➤ йирик корпорацияларнинг ички таваккалчиликга эга лойиҳалари.

Ўз навбатида таваккалчиликга эга бизнес хўжалик юритувчи субъектларнинг иккита асосий турига ажратилиши мумкин:

Биринчи тури – мустақил кичик инновациявий корхоналар.

Иккинчи тури – уларга капитал тақдим этувчи молия муассасалари.

Кичик инновациявий корхоналарга, фан ва техниканинг янги ютуқларини моддий манфаатдорлик билан жорий этишга интилган олимлар, муҳандислар, кашфиётчилар томонидан асос солинади. Бундай корхоналарнинг бошланғич капитали бўлиб асосчининг шахсий маблағлари хизмат қилиши мумкин. Шахсий маблағлар етмаган тақдирда, таваккалчиликли капитал тақдим этишга тайёр бўлган ихтисослашган молиявий компанияларга мурожаат қилиш лозим бўлади. АҚШдаги бундай молиявий компаниялар сони ХХ-асрнинг 80-йилларида 500 тадан кўпроқ эди.

Таваккалчиликли тадбиркорликнинг ўзига хослиги шундаки, маблағлар қайтарилмайдиган ва фоизсиз асосда берилган ҳолда, кредитлашдаги кафолат таъминоти ҳам талаб қилинмайди. Венчур корхонага берилган ресурслар шартнома амал қилиш муддати давомида қайтарилмайди. Киритилган маблағларни қайтариш ва фойда олиш корхона қимматли қоғозлари бозорга чиқарилгандан сўнг амалга оширилади.

Фойда катталиги таваккалчиликли инвесторнинг улуши бўлган корхона акцияларининг бозордаги қиймати ва лойиҳага киритилган маблағлар айирмасига тенг бўлади. Инвесторнинг акция улуши имзоланган шартномада акс этирилган бўлади ва у 80 фоизгача бўлиши мумкин. Моҳиятан молиявий муассаса новатор-корхона эгаларидан бирига айланади, тақдим этилган маблағлар эса корхона устав фондига бўлган бадалдек қабул қилинади. Ўзбекистон иқтисодиёти учун венчур тадбиркорликнинг истикболли турларидан ҳисобланади.

Венчур капитал қўйилмаларнинг асосий рағбатлантирувчи омили бўлиб, уларнинг муваффақиятга эришганда албатта, юқори даромадлилиги хизмат қилади. Америка венчур корхоналарининг ўртача даромадлилик даражаси йилига 20 фоизни ташкил этади ва бу кўрсаткич умумий иқтисодиёт бўйича 3 баробар юқори.

Таваккалчиликни пасайтириш учун молиялаштиришнинг типик схемалари ишлаб чиқилади. Капитал қўйилмалар қуйидаги иккита коидадан келиб чиққан ҳолда вақт оралиғига бўлинади:

1. Ҳар бир янги қўйилма, ундан олдинги қўйилма ўзини оқлаган тақдирдагина амалга оширилади. Бу дегани эксплерент маҳсулотни яратиш ёки тижоратлаштиришда қандайдир натижаларга эришди.

2. Ҳар бир янги қўйилма олдингидан кўпроқ ва эксплерент учун фойдали шартларда амалга оширилади.

Эксплерентлар – бозорнинг янги сегментларини яратиш ёки эски сегментларини радикал ўзгартиришга ихтисослашган корхоналар. Улар янги маҳсулотларни бозорда илгари суриш билан шуғулланилади. Илмий-техник ишланмалар устуворликка эга. Аммо, инновациявий бизнес бу фақатгина илм-фан ёки кашфиётчилик билан шуғулланиш дегани эмас.

Ривожланган мамлакатларда инновациявий корхоналар, лойиҳанинг техник томони муаллифи бўлган муҳандис ва ташкилий ҳамда тижорат ишларида тажрибага эга бўлган менежер томонидан бошқарилади. Ўз корхонасида янгиликни амалга ошириш имкониятига эга бўлмаган менежер, янги ғояга киришган ҳолда ўз иш жойини ташлаб янги корхонага асос солади ва мустақил тадбиркор сифатида ўз ғояларини амалга оширади.

Бозорда эҳтиёж сезилган янги маҳсулот яратилгандан кейин, эксплерент корхона олдида ишлаб чиқариш ҳажми муаммоси келиб чиқади. Бунинг учун эксплерентлар йирик корхона билан альянс ташкил этади. Эксплерент ўз инновациявий маҳсулотини оммавий тарзда мустақил ишлаб чиқара олмайди. Ишлаб чиқаришни оммавий йўлга қўймаслик эса турли хил ўхшаш маҳсулотлар пайдо

бўлишига олиб келиши мумкин. Йирик ва кучли корхона билан иттифоқ ҳосил қилиш эса, фойдали шароит ва қайсидир маънода ўз мустақиллигини сақлаш имкониятини беради. Бундай ҳамкорни танлаш истеъмол хусусиятларидан келиб чиқиши лозим.

Инновациявий лойиҳаларни танлаш амалиётида таваккалчиликни пасайтиришнинг қуйидаги усулларидан фойдаланилади:

1. Таваккалчиликни лойиҳа иштирокчилари ўртасида тақсимлаш (таваккалчиликнинг бир қисмини ёрдамчи ижрочиларга юклаш);

2. Суғурталаш;

3. Кутилмаган харажатларни қоплаш учун маблағлар захирасини ташкил этиш.

Таваккалчиликни тақсимлаш лойиҳа молиявий режаси ва шартномавий ҳужжатларини ишлаб чиқишда амалга оширилади. Бунда лойиҳа иштирокчилари потенциал инвесторлар кўламини кенгайтирувчи ёки қисқартирувчи бир қатор қарорларни қабул қилади. Тегишли музокараларда лойиҳа иштирокчилари ўз зиммасига оладиган таваккалчилик даражаси бўйича эгилувчанликни намойиш этишади. Кўпгина йирик лойиҳаларни амалга оширишда тўхташлар содир бўлиши, бу эса ишлар қиймати ва демак лойиҳанинг бошланғич қиймати ошиб кетишига олиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳам таваккалчиликларни суғурталашга муҳим роль ажратилади. Таваккалчиликларни суғурталаш деганда муайян таваккалчиликларни суғурта компаниясига ўтказиш тушунилади.

Кутилмаган харажатларни қоплаш учун маблағлар захирасини ташкил этиш, лойиҳа қийматига таъсир этувчи потенциал таваккалчиликлар ва лойиҳани амалга оширишда мумкин бўлган тўхташларни олдини олиш учун лозим бўлган харажатлар ўртасида нисбийлик кутилмаган харажатларни қоплаш учун маблағлар захирасини ташкил этишда лойиҳа ва кутилмаган харажатларни баҳолаш маблағларни ортиқча ишлатишни минимумга олиб келиш имконини беради.

Кутилмаган харажатларни қоплаш учун маблағлар захирасининг тузилмаси иккита услуб билан аниқланади:

- захира умумий ва махсус қисмларга ажратилади;
- кутилмаган харажатларни харажатлар турлари бўйича (иш ҳақи, материаллар ва ҳ.к) аниқлаш.

Умумий захира сметадаги ўзгаришлар ва бошқаларни қоплайди. Махсус захира нархлар ўсишини, харажатлар таркиби бўйича харажатлар ўсишини, шартномалар бўйича тўловларни қоплашни ўз ичига олади. Инфляция шароитида бу айниқса захирани харажатлар турлари бўйича ажратиш, ҳар бир харажат тури билан боғлиқ таваккалчилик даражасини аниқлаш имконини беради, уни кейинчалик лойиҳанинг алоҳида кутилмаган харажатлар ўлчамини аниқлаш учун лойиҳани амалга оширишдаги иш тақсимоти тузилмаси элементлари билан ўзаро алоқа ўрнатади. Ишларнинг бундай батафсил тақсимоти тегишли тажрибага эга бўлиш ва кутилмаган харажатлар маълумотлар базасини яратиш имконини беради.

Кутилмаган харажатлар захираси, бошланғич сметага киритилган харажатлар бўйича аниқланиши лозим бўлиб, кониқарсиз иш оқибатида юзага келган ортиқча харажатларни қоплаш учун фойдаланилмайди.

5.2 Қишлоқ хўжалигида венчур асосида молиялаштиришнинг устувор йўналишлари

Лойиҳани молиялаштириш режаси қуйидагиларни ҳисобга олиши лозим:

- лойиҳа ҳаётий қобилиятсизлиги таваккалчилиги;
- солиқ таваккалчилиги;
- лойиҳани тугалланмаслик таваккалчилиги.

Инвесторлар лойиҳадан келиб тушадиган даромадлар харажатларни қоплаш, қарзларни тўлаш ва капитал қўйилмаларни оқлаш учун етарли бўлишига ишонч ҳосил қилишлари лозим.

Микродаражада, асосий эътибор лойиҳанинг тижорат самарадорлигига, яъни молиявий харажат ва натижаларнинг нисбатига қаратилади.

Муқобил вариантлар кўриб чиқилганда таҳлилнинг қуйидаги йўналишлари қўлланилади:

➤ лойиҳаларнинг ўртача йиллик рентабеллиги банк кредитининг ўртача ставкаси билан таққосланади;

➤ лойиҳалар инфляциявий йўқотишларни суғурталаш нуктаи назаридан таққосланади;

➤ инвестицияларнинг қопланиш муддатлари таққосланади;

➤ инвестицияларга бўлган эҳтиёж таққосланади;

➤ тушумлар барқарорлиги ҳисобга олинади;

➤ лойиҳани амалга ошириш муддатидаги инвестициялар рентабеллиги таққосланади.

➤ дисконтлашни ҳисобга олган ҳолдаги инвестициялар рентабеллиги таққосланади.

Бунда инвестициявий қарор қабул қилишнинг қуйидаги мезонларидан келиб чиқилади:

➤ фойдалироқ муқобил вариантлар йўқлиги;

➤ инфляция йўқотишлари таваккалчилигини минималлаштириш;

➤ қопланиш муддатининг қисқалиги;

➤ лойиҳанинг нисбатан арзонлиги;

➤ тушумлар барқарорлигини таъминлаш;

➤ дисконтлашни ҳисобга олган ҳолдаги юқори рентабеллик.

Шундай қилиб, инновациявий лойиҳалар таҳлили ва мониторинги уларни инвестициявий жозибadorлик нуктаи назаридан баҳолаш имконини беради.

Инвестиция йўналишларини ишлаб чиқиш босқичидаёқ молиялаштириш манбалари ва жалб этиладиган асосий инвесторларни кидириш лозим.

Тақсимланмаган фойда ҳисобига молиялаштириш одатда компаниянинг барча соликлари тўлангандан кейин қолган соф

фойда миқдори ҳамда уни тақсимлаш бўйича ҳиссадорлар қандай сиёсат юритишига боғлиқ. Бир қатор ҳолларда компания зарур молиялаштириш манбаига эга бўлиши учун бир қисм активларни сотиш мумкин.

Ташқи молиялаштириш манбаи одатда банк кредитлари ҳисобланади. Кўплаб корпорациялар қарз ҳисобига молиялаштиришни қўллашади. Бироқ ҳозирги шароитда банкнинг кредитлаш имкониятлари анча чегараланган. Албатта баъзи холдинг компаниялар корхона ҳамда ҳукуматнинг кафолати эвазига нисбатан қулай шароитда кредит, жумладан, хориж кредитини олишлари мумкин. Бироқ бу йўл билан компаниянинг йирик лойиҳаларини молиялаштириш анча муаммоли масала ҳисобланади.

Бундан ташқари компания раҳбарияти қарз капитали билан хусусий маблағлар ўртасидаги нисбатни оқилона сақлай билиши лозим. Юқори фоиздаги қарз маблағлари бир қатор устунликлар бериши билан биргаликда ўта хавfli тадбир эканлигини асло унутмаслик керак. Мабодо, компаниянинг даромади қарз капиталининг банк фоизларига тўлов бўйича кўшимча харажатларни қоплашга етарли даражада бўлмаса, у ҳолда компания синиш ёқасига келиб қолиши мумкин. Шу боисдан қарз капиталидан олинган фойда компаниянинг банк фоизларини тўлаш харажатларидан камида икки баробар кўп бўлиши тавсия этилади.

Тажрибали менеджерлар фақат етарли ҳажмдаги (50фоиздан юқори) хусусий маблағни компаниянинг молиявий мустақиллигини мустаҳкамлаши мумкин деб ҳисоблашади. Зеро, фақат хусусий маблағларгина қарзни қайтаришга тўлалигича имконият яратишга қодирлигини кўрсатади, бироқ компания ҳаётининг алоҳида босқичларида сезиларли даражадаги ташқи қарзга эҳтиёж туғилиши мумкин.

Корпаратив облигацияларни чиқариш орқали фонд бозоридан молиявий қарз олиш бутун дунёда корхонага инвестицияни жалб

этиш усули сифатида кенг тарқалган. Консерватив инвесторлар одатда облигацияни сотиб олишин макул кўришади, чунки унинг таввакал хавфи камроқ. Облигация эгаси корпорация даромадидан биринчи навбатда олиш ҳуқуқига эга. Зеро, акция эгаларига дивиденд тўловларини облигация эгаларига барча фоиз тўловлари амалга ошириб бўлгунча амалга ошириш мумкин эмас. Шундай қилиб корпорация синмай турган шароитда облигация эгаларига йиллик фоиз тўловлари ҳамда муддат охирида қарз суммаси қайтарилиши кафолатланади. Корпоратив облигациялар холдинг компанияларни ривожлантириш ва таркибий қайта қуриш учун инвестиция жалб қилишга қодир энг истикболли қарз олиш шаклларида бири бўлиши мумкин.

Ўзбек имитентларининг корпоратив облигациялар чиқариш соҳасидаги тажрибалари ҳам инвестиция лойиҳалари бозорининг оёққа туришига кўмаклашади. Бу пировард натижада стратегик инвесторлар учун маблағ қўйиладиган маъқул объектлар доирасини кенгайтиришга олиб келади.

5.3. Қишлоқ хўжалигида таваккалчиликка асосланган бизнесни бошқариш

Инновациявий стратегияни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш жараёнида таваккалчиликни бошқариш муаммоси алоҳида ўринни эгаллаган. Ушбу муаммонинг ҳал этилиши кўзда тутилмаган таваккалчиликларни олдини олиш ва уларнинг негатив оқибатлари таъсирини пасайтиришга қаратилган. Бозор шароитларида, ҳеч қандай хўжалик фаолияти таваккалчиликсиз бўлмайди, айниқса инновациявий фаолиятда.

Шунинг учун ҳам инновациявий менежментнинг асосий мақсадларидан бири мумкин бўлган таваккалчиликларни минимумга олиб келиш ва мумкин бўлган хатоларни олдини олиш имкониятини берадиган, бошқарувнинг стратегик соҳалари, услуб ва воситаларини танлашдан иборатдир. Бу ерда ташкилотни тўғри

бошқариш ва мумкин бўлган таваккалчиликлардан суғурталаниш муҳим аҳамият касб этади.

Бозор иқтисодиёти шароитларида, қарор қабул қилувчи шахс ишлаб чиқариш – тижорат фаолияти билан боглик таваккалчиликлар, ҳамда корхона рақобатдошлигига салбий таъсир кўрсатувчи турли хил кўзда тутилмаган воқеа ва ходисалар учун жавобгардир. Инновациявий фаолиятда бундай ходисаларнинг рўй бериш эҳтимоли айниқса юқори ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, таваккалчиликлар пайдо бўлишини олдиндан кўра билиш, потенциал таваккалчиликга эга ҳудудларни аниқлаш, таваккалчиликни пасайтириш учун олдиндан адекват чораларни кўриш қобилияти мавжудлиги инновациявий менежерларга қўйиладиган асосий талаб бўлиб хизмат қилади. Шу билан бирга, энг яхши бошқарув ва барча мумкин бўлган салбий вариантларнинг олдини олган тақдирда ҳам, таваккалчиликни тўлиқ инкор этиб бўлмайди. Инновациявий соҳадаги стратегик бошқарув амалиёти кўрсатишича, таваккалчиликнинг юқори аммо оқланган даражасига эга бўлган лойиҳалар ижобий яқунланганда энг муваффақиятли бўлиб чиқади.

Умуман олганда, инновациявий фаолиятда таваккалчиликларни бошқаришнинг асосий вазифаси, қайси таваккалчиликларни давлат ва тижорат суғурта тузилмалари ҳисобига қоплаш, қайсиларни эса тегишли бошқарув таъсири натижасида минималлаштириш мумкинлиги тўғрисида қарор қабул қилишдан иборат. Таваккалчилик даражаси тўғрисидаги ахборотга эга бўлган ишлаб чиқарувчи, мумкин бўлган бошқарув қарорларини танлашда муайян эҳтиёткорликни намоён этади. Шундай қилиб, инновациявий таҳлил тамойилларидан таваккалчиликни баҳолаш учун фойдаланиш ижобий самара бериши мумкин. Бу йирик тадқиқот лойиҳаларини амалга оширганда айниқса самарали, чунки хато қарорлар қабул қилинишини эҳтимолини пасайтиради.

Таваккалчилик омили таъсири остида ишлаб чиқарувчи молиявий ва моддий-техник ресурсларни тежашга, янги лойиҳалар

рентабеллиги кўрсаткичларига, имзоланаётган шартномалар самарадорлигига, жаҳон бозорига чиқиш мақсадга мувофиқлигига алоҳида эътибор қаратишга мажбур бўлади. Равшанки, барқарор бўлмаган иқтисодиётда инновациявий фаолиятдаги таваккалчилик омиллари таъсири янада кучаяди. Корхона ва ташкилотларнинг ушбу шароитларда жон сақлаши учун шароитларни таъминлаш асосий вазифага айланади ва ҳаттоки юқори таваккалчилик даражасида ҳам бошқарувнинг энг самарали услубларини танлаш ёрдамида муваффақиятли ҳал этилиши мумкин. Ҳар ҳолда, таваккалчиликларни бошқариш бўйича юқори раҳбариятнинг асосий вазифаси таҳлилий жараёнларни такомиллаштириш, йирик стратегик тadbирларни амалга оширишда ҳисобланган ва моделлаштирилган база асосида қарор қабул қилиш имкониятини берадиган моделлардан фойдаланишга бориб тақалади. Таваккалчиликларни баҳолаш ва пасайтириш кўп жиҳатлари билан инновациявий стратегиянинг характери, инновация хусусиятлари, инновациявий маҳсулотлар бозорининг аҳволи, истеъмолчилар манфаатлари, товар ҳаракатининг қабул қилинган схемаси, товар ва транспорт логистикасига боғлиқ бўлади.

Маркетинг ва бошқарув соҳасидаги кўпгина мутахассислар, мазкур ташкилот ёки лойиҳа тури учун тавсифий бўлган таваккалчиликлар ва уларга бўлган жавоб таъсирларини жадвал кўринишида рўйхатга олиб боришни тавсия қилади.

Иқтисодий тадқиқотларда ишлаб чиқарувчилар фаолиятидаги таваккалчиликларни туркумлаштиришга кўп сонли мисоллар мавжуд:

➤ корхонанинг шартнома бўйича ўз мажбуриятларини бажармаслик эҳтимоли билан боғлиқ бўлган, ***ишлаб чиқариш таваккалчилиги***;

➤ корхонанинг ўз инвесторлари олдида молиявий мажбуриятларини бажармаслиги эҳтимоли билан боғлиқ бўлган, ***молиявий таваккалчилик***;

- корхона инвестициявий портфелининг кадрсизланиши эҳтимоли билан боғлиқ бўлган, *инвестициявий таваккалчилик*;
- бозор фоиз ставкаларининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган, *бозор таваккалчилиги*.

Таваккалчилик турларини тизимлаштириш мақсадида адабиётларда учрайдиган туркумлаштириш кўрсаткичлари ичида энг муҳими бўлиб таваккалчилик характери саналади. Ушбу белги бўйича: сиёсий, ишлаб чиқариш, тижорат, молиявий, техник, тармоқ ва инновациявий таваккалчиликлар ажратилади.

Бу ердаги инновациявий таваккалчилик деганда, корхона томонидан янги товар ва хизматларни ишлаб чиқаришга маблағ киритишда мумкин бўлган йўқотишлар эҳтимоли тушунилади. Инновациявий таваккалчилик қуйидаги вазиятларда рўй бериши мумкин:

- товар ёки хизмат ишлаб чиқаришнинг мавжудга нисбатан арзонроқ усулини жорий этганда, бундай инвестициялар, корхонага ушбу усулнинг ягона эгаси бўлган муддат тугашигача юқори даромад келтиради. Бу ерда корхона таваккалчилиكنинг битта турига дуч келади – бу эса ишлаб чиқарилаётган товарга бўлган талабни мумкин бўлган нотўғри баҳолаш ҳисобланади;

- эски ускунада янги товар ёки хизматни ишлаб чиқариш вазиятида, янги товар ёки хизматга бўлган талабни нотўғри баҳолаш таваккалчилигига, янги товар ёки хизмат эски ускунада ишлаб чиқарилаётганлиги туфайли уларнинг сифати тегишли даражада бўлмаслиги таваккалчилиги кўшилади;

- янги техника ва технология ёрдамида янги товар ёки хизматни ишлаб чиқаришда бундай инновациявий таваккалчилик қуйидагиларни ўз ичига олади.

Таваккалчиликлар типологиясида муайян инновациявий лойиҳаларни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган, таваккалчиликлар тавсифи муҳим аҳамиятга эга. Бу ерда, баҳоланиши лозим бўлган муҳим таваккалчиликлар қаторига тижорат ва техник таваккалчиликлар ҳам киради.

Инновациявий лойиҳаларнинг техник таваккалчиликлари куйидаги эҳтимолий тавсифлар билан белгиланади:

➤ инновациявий лойиҳага киритилган ва унинг асосини ташкил этувчи илмий-тадқиқот ишларининг манфий натижалари;

➤ конструкторлик ва технологик ишлаб чиқиш жараёнида режалаштирилган кўрсаткичларга эришмаслик;

➤ олинган натижаларни ўзлаштириш бўйича ишлаб чиқаришнинг техник даражаси ва технологик имкониятларидан ошиб кетиши;

➤ янги технологияларни қўллашда, фан ва техниканинг замонавий даражасида ҳал этиб бўлмайдиган муаммоларнинг юзага келиши.

Инновациявий лойиҳаларнинг тижорат таваккалчиликлари куйидаги хатти-ҳаракатлар билан боғлиқ:

➤ лойиҳа иқтисодий мақсадларининг нотўғри танланиши;

➤ молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжларни нотўғри баҳоланиши;

➤ лойиҳа муддатларининг бузилиши;

➤ лойиҳа бўйича жорий таъминотнинг таъминланмаслиги;

➤ савдо бозорини нотўғри баҳоланиши;

➤ контрагент ва ҳамкорлар билан ўзаро алоқада бўлиш зарурияти;

➤ кўзда тутилмаган харажатлар ва лойиҳа сметасидан ошиб кетиш;

➤ лойиҳа бўйича мулкчилик ҳуқуқларини таъминлаш;

➤ кўзда тутилмаган рақобат.

Инновациявий лойиҳаларни бошқаришга нисбатан таваккалчиликларнинг таҳлили, унинг потенциал иштирокчилари томонидан лойиҳада иштирок этишнинг мақсадга мувофиқлиги тўғрисида қарор қабул қилиш учун ахборот йиғиш, ҳамда лойиҳага киритиладиган қўйилмаларни суғурталаш мақсадида амалга оширилади.

Лойиҳанинг ҳар бир иштирокчиси таваккалчилигини таҳлил қилишда, америкалик эксперт Санто Б. томонидан таклиф этилган мезонлар қўлланилиши мумкин:

➤ таваккалчилик йўқотишлари бир бирига боғлиқ эмас;
➤ «таваккалчиликлар портфели»нинг бир йўналиши бўйича йўқотишлар, иккинчи йўналиш бўйича йўқотишларга олиб келиши ёки уларни ошириши шарт эмас (форс-мажор ҳолатлари бундан мустасно);

➤ максимал мумкин бўлган зарар иштирокчи молиявий имкониятларидан юқори бўлмаслиги лозим.

Хўжалик юритиш субъектларининг таваккалчиликлари, стратегиялари ва фаолиятининг иқтисодий натижаларини баҳолаш муаммолари бўйича иқтисодий адабиётларда таваккалчилик соҳасини ажратиш тушунчаси ва мезонлари бўйича турли муаллифларнинг фикрлари келтирилган.

Бозор иқтисодиёти шароитларида ҳар қандай корхона фаолиятининг бешта асосий таваккалчилик соҳасини ажратиш мумкин:

- таваккалчиликсиз соҳа;
- минимал таваккалчилик соҳаси;
- юқори таваккалчилик соҳаси;
- кескин (критический) таваккалчилик соҳаси;
- йўл қўйилиши мумкин бўлмаган таваккалчилик соҳаси.

Ушбу соҳаларни ажратиш мезони бўлиб, ишлаб чиқарувчи у ёки бу соҳага тушиб қолган тақдирда дуч келиши мумкин бўлган йўқотишлар даражаси хизмат қилади.

Айрим тадқиқотларда таваккалчилик даражаси тўртта позиция бўйича баҳоланади:

➤ таваккалчиликсиз ҳудуд – йўқотишлар кутилмайдиган соҳа. Бу соҳа – тадбиркорнинг фойда олиш соҳаси;

➤ мумкин бўлган таваккалчилик ҳудуди – фаолиятнинг иқтисодий мақсадга мувофиқлиги сақланиб қоладиган соҳа, яъни йўқотишлар мавжуд лекин кутилаётган фойдадан кам;

➤ кескин таваккалчилик худуди – кутилаётган фойда катталигидан юқори бўлган йўқотишлар билан тавсифланадиган соҳа. Ушбу худуддаги мумкин бўлган йўқотишлар миқдори кутилаётган фойда миқдоридан юқори бўлиб, лойиҳага киритилган барча маблағлар йўқотилишига олиб келиши мумкин;

➤ фожиавий таваккалчилик худуди – ўз миқдори бўйича кескин даражадан юқори бўлган ва корхонанинг бутун мулкига тенг катталиқгача етадиган йўқотишлар соҳаси. Фожиавий таваккалчилик корхона банкрот деб эълон қилинишига ва умуман йўқолиб кетишига олиб келиши мумкин. Шунингдек, фожиавий таваккалчиликга ҳаёт учун хавфли ёки экологик фожа билан боғлиқ таваккалчиликлар ҳам киради.

Юқорида тақдим этилган ёндашувлар, бир-бирига қарама-қарши эмас ва уларнинг принципиал фарқлари ҳам йўқ. Бевосита таваккалчилик даражасини баҳолашдан ташқари, бундай тадқиқотлар натижасида олинадиган ахборот инновациявий стратегия таваккалчилигини бошқариш бўйича тадбирлар мажмуасини белгилаш имконини ҳам беради.

Шундай қилиб, таваккалчиликни бошқариш ва баҳолаш объекти бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олган стратегик қарорлар ва дастурлар хизмат қилади:

- ташкилотнинг истиқболдаги ривожланиш йўналишлари;
- ҳаракатлар характери ва бошқариш услуби бўйича маслаҳатлар;
- ходимлар инновациявий фаоллигини рағбатлантириш шакллари;
- истеъмолчилар, рақобатдошлар, ҳамкорларнинг кутилаётган стратегик қарорларга бўлган прогноз қилинадиган жавоблари.

Стратегия ишлаб чиқариш жараёнида тўғри келадиган таваккалчилик концепциясининг амалий қўлланилиши, бир қатор масалаларни ечган ҳолда, қуйидагиларни амалга ошириш имконини беради:

- қўйилган мақсадларга эришмасликка олиб келиши мумкин бўлган вазиятларни аниқлаш;

- воқеаларнинг нохуш ривожланиши билан боғлиқ бўлган, йўқотишлар тавсифларини олиш;

- таваккалчиликни тўғри келадиган даражагача пасайтириш тадбирларини олдиндан, қарор тайёрлаш жараёнидаёқ, режалаштириш ва зарурият пайдо бўлса амалга ошириш;

- қарор қабул қилишда бошланғич баҳолаш ва таваккалчиликни бошқариш билан боғлиқ бўлган харажатларни ҳисобга олиш.

Ишлаб чиқарувчилар инновациявий фаолиятида таваккалчиликни таҳлил қилиш ва баҳолашнинг тўлиқ амалга оширилишини таъминлашнинг асосий муаммоси шундаки, энг нохуш воқеалар, одатда, битта эмас бир нечта салбий омиллар таъсири остида юз беради. Ушбу муаммони ҳал этиш учун таваккалчиликни таҳлил қилиш ва баҳолашнинг мажмуавий ёндашувидан фойдаланиш истиқболли ҳисобланади.

Бугунги кунда мамлакатимиз корпорациялари, шу жумладан холдинг компаниялар олдида турган асосий муаммолар - бу ишлаб чиқаришни янгилаш ва янги технологияларни жорий этиш, таркибий қайта тузиш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш ҳамда бошқа маблағ талаб лойиҳалар учун зарур инвестицияларни кидириб топиш ҳисобланади. Инвестицияни шакллантириш сиёсати компания стратегиясининг муҳим таркибий қисмларидан бўлиб, уни айнан технологик мақсадларга интеграциялашмаган кичик корхоналарга қараганда йирик интеграциялашган корпорацияларда инвестиция стратегиясининг аҳамияти беқиёс.

Инвестиция стратегиясини амалга оширишни самарали йўлини ишлаб чиқиш ўзида қуйидагиларни, яъни:

- инвестиция фаолиятини стратегик йўналишларини;

- инвестиция ресурсларини шакллантириш стратегиясини ишлаб чиқишни мужассам этади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Венчур бизнес тадқиқот тушунчаси ва ривожланиш тарихи.
2. Венчур тадқиқотларини кимлар ва қайси мақсадда олиб боради.
3. Венчур фирмаларини ташкил этиш ва молиялаштириш манбалари нимадан иборат.
4. Венчур асосида молиялаштиришнинг устувор йўналишларини санаб ўтинг?
5. Венчур капитални иқтисодий вазифалари нималардан иборат?
6. Венчур капитали ва Венчур бизнес тушунчаси?
7. Инновация фаолиятида таваккалчилик тушунчаси ва турлари.
9. Инновация фаолиятида таваккалчиликни бошқариш тушунчаси.
10. Венчур асосидаги бизнесни давлат томонидан тартибга солиш йўллари тушунтириб беринг?

VI БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ЛОЙИХАЛАР ИШЛАБ ЧИҚИШ

Ўқув мақсади: Қишлоқ хўжалигида инновацион лойиҳалар тушунчаси ва унинг асосий элементлари, инновацион гоёанинг шаклланиши ва лойиҳа мақсадларини қўйиш ҳамда инновацион лойиҳаларни режалаштириш ва расмийлаштириш тартибини ўрганишдан иборат.

Таянч иборалар: Диверсификация, ялпи ички маҳсулот, истеъмол товарлари, кичик бизнес, инвестиция дастури, объект, касб-ҳунар коллежи, тўғридан-тўғри, илмий тадқиқот, конструкторлик ишлари (ИТТКИ), портфель, рентабеллик, ахборот тизимлари, яқуний босқич, преференция, ҳудудий лойиҳалар, глобал рақобатдош, ресурсни бошқариш, деминг, инжиринг, лойиҳани расмийлаштириш, таққослаш, вариант, дискотлаш, инфляция, номинал ставка, қоплаш муддати, ички меъёр, рентабеллик, самарадорлик, технологик янгилаш, йирик инвестиция.

6.1. Қишлоқ хўжалигида инновацион лойиҳалар тушунчаси ва унинг асосий элементлари

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг мамлакатимиз парламенти – Олий Мажлисга тараққиётимизнинг янги босқичи бўлган 2017 йилда амалга оширилган асосий ишлар якуни ва Ўзбекистон Республикасини 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланган Мурожаатномасида таъкидлаганидек, “янги фикр, янги гоёга, инновацияга таянган давлат ютади. Инновация – бу келажак дегани. Биз буюк келажакимизни барпо этишни бугундан

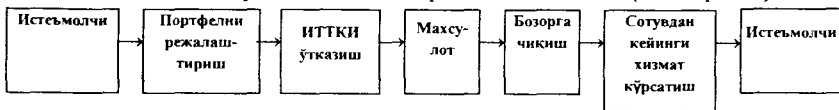
бошлайдиган бўлсак, уни айнан инновацион ғоялар, инновацион ёндашув асосида бошлашимиз керак”²⁶.

Инновациявий янгилıklar ишлаб чиқаришни тадқиқот лойиҳаси деганда, ижтимоий-маданий, иқтисодий ва сиёсий аҳамиятга эга бўлган, долзарб назарий ва амалий масалаларни ечишга йўналтирилган, тадқиқотлар ва ишланмаларни амалга ошириш тушунилади. Тадқиқот лойиҳаларида илмий асосланган техник, иқтисодий ёки технологик ечимлар баён этилади. Инновациявий янгилıklar ишлаб чиқаришни тадқиқот лойиҳаларининг қуйидаги турлари мавжуд: ташаббусли илмий лойиҳалар, илмий тадқиқотларнинг моддий-техник базасини ривожлантириш лойиҳалари, ахборот тизимлари (АТ) ва маълумотлар базасини (МБ) яратиш лойиҳалари, нашриёт лойиҳалари, экспедиция ишларини амалга ошириш лойиҳалари ва бошқалар.

Ташаббусли лойиҳалар, одатда, кичик (10 кишигача) илмий жамоалар ёки айрим олимлар томонидан амалга оширилади. Ташаббусли лойиҳани амалга ошириш муддати, одатда, 1, 2 ёки 3 йилни ташкил этади.

ИТТКИ самарадорлиги, мақсад қўйилишида бозор эҳтиёжлари қанчалик ҳисобга олинганлигига боғлиқ ҳолда, бозорда аниқланади. Замонавий шароитларда саноатда ва қишлоқ хўжалигида инновацион лойиҳани ишлаб чиқиш муайян бозор эҳтиёжларига йўналтирилган бўлиши лозим.

Лойиҳани танлаш муқобил ечимларни излаш билан боғлиқ бўлади. ИТТКИ жараёнини бошқариш механизми (6.1.2-расм).

6.1.1-расм. ИТТКИ жараёнини бошқариш механизми

²⁶Ш.М.Мирзиев. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи. 22.12.2017 йил

ИТТКИ портфели турли хил лойиҳалардан ташкил топган бўлиши мумкин. Аммо, ҳар бир лойиҳа ўз хусусиятларидан (мураккаблилик, меҳнат сиғими ва ҳ.к) келиб чиққан ҳолда чекланган ресурслар ажратилишини талаб қилади. Иш дастури бир текисда амалга оширилиши учун, портфел аниқ чегараларга эга ва барқарор бўлиши мақсадга мувофиқдир. Муайян вақт даврида портфелда мавжуд бўлган лойиҳалар сони, битта лойиҳани ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун лозим бўлган ресурсларнинг умумий ҳажми орқали ўлчанадиган, лойиҳалар ўлчамига боғлиқ бўлади.

Масалан, ИТТКИ амалга ошириш учун 4000 пул бирлиги ажратилган бўлиб, битта лойиҳани амалга ошириш учун 2000 пул бирлиги талаб қилинса, унда портфелда 2-та лойиҳа бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, портфелдаги лойиҳалар сони (n) куйидаги нисбатдан келиб чиқади:

п қ давр ичидаги ИТТКИ бюджети/битта лойиҳа ўртача харажатлари.

Асосан йирик лойиҳалардан ташкил топган портфел, ресурслари кичик лойиҳалар ўртасида тақсимланган портфелга нисбатан кўпроқ таваккалчиликка эга. Олимлар ва мутахассисларнинг фикрича, барча лойиҳаларнинг факатгина 10 фоизи тўлиқ муваффақиятли ҳисобланади. Бу дегани портфелдаги ҳар бир лойиҳа муваффақиятли тугалланишининг эҳтимоли атиги 10 фоизга тенг. Лойиҳалар сони ўсиши билан, улардан бирининг самарали бўлиши эҳтимоли ошади. Айниқса, кишлоқ хўжалигида кичик лойиҳаларнинг устунлиги шундаки, мавжуд ресурслар нуқтаи назаридан уларни бир-бирига мослаштириш осон кечади. Йирик лойиҳа эса катта ҳажмдаги чекланган ресурсларни талаб қилади. Аммо кичик лойиҳалар (нисбатан кичик ИТТКИ харажатларини талаб қилувчи), одатда, савдо ҳажми ва даромадлилик салоҳияти бўйича юқори бўлмаган янги маҳсулотларда амалга оширилади. Кичик лойиҳалардан иборат

портфел, янгиликларнинг бир текис оқимига олиб келиши мумкин бўлиб, уларнинг бир қисми чекланган бозор салоҳиятига эга лойиҳа ғояси бўйича бўлган ҳолда маркетинг бўлимлари томонидан яхши қабул қилинмаслиги мумкин. Бирор лойиҳани портфелга киритиш имкониятларини кўриб чиқишда, бошқарувнинг сифати ва харажатларни лойиҳаларга қайта тақсимлаш оқибатларини ҳисобга олиш лозим.

Ҳар биттаси иккита лойиҳадан ташкил топган иккита портфелни баҳолайлик (6.1.1-жадвал). Ҳар иккала портфел ҳам кичик саналади.

Портфел рентабеллиги (даромадлилиги) даромадларнинг харажатларга нисбати билан аниқланади.

А портфелдаги биринчи лойиҳа, Б портфелдаги лойиҳага нисбатан 8,6 фоиз (1,9/1,75 к 1,086)га рентабиллироқ, аммо иккинчи лойиҳа Б портфелда юқорироқ рентабелликка эга (1,8/1,9 к 0,947), яъни А портфелдаги иккинчи лойиҳа рентабеллиги 9,5 фоизга паст/Портфелларнинг умумий баҳоси ўртача рентабеллик кўрсаткичлари бўйича берилади. А ва Б портфеллар рентабеллигини R_A ва R_B деб белгилаймиз.

6.1.1-жадвал

Портфеллар самарадорлигини баҳолаш

Лойиҳалар	А ПОРТФЕЛ			Б ПОРТФЕЛ		
	Харажат, пул бирлиги. (Z_A)	Даромад, пул бирлиги (Π_A)	Рентабеллик	Харажат, пул бирлиги. (Z_B)	Даромад, пул бирлиги (Π_B)	Рентабеллик
	1	2	3	4	5	6
1	22 000	41 800	1,9	34 000	59 500	1,75
2	18 000	32 400	1,8	30 000	57 000	1,9
Портфел умумий баҳоси	40 000	72 400	1,86	64 000	116 500	1,82

6.1.1-жадвалдан кўриниб турганидек, алоҳида лойиҳалар рентабеллиги қуйидагича аниқланади:

$$R_A = \Pi_A / \Sigma_A; R_B = \Pi_B / \Sigma_B. \quad (2.1)$$

Портфелларнинг умумий рентабеллиги эса:

$$\bar{R}_A = \frac{\sum \Pi_A}{\sum \Sigma_A}; \quad \bar{R}_B = \frac{\sum \Pi_B}{\sum \Sigma_B} \quad (2.2)$$

Бу ерда: \bar{R}_A ва \bar{R}_B - А ва Б портфелларининг ўртача рентабеллиги.

Рентабеллик кўрсаткичлари асосида устуворликлар коэффиценти ҳисобланиши мумкин.

$$K_{\Pi} = \frac{\bar{R}_A}{\bar{R}_B} \quad (2.3)$$

бу ерда: K_{Π} – устуворлик коэффиценти.

Бизнинг мисолимизда устуворлик коэффиценти қуйидагига тенг:

$$\bar{K}_{\Pi} = \frac{1,86}{1,82} = 1,022 \text{ , ёки } 2,2\%$$

Аммо, ҳар бир лойиҳа индивидуал рентабеллик (R_i) ва портфел шакллантириш харажатларидаги муайян улушига ($d_{\Sigma} = \frac{3}{\Sigma 3}$) эга.

Бу дегани, ўртача ёки умумлаштирувчи устуворлик коэффиценти (\bar{K}_{Π}), рентабеллик ва харажатлар тузилмаси бўйича устуворликлар тизими кўринишида тақдим этилган бўлиши мумкин.

Рентабеллик бўйича устуворлик коэффиценти:

$$K_{\Pi} = \frac{\sum R_{Ai} * d_{\Sigma i}}{\sum R_{Bi} * d_{\Sigma i}}. \quad (2.4)$$

Харажатлар тузилмаси бўйича устуворлик коэффиценти:

$$K_{\Sigma} = \frac{\sum R_{Ai} * d_{\Sigma i}}{\sum R_{Bi} * d_{\Sigma i}}. \quad (2.5)$$

шундай қилиб:

$$\bar{K}_{\Pi} = \frac{\sum R_{Ai} * d_{\Sigma i}}{\sum R_{Bi} * d_{\Sigma i}}. \quad (2.6)$$

ёки

$$\bar{K}_{\Pi} = \frac{\sum R_{AI} * d_{3AI}}{\sum R_{BI} * d_{3BI}} = \frac{\sum R_{AI} * d_{3AI}}{\sum R_{BI} * d_{3AI}} * \frac{\sum R_{BI} * d_{3AI}}{\sum R_{BI} * d_{3BI}}. \quad (2.7)$$

Устуворлик коэффициентларини ҳисоблаш услугиёти 6.1.2-жадвалда келтирилган.

6.1.2-жадвал

Устуворлик коэффициентларини ҳисоблаш

Лойи-халар	А портфел			Б портфел			РБИ х d _{3ai}
	RAI	d _{3ai}	RAI х d _{3ai}	РБИ	d _{3bi}	РБИ х d _{3bi}	
1	1,9	0,55	1,045	1,75	0,53	0,927	0,962
2	1,8	0,45	0,81	1,90	0,47	0,823	0,855
Портфел баҳоси	$\bar{R}_A = 1,86$	1,00	$\bar{R}_A = 1,86$	$\bar{R}_A = 1,86$	1,00	$\bar{R}_A = 1,86$	1,82

Ушбу мисолда рентабеллик бўйича устуворлик коэффициенти ($\bar{K}_{\Pi} = \frac{\sum R_{AI} * d_{3AI}}{\sum R_{BI} * d_{3BI}}$) 1,22 га тенг. У ўртача устуворлик коэффициенти катталигига тенг бўлади, чунки харажатлар тузилмаси бўйича портфеллардаги лойиҳалар улушлари деярли бир хил ва устуворлик йўк ($K_{\Pi} = 1$).

Агарда менежер ўз эътиборини А портфелга кирувчи лойиҳаларга қаратса, А портфелнинг рентабеллиги 0,04 пунктга юқорилигини эътиборга олган ҳолда, А портфелнинг кўшимча даромади [(+0,04) * 40 000]=1600 пул бирлигини ташкил этади.

Буюртмалар портфелини шакллантириш, ИТТКИ натижаларининг потенциал истеъмолчилари билан иш олиб боришни назарда тутати.

Ташаббусли лойиҳа қуйидагилардан иборат бўлади:

- лойиҳа йўналтирилган фундаментал илмий муаммо;
- лойиҳа йўналтирилган илмий муаммо доирасидаги, конкрет фундаментал масала;

- таклиф этилаётган услуб ва ёндашувлар, ишларнинг бажарилиш муддатидаги умумий ишлар режаси;
- кутилаётган илмий натижалар;
- фаннинг мазкур соҳасидаги тадқиқотларнинг ҳозирги аҳволи, кутилаётган натижаларни жаҳон даражаси билан таққослаш;
- таклиф этилган лойиҳа бўйича жамоада мавжуд бўлган илмий салоҳият, олдинроқ олинган натижалар; ишлаб чиқилган услублар;
- таклиф этилаётган лойиҳага яқин бўлган асосий нашрлар рўйхати;
- мавжуд ускуналар рўйхати ва тавсифи.

Илмий тадқиқотлар моддий-техник базасини ривожлантириш лойиҳаси қуйидагиларни ўз ичига олади:

- кимматбаҳо ускуналар ёрдамида ечилиши лозим бўлган фундаментал муаммолар;
- ускуналарни қўллаш соҳаси (бўлинма, ташкилот ва ҳ.к.);
- ускуналарни харид қилиш ва ишга тушириш бўйича умумий режа;
- таклиф этилаётган лойиҳа бўйича мавжуд салоҳият;
- мавжуд ускуна ва материаллар рўйхати, ҳамда янги ускуналар харид қилиш лозимлигини асослаш;
- кимматбаҳо ускуналарни сотиб олиш ёки яратиш шартномасининг мавжудлиги.

Ахборот тизимлари ва маълумотлар базасини яратиш лойиҳаси қуйидагиларни акс эттиради:

- яратилаётган АТ ёки МБ қўлланилиши лозим бўлган билимлар соҳаси;
- АТ ва МБ ларни ташкил этиш ёрдамида ечими топиладиган фундаментал илмий муаммолар, ҳамда фойдаланувчилар доираси ва уларнинг тахминий сони;
- лойиҳага йўналтирилган конкрет фундаментал вазифа;
- таклиф этилаётган услуб ва ёндашувлар;
- лойиҳа бажарилишининг бутун муддатига бўлган ишларнинг умумий режаси;

- кутилаётган натижалар;
- фаннинг ушбу соҳасида мавжуд бўлган АТ-ларнинг ҳозирги ҳолати таҳлили, уларни жаҳон даражаси билан таққослаш, миллий ёки чет эл аналогларининг мавжудлиги;
 - мазкур лойиҳа бўйича мавжуд илмий салоҳият (ўхшаш лойиҳаларни амалга ошириш тажрибаси, олдин яратилган АТ-лар тавсифи);
 - АТ ишлаб чиқарувчиларда лицензияга эга дастурий воситаларнинг мавжудлиги;
 - лойиҳани муваффақиятли яқунлаш учун, қўшимча харид қилиш лозим бўлган қимматбаҳо дастурий ва аппарат воситалари рўйхати;
 - АТ-ни илмий жамиятга тақдим этиш усуллари;
 - яратилаётган АТ-нинг стандарт тавсифлари (талаб қилинадиган хотира, аппарат ва операцион платформалар, дастурий воситалар ва х.к);
 - функционал тавсифлар (АТ тури, чиқиш шакллари ва миқдори, АТ-даги маълумотлар манбаи, сатрлар ва ёзувлар сони ва х.к);
 - қўшимча имкониятлар (маълумотлар узатиш тармоғи, алоқа каналлари, АТ-нинг кейинчалик ривожланиш имкониятлари, АТ-дан ахборот олиш усуллари).

Нашриёт лойиҳасида қуйидагилар кўрсатилади:

- лойиҳа йўналтирилган фундаментал илмий муаммо, унинг натижалари таҳлили ва йиғиндиси;
- мазкур муаммо доирасидаги конкрет илмий масала (вазифа);
 - нашр режаси (тузилмаси ва таркиби), нашрнинг муаллифлик бетидаги ҳажми ва тахминий тиражи;
 - фаннинг мазкур соҳасидаги нашрларнинг ҳозирги ҳолати;
 - нашрнинг ўзига хослик даражаси (таркиби, тузилмаси, таҳлил ва умумлаштириш даражаси, баён этиш услубиёти бўйича);

- муаллифда ёки муаллифлар жамоасида мавжуд бўлган илмий салоҳият;
- олдин олинган натижалар ва ишлаб чиқилган услублар;
- мазкур лойихага яқин бўлган, муаллиф нашрларининг рўйхати.

Экспедициявий ишларни олиб бориш лойихаси қуйидагиларни очиб беради:

- ечишга йўналтирилган фундаментал илмий муаммони;
- конкрет ечилиши лозим бўлган масала қўйилишини, ишларнинг умумий режасини;

➤ мазкур лойиха бўйича мавжуд бўлган илмий салоҳиятни (экспедициявий ишлар амалга оширилиши лозимлигини асословчи, олдин олинган натижалар);

- мавжуд ва лозим бўлган ускуналар рўйхатини.

Умумий фойдаланиш марказларини (УФМ) яратиш лойихаси қуйидагиларни акс эттиради:

- фундаментал муаммоларни ечишда ускуналар мажмуасидан фойдаланиш назарда тутилган, билимлар соҳаси;

- мавжуд ускуналар рўйхати, уларнинг техник ҳолати ва асосий тавсифлари;

- фундаментал тадқиқотлар учун ускуналар мажмуасидан илмий-услубий фойдаланиш бўйича мавжуд тажриба;

- мажмуа илмий-услубий ривожланишининг асосий йўналишлари, ҳамда мажмуа узлуксиз ишини таъминлаш учун лозим бўлган ускуна ва материаллар рўйхати.

Кўриб чиқилган лойихалар математика, информатика, механика, физика, астрономия, кимё, биология ва тиббиёт, гуманитар ва жамият фанларидан илмий тадқиқотларни ўтказиш учун тавсифийдир.

Инновациявий тадқиқотлар лойихаларига қуйидагилар хос бўлади:

- қайтарилмаслик;
- мақсадга эга бўлиш;

- муайян бошланиш ва тугалланишга эга бўлиш;
- вақт ва маблағлар чекланганлиги;
- мураккаблилик;
- турли хил мутахассисларни жалб этишни талаб қилиш;
- юқори устуворликга эга бўлиш.

Лойиҳа белгиланган вақт мобайнида ва чекланган ресурслардан фойдаланган ҳолда конкрет қўйилган мақсадга эришишга йўналтирилган, ушбу мақсад шунчалик янги бўлиши мумкинки уни амалга ошириш учун махсус ёндашувлар талаб қилинади:

- лойиҳавий гуруҳ ташкил этиш ёки ижодий коллектив яратиш;
- бошқарув (сифат, харажат ва муддат талабларини ҳисобга олган ҳолда лойиҳа бажарилишини қандай таъминлаш).

Қўпгина лойиҳалар якуний боскичида оддий кундалик фаолият билан бирга амалга оширилиши мумкин. Шу билан бирга лойиҳани амалга ошириш, қўпгина ҳолларда, ишчи гуруҳ ташкил этилишини ҳам талаб қилади.

6.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион ғоянинг шаклланиши ва лойиҳа мақсадларини қўйиш

Давлат инвестиция дастурига янгиликлар ишлаб чиқаришни лойиҳаларини режалаштиришга киритишнинг ўзига хос талаблари мавжуд. Булар: инвестицион лойиҳанинг белгиланган тартибда тасдиқланган техник-иқтисодий асосининг мавжудлиги; молиялаштириш манбаларнинг аниқлиги ва шартномада келишилган муддатда кредитларнинг тўланиши; лойиҳа ташаббускори томонидан лойиҳа паспорти, унинг амалга оширилиш графиги ва лойиҳа ҳолати ҳақида батафсил маълумотнинг тайёрлиги.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган инвестиция сиёсатининг ўзига хос хусусияти маҳаллий хом-ашё ресурсларини чуқур қайта ишлашни таъминлайдиган, юқори технологияларга асосланган янги ишлаб чиқаришларни ташкил этишга қаратилган инвестиция лойиҳаларига устувор аҳамият берилаётганида намоён бўлмоқда.

Инвесторларга кенг солиқ имтиёзлари ва преференциялар берилган «Ангрен» махсус индустриал зонаси, «Навоий» эркин индустриал-иктисодий зонаси, «Жиззах» махсус индустриал зонасининг ташкил этилгани юқори технологияларга асосланган корхоналарни ривожлантириш имконини кенгайтирди. Ушбу зоналар учун зарур ташқи муҳандислик ва транспорт инфратузилмаси тўлиқ республикамиз маблағлари ҳисобидан барпо этилмоқда.

Айтиб ўтилган фикр ва мулоҳазаларни умумлаштириб янгиликлар дастури ва лойиҳаларини ишлаб чиқишда инвестициялардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш бўйича қуйидаги таклифларни қайд этиш мумкин:

➤ тижорат тузилмаларини кафолатга бўлган талабини таъминлаш мақсадида кафолат-гаров жамғармалари тизимини шакллантириш;

➤ аҳоли бўш пул маблағларини инвестицион жараёнларга жалб қилиш мақсадида қимматли қоғозлар бозорини янада ривожлантириш, турли қимматли қоғозларни муомалага чиқариш (уй-жой сертификатлари ва уй-жой облигациялари);

➤ ишлаб чиқаришни тузилмавий-технологик қайта куришни жадаллаштириш мақсадида марказлашган кредит ресурсларининг бир қисмини тез қоплайдиган инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришга қаратиш, шу жумладан, кичик бизнес объектларига йўналтириш;

➤ инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришнинг кредитдан ташқари усулларида бўлган лизинг, франчайзинг, факторинг каби турларидан фойдаланишни кенгайтириш;

➤ инвестицион лойиҳаларнинг сифатини ошириш, лойиҳаларнинг капитал қўйилмалар самарадорлиги талабларига мос келишини назарда тутган ҳолда, тижорат асосида доимий равишда фаолият юритадиган инвестицион лойиҳалар кўرғазмасини ташкил қилиш ва х.к. (6.2.1-жадвал).

Жорий қилинган инновациялар сони (2016 йил)

	Жами	Шу жумладан тадқиқ қилинганлар:					Бошқа ташкилотлар томонидан
		Ўз кучи билан	Бошқа ташкилотлар билан ҳамкорликда	улардан:			
				Илмий тадқиқот институтлари билан ҳамкорликда	Олий таълим муассасалари билан ҳамкорликда		
Технологик инновациялар	1816	1523	117	41	5	176	
Шу жумладан:							
Маҳсулотлар бўйича инновациялар	1118	973	73	15	4	72	
Жараёнлар бўйича инновациялар	698	550	44	26	1	104	
Маркетинг инновациялар	51	39	-	-	-	12	
Ташкилий инновациялар	39	29	-	-	-	10	

2016 йилда 893 та корхона ва ташкилотлар томонидан 1816 турдаги технологик инновация жорий этилди. Жорий қилинган технологик инновацияларнинг 44 фоизи (799 таси) кичик корхона ва микрофирмалар ҳиссасига тўғри келади.

Саноат ва қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятнинг илмий асослашда ИТТКИ дастурини бошқараётган менежер динамик (тезкор) лойихани бошқараётганини унутмаслиги лозим. Бошқариш ва режалаштириш тизими, лозим бўлган ўзгаришларни амалга ошириш учун етарлича вазифаларни белгилаб олиши керак.

Мамлакатнинг жаҳон иқтисодий ҳамжамиятида тутган ўрни – асосан унинг глобал рақобатдошлиги билан белгиланади. Маҳсулот ҳаётий циклининг кескин қисқариши ва илмий-техник ривожла-

нишга асосланган маҳсулотларни бир нусхада ёки кичик партияларда ишлаб чиқариш ортиб бориши билан, рақобатдошлик тушунчаси инновацияларни (янгиликларни) жорий этиш қобилияти тушунчаси билан деярли бир хил бўлиб қолмоқда. Қайси бир давлат энг самарали инновациявий механизмга ва инновацияларни амалга оширишнинг ривожланган инфратузилмасига эга бўлса, айнан шу давлат жаҳон бозоридаги рақобат курашида муваффақиятга эришади. XX-аср охиридаги илмий-техник тараққиётнинг бир қисми сифатида эътироф этиладиган илмий-техник инновациялар янгиликлар дастури ва лойиҳаларни ишлаб чиқишда – иқтисодийни жонлантирадиган ва унинг рақобатдошлигини сақлаб қоладиган куч ҳисобланади.

Инновациявий соҳани ривожлантириш алоҳида аҳамият касб этади, чунки фундаментал ва амалий илмий-техник тадқиқотларнинг истеъмол хусусиятига эга бўлган товарга айланиши айнан шу ерда содир бўлади.

П.Друкернинг фикрича бизнес фақатгина иккита асосий функцияга эга: маркетинг тадқиқотлари ва инновациялар. Маркетинг ва инновациялар натижа беради – қолган барчаси харажат. Шу билан бирга маркетинг тадқиқотлари соҳасидаги инновациялар муҳимлигини ҳам унутмаслик лозим. Ва ниҳоят, бизнеснинг мақсади – инновациялар, чунки айнан улар, тўғри йўналтирилган тақдирда фаровонликка олиб келади.

Жамият иқтисодий ривожланишининг асоси бўлиб, инновациявий жараёнлар, яъни инновацияларни янги маҳсулотлари, технологиялари ва ижтимоий ҳаётда акс эттириш бўйича фаолият хизмат қилади. Инновациявий жараён инновацияларни тайёрлаш, амалга ошириш ва тарқатиш бўйича ўзаро боғлиқ тадбирлар асосида лойиҳалар ишлаб чиқиш мажмуидан иборат бўлади. Ушбу жараён натижасида тўлиқ амалга оширилган, моддий тус олган янгилик пайдо бўлади.

Инновация (янгилик) лойиҳасини муаллифлигини белгилаш учун улар қуйидаги кўринишларда расмийлаштирилиши мумкин:

- кашфиётлар, патентлар;
- товар белгилари;
- ноу-хау (ингл. know-how – биламан қандай);
- ҳужжатлар мажмуаси;
- меъёрлар, стандартлар, услубиётлар;
- маркетинг тадқиқотлари натижалари.

Инновация лойиҳаси асосида – янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот, технологик жараён ёки хизмат кўринишида акс эттирилган, инновациявий фаолиятнинг пировард натижасидир. Инновацион фаолият лойиҳалари – янги товар (хизмат)ларни ёки янги сифат кўрсаткичларига эга бўлган товар (хизмат)ларни олиш мақсадида, йиғилган ютуқларни (илмий-техник билимлар, технологиялар, ускуналар ва ҳ.к.) амалга оширишга йўналтирилган фаолиятдир. Инновациялар янгиликлар дастури уларга тўғри йўналиш берилгандагина натижага олиб келади. Аммо, барча шароитларда барча корхоналар учун тўғри келадиган универсал стратегия мавжуд эмас. Инновацияларни амалга оширишнинг энг самарали лойиҳа йўналишини танлаш буортмачи талабларини, пайдо бўлаётган технологияларни, рақобатдошлик ва ички салоҳиятни таҳлил этиш каби функцияларни ўз ичига олиши лозим.

Бозор томонидан бошқариладиган инновациявий фаолият услубиёти истеъмолчилар, рақобатдошлар ва технологиялар каби бозорнинг асосий қисмларини ва уларнинг эҳтиёжларини тўлиқ тушунишга асосланади. Инновация революцион характерга эга бўлган тақдирда эса, яъни олдин бозорда мавжуд бўлмаган товар (хизмат) пайдо бўлишига олиб келганда, бозорнинг ушбу товар (хизмат)га бўлган эҳтиёжини олдиндан шакллантириш лозим.

Корхона томонидан инновациявий фаолиятни амалга ошириш бозор эҳтиёжларини тушунган ҳолда олиб борилиши, ҳамда корхона танланган бозор секторида етакчиликка интилиши шароитида кечиши лозим. Корхона фаолият юритишининг идеал шароитлари қуйидагича бўлиши мумкин: истеъмолчиларга инновациялар зарур; инновацияларни таъминлаш учун лозим

бўлган технологиялар мавжуд; рақобат минимал ёки умуман йўқ. Аммо бу идеал шароит холос ва унга реал борлиқда эришиш жуда ҳам қийин.

Инновациявий лойиҳаларни фаолияти ривожланиб бориши билан ташкилотлар тўғрисидаги анъанавий тасаввур ҳам ўзгариши лозимлиги англанади. Ишларни майда қисмларга ажратиш ва ҳар бир ишчи дастурли максадли усулларни ўзгарувчан шароитларда, бирор лойиҳани бажариш учун ишчиларни вақтинчалик гуруҳларга бирлаштиришни жорий этувчи бошқарув услублари талаб қилинади. «Лойиҳа» ва лойиҳани бошқариш услублари корхона ички ва ташқи муҳитига кундан-кунга чуқур кириб бормоқда. Натижада, ноаниқлик муҳитида фаолият юритувчи ва натижаларга эриша оладиган бошқарувчи кадрлар танқислиги сезилиши табиий ҳолатдир. Бугунги кундаги инновациявий менежмент - ноаниқликни бошқариш стратегиясидир.

Инновациявий фаолиятни бошқариш куйидаги асосий услубларни қўллашни назарда тутати:

- ресурсларни бошқариш;
- жараёнларни бошқариш;
- корпоратив билимларни бошқариш.

Услубларнинг биринчи гуруҳида қўлланиладиган анъанавий модел, корхона мулкдорларига тегишли бўлган ресурслар (молиявий ва моддий) йиғиндиси сифатида тасвирлайди. Ушбу ёндашувдаги инновациявий фаолиятни бошқаришнинг асосий максади – ижро этишга қабул қилинган лойиҳаларни зарур бўлган ресурслар билан таъминлаш, ҳамда ушбу ресурслар сарфланиши устидан назорат олиб боришдир.

Корхонада n -та инновациявий лойиҳани амалга ошириш учун R ресурс мавжуд. Ушбу лойиҳаларнинг ҳар бири $x_i, i \in \{1, 2, \dots, n\}$ ресурс истеъмол қилади. Ресурсларнинг лойиҳалар ўртасида тақсимланиши буюртмалар устуворлиги асосида амалга оширилади:

$$x = \left\{ s_i, \text{ if } \sum_{i=1}^n s_i \leq R, \min [s_i, \mathcal{M}_i(s_i)] \text{ if } \sum_{i=1}^n s_i > R \right\} \quad (3.1)$$

Бу ерда: s_i – i -лойиха учун ресурс олиш буюртмаси;
 $\eta_i(s_i)$ – i -лойиха устуворлигининг монотонлик функцияси;
 γ – ресурс танқислигида ундан тўлиқ фойдаланиш талабларидан келиб чиққан ҳолда танланадиган, қандайдир параметр:

$$\sum_{i=1}^n \min [s_i, \gamma \eta(s_i)] = R; \quad (3.2)$$

if – математик белги «агарда».

Инновациявий фаолиятни бошқаришда $\eta_i(s_i)$ катталиги, одатда, камаювчи функция бўлади, яъни тесқари устуворликлар тамойили қўлланилади: $\eta_i(s_i) \propto A_i/s_i$, бу ерда A_i – i -лойихани амалга ошириш самараси. Тесқари устуворликлар тамойилининг мавжуд камчиликларига қарамасдан, турли хил ресурсларни (молиявий, моддий ва ҳ.к.) тақсимлашда ундан кўп фойдаланилади.

Ушбу гуруҳнинг бошқарув услублари моделлар билан тасвирланади ва уларнинг айримлари стандарт даражасига кўтарилган (GAAP, MRP II, ERP).

Бошқариш услубларининг иккинчи гуруҳида, инновациявий лойиҳаларни амалга оширувчи ташкилот, буюртмачи эҳтиёжларини кондириш учун корхона ресурсларидан фойдаланувчи бизнес-жараёнлар йиғиндиси сифатида кўрилади.

Инновациявий фаолиятни бошқарув тизими нуктаи назаридан, Э.Демингнинг Total Quality Management (TQM) ва Continuous Process ёндашувларининг ривожини бўлмиш, М.Хаммер томонидан тақдим этилган (1993 й.) BRP – Business Processes Reengineering услуби алоҳида эътиборга сазовор.

Бошқарув услубларининг учинчи гуруҳида эса ташкилот, умумий вазифани ҳал этувчи кичик жамоалар йиғиндиси сифатида қаралади. Ушбу гуруҳнинг бошқарув услублари «билимларни бошқариш» (Knowledge Management) деб ном олган.

Инновациявий лойиҳа фаолият якуний натижаларига инсон омилининг таъсир этиши, жамият ривожланиши билан кучайиб боради. XX-асрнинг 50-йиллари охирида бундай таъсир «ижтимоий-техник тизимлар» атамасининг пайдо бўлишига олиб

келди ва у ўз навбатида ускуналарнинг техник жиҳатлари ва тизимдан фойдаланувчининг ижтимоий-рухий тавсифлари ўртасидаги узлуксиз алоқани эътироф этади. Ижтимоий-техник тизим – ташкилотнинг ижтимоий ва техник тизимларини интеграцияловчи тизим сифатида қаралиши мумкин. Бунда ижтимоий тизим ташкилотдаги инсон ресурслари ва салоҳиятини белгиласа, техник тизим – техник ресурслар, яъни ташкилий тузилма, ишлаб чиқариш жараёни ва техник воситаларнинг ривожланишини белгилайди. Ушбу ёндашувнинг мантиқий ривожланиши ижтимоий-техник тизим доирасидаги инсон роли ва функцияларига бўлган қарашларнинг тубдан ўзгаришига олиб келди. Инсон оддий фойдаланувчидан тизимнинг муҳим элементига айланди, тизимлар ва уларнинг тамойиллари эса инсон омили хусусиятларини ҳисобга олишни бошлади. Бу билан параллел тарзда сифатнинг умумий бошқаруви (Total Quality Management - TQM) йўналиши ҳам ривожланган, унинг асосчиларидан бири бўлиб Эдвардс Деминг ҳисобланади.

Деминг томонидан ишлаб чиқилган бошқарув дастурли максадли усуллари корхона фаолиятини ташкил этиш жараёнларини узлуксиз такомиллаштиришга йўналтирилган, натижада бошқарув максади бўлиб маҳсулот ва хизматлар узлуксиз ошириш хизмат килади:

➤ корхона фаолияти самарадорлигининг асосий кўрсаткичи бўлиб у ёки бу ишлаб чиқариш функциясининг сон кўрсаткичлари эмас, балки товар ёки хизмат ишлаб чиқариш жараёнининг сифати хизмат килади;

➤ сифат мезони бўлиб буюртмачи (мижоз) эҳтиёжларини кондириш даражаси хизмат килади;

➤ корхона жамоасининг иши мутахассислар гуруҳлари йиғиндиси кўринишида ташкил этилади, натижада ишлаб чиқариш бўлинмалари томонидан қўйилган тўсиқларга чек қўйилади;

➤ корхонани бошқарув жараёнида ходимларни эмас, балки мавжуд ишлаб чиқариш тизимининг камчиликлари таҳлил этилади ва йўқ қилинади;

➤ ҳар бир ходим томонидан қабул қилинган қарорнинг роли ошади ва ходимларда ташаббускорлик руҳини уйғотиш учун шароит яратилади.

Деминг мақсадли усуллари лойиҳаларни мантикий ривожни бўлиб, анъанавий иерархик ташкилий тузилмалардан бошқарувнинг тармоқ тузилмаларига ўтишда хизмат қилади. Одатда, тармоқ иштирокчиларининг сони 150 кишигача бўлади, аммо бундан ҳам йирикроқ тармоқ уюшмалари ҳам мавжуд.

Инновациявий фаолиятни ривожлантириш учун тармоқ инфратузилмаларининг катта имкониятлари мавжуд эканлигини англаган ҳолда, ривожланган давлатлар ҳукуматлари томонидан инновацияларни қўллаб-қувватлашнинг давлат сиёсати амалга оширилмоқда.

Масалан, АҚШда, Стивенсон-Уайдлер қонуни асосида яратилган тармоқ инновациявий инфратузилмаси 1980 йилдан буён муваффақиятли фаолият юритиб келмоқда. Ушбу қонунга мувофиқ, университетлар ёки бошқа фойда келтирмайдиган ташкилотларнинг филиаллари сифатида, янги технологиялар ва илмий ютуқларни саноатга узатиш учун саноат технологиялари марказлари тармоғи яратилган. Бундан ташқари илмий-тадқиқот ташкилотларида, АҚШ федерал ҳукумати томонидан молиялаштириладиган, илмий-техник ютуқларни қўллаш бўлимлари тармоғи яратилган. Тармоқ фаолиятини мувофиқлаштириш учун Савдо Вазирлиги қошида федерал технологияларни қўллаш маркази ташкил этилган.

Япониядаги инновациявий лойиҳалаштириш фаолияти давлат томонидан қўллаб-қувватлаш жараёни қуйидаги асосий тамойилларга асосланади:

- мамлакат илмий-техник ривожланишининг узок муддатли дастури мавжудлиги:

- илмий-техник сиёсатни олиб боришда йирик корпорацияларга таяниш;

- устуворлик бўйича амалий тадқиқотлар ва ишланмаларни рағбатлантириш;

- чет элдан лицензиялар харид қилишни рағбатлантириш.

Европа мамлакатларида инновациявий лойиҳалаштиришни фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш хусусиятларига япония ва америкалик капитал босимига қарши курашни киритиш мумкин. Европадаги инновациявий фаолиятни бошқариш механизми асосан мавжуд технологияларга йўналтирилган бўлиб, бу ҳолат европалик ишлаб чиқарувчиларни, биринчи навбатда буюртмачи талабларини эътиборга олувчи Америка ва япониялик ишлаб чиқарувчилардан қолиб кетишига сабабчи бўлди.

Етакчи европа мамлакатларининг ҳукуматлари ушбу вазиятни ўзгартириш бўйича чора-тадбирларни амалга ошироқда. Бу борада давлат ва хусусий бизнес ўзаро фаолиятининг қуйидаги шакллари эътиборга лойиқ: қўшма давлат-хусусий институтлари ва лабораториялари, тармоқ тузилмалари доирасидаги олимлар кооперацияси, қўшма лойиҳа ва дастурларни ишлаб чиқиш ва ҳ.к. Давлат томонидан инновациявий фаолиятни қўллаб-қувватлаш учун яратилган ташкилий шаклга мисол тариқасида, Франция саноат вазирлиги қошида фаолият юритувчи INOVA ассоциациясини келтириш мумкин. Тармоқ тузилмаси сифатида яратилган INOVA таркибига 40 га яқин корхона ва ташкилотлар кириб, уларнинг деярли ярми тармоқ тузилмаларидан иборат.

Россия Федерациясида тармоқ инновациявий тузилмаларини яратиш давлат миқёсида 1994 йилда, ҳукумат қарори билан «Техник янгиликларнинг Россия инжиниринг тармоғи» деб номланган федерал инновациявий дастур қабул қилинишидан бошланди. Дастурнинг федерал буюртмачиси бўлиб РФ Иқтисодиёт вазирлиги, дастур бошқаруви эса Инжиниринг ва автоматлаштириш марказлари Ассоциациясига юклатилган.

6.3. Қишлоқ хўжалигида инновацион лойиҳаларни режалаштириш ва расмийлаштириш тартиби

Инновациявий фаолият амалиёти, инновациявий лойиҳаларни расмийлаштиришни амалга оширишдан иборат. Инновациявий лойиҳалар лойиҳаларнинг бир тури экан, демак уларни бошқариш учун бошқа лойиҳаларни расмийлаштиришни бошқаришдаги услубларидан фойдаланиш мумкин. Аммо, ўзига яраша фарқлар ҳам мавжуд. Инновациявий лойиҳада янгиликни амалга ошириш зарурияти лойиҳага ижодий тус беради. Бу биринчи навбатда, инновациявий лойиҳаларда масалани қўйиш босқичининг ҳажмида сезилади: лойиҳа мақсади аниқ охиригача аниқланмаган бўлиб, унга лойиҳани амалга ошириш жараёнида ҳам ўзгартишлар киритилиши мумкин.

Инновациявий лойиҳани расмийлаштириш бошқаришида муаммонинг қўйилиши, лойиҳа вазифаларининг шаклланиши ва лойиҳа предметининг тузилмавий моделлаштирилиши босқичларини, тизимлаштириш услублари ёрдамида бажариладиган алоҳида лойиҳа кўринишида тасвирлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Инновациявий лойиҳалар бирорта муайян предмет соҳаси билан чегараланмасдан туриб, фаолиятнинг бир соҳасида самарали фойдаланилган ечимлар бошқа соҳаларда ҳам муваффақиятли қўлланилиши мумкин.

Инновацияларнинг асосий манбалари қуйидагилар бўлиши мумкин:

- фундаментал ва/ёки амалий тадқиқотларнинг натижалари;
- инновациялар тўпламидаги зарурий натижалар;
- бошқа предмет соҳаларидан олинган ютуқлар;
- тугалланган инновациявий лойиҳа натижаси, янги лойиҳа боши сифатида.

Инновациявий ва илмий-тадқиқот ишларини аниқ фарқлаш лозим. Илмий-тадқиқот ишлари инновациялар тўпланининг

асосини ташкил этади. Аммо фундаментал ва амалий тадқиқотларни молиялаштирувчи буюртмачилар камдан-кам учрайди. Кўпгина ҳолларда, улар мавжуд ва синалган технологиялардан фойдаланишни хуш кўради, бу ҳар доим ҳам мумкин бўлган энг яхши натижага олиб келмаслиги мумкин, аммо анча арзон.

Илмий-тадқиқот ва фундаментал тадқиқотларнинг асосий буюртмачилари бу давлат ва йирик компаниялардир. Ушбу ишларнинг натижалари кенг оммага ёйилгандан сўнг, улар инновацияларга асос солиши мумкин.

Инвесторларга тақдим этилаётган инновациявий лойиҳалар ўзаро таққосланадиган ва кўрсаткичларнинг ягона тизими ёрдамида таҳлил қилинадиган бўлади.

Тақдим этиладиган лойиҳаларнинг ўзаро таққосланиши куйидагиларни эътиборга олган ҳолда амалга оширилади:

- янги услубларни (технология, ускуналар ва ҳ.к.) қўллаб амалга ошириладиган ишлар ҳажми;
- инновацияларнинг сифат кўрсаткичлари;
- вақт омили;
- нарх, тарифлар даражаси, ишга ҳақ тўлаш шароитлари.

Вариантлар бўйича қиймат кўрсаткичлари инфляция омилини ҳисобга олган ҳолда аниқланади.

Инновациявий лойиҳалар вариантлари, маркетинг нуктаи назаридан бир хилда ишлаб чиқиши, инновациявий қўйилмалар таваккалчилигини баҳолаш ва бошланғич ахборот ноаниқлигига бир хил муносабатда бўлиши тақозо этади.

Вариантларнинг ўзаро таққосланишини таъминлаш ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни битта ҳажмга олиб келиш (битта муддат, сифат даражаси) йўли билан амалга оширилади.

Тадбирларнинг кўп вариантлилигини таъминлаш менежментнинг муҳим тамойилларидан бири ҳисобланади. Бевосита рақобатдош - чет эл тажрибасини таҳлил қилмасдан туриб инвестицияларни бекорга сарфлашнинг хожати йўқ. Бу ерда

1:10:100:1000 нисбатни эсга тушириш лозим, бунда 1 сўм – лойиха шаклланаётган боскичда оддий қарор қабул қилишдан «тежалган» пул миқдори, 10, 100, 1000 эса – ушбу «тежаш» туфайли юзага келган, ҳаётий циклнинг кейинги боскичларидаги йўқотишлардир.

Бозор иқтисодиёти шароитида инновациявий лойиха варианти инвестор манфаатларидан келиб чиққан ҳолда танланади. Вариантларни таққослашда тизимли ёндашув тамойилларига риоя қилиш лозим. Бунда тизимларнинг муҳим хусусияти – эмерджентликни ҳисобга олиш лозим, у тадбирлар мажмуининг умумий самарадорлиги уларнинг ҳар бирини алоҳида амалга оширгандаги самарадорликлар йиғиндисига тенг бўлмаслигини белгилайди.

Инновациявий вариантларни таққослашда, инновациявий лойихани амалга оширишда ўтказилиши лозим бўлган барча тадбирлар йиғиндисини ҳисобга олишни талаб қиладиган, мажмуавийлик ёндашуви тамойили қўлланилади. Ҳар хил вақтда амалга оширилган, аммо катталиги бўйича бир хил бўлган харажатлар, иқтисодий нуқтаи назардан тенг бўлмайди. Инновациялар ҳаётий циклининг узок давом этиши, турли вақтда қилинган харажат ва олинган натижалар қийматининг иқтисодий тенгсизлигига олиб келади. Бу ҳолат, келтирилган қиймат услуфи, ёки дисконтлаш, бошқача қилиб айтганда харажат ва натижаларни қайсидир вақт оралиғига олиб келиш ёрдамида ўз ечимини топади. Бундай вақт оралиғи сифатида, мисол учун, инновацияларни амалга оширишнинг бошланғич йилини олиш мумкин.

Дисконтлашнинг асосий мазмуни шундаки, келажакда олиниши кутилаётган ҳар қандай сумманинг ҳозирги кундаги қиймати нисбатан кичикроқдир. Молиявий ҳисоб-китобларда дисконтлаш ёрдамида вақт омили ҳисобга олинади. Дисконтлашнинг асосий гоёси шундаки, корхона учун пулни эртага эмас бугун олиш қулайроқ, чунки улар инновацияларга инвестиция қилиниши ва эртага бирор бир даромад олиб келиши мумкин. Бундан ташқари, пул олишни эртанги кунга қолдириш

таваккалчилик билан боғлиқ: ноқулай шароитда уларнинг даромади қўшилгандан кам ёки умуман бўлмаслиги ҳам мумкин. Дисконтлаш коэффициентлари ҳар доим 1 дан кичик, акс ҳолда бугунги пул эртанги пулдан кичик қийматга эга бўлар эди.

Мисол учун, агарда биз бугун, 10% даромад олишни қўзлаб туриб, инновацияларга 1 млрд сўм киритсак, 1 йилдан сўнг инвестицияларимиз қиймати 1,1 млрд сўмга тенг бўлади – бу инвестицияларимизни келажакдаги қиймати, унинг жорий қиймати эса 1,0 млрд сўмни ташкил этади. Келажакдаги ва жорий қийматлар ўртасидаги фарқ дисконт деб айтилади.

Дисконтлаш коэффициентлари мураккаб фоизлар формуласи бўйича ҳисобланади:

$$\alpha_i = (1+i)^{-i} \quad (2.8)$$

Бу ерда: i – ўнлик қаср билан ифодаланган фоиз ставкаси (дисконтлаш меъёри);

t_p – харажат ва натижалар келтириладиган йил (ҳисоб йили);

t – харажат ва натижалари ҳисоб йилига келтириладиган йил.

Агарда ҳисоб йили сифатида инновацияларни амалга ошириш бошланган йил қабул қилинса t_p қ 0 ва демак

$$\alpha_i = \frac{1}{(1+i)^i} \quad (2.9)$$

Капиталга бўлган фоиз меъёрининг мусбат катталигида i – дисконтлаш коэффициенти ҳар доим 1 дан кичик бўлади.

Масалан, 4 йилдан кейин тўланиши лозим бўлган 20 млрд сўмнинг замонавий қийматини аниқлаш лозим бўлсин. Ушбу давр давомида бошланғич сўммага йилига 8% ставка бўйича мураккаб фоиз қўшилган.

Бунда замонавий қиймат қуйидагига тенг бўлади:

$$20 \cdot (1+0,08)^{-4} = 20 \cdot 0,7350 = 14,7.$$

Дисконтлаш ўтказиладиган фоиз ставкаси катталиги ва замонавий қиймат бир-бири билан тескари боғлиқликда бўлади, яъни фоиз ставкаси қанчалик катта бўлса, замонавий қиймат шунчалик кичик бўлади.

Фоииз ставкаси қанчалик кичик ва вақт даври (t) қанчалик қисқа бўлса, келажакдаги даромадларнинг дисконт катталиги шунчалик юқори бўлади.

Шундай қилиб, дисконтлаш ёрдамида лойиҳанинг соф жорий қиймати аниқланади.

Лойиҳани танлаш механизмини мисолда кўриб чиқамиз.

Лойиҳага киритилган инвестицияларнинг бошланғич суммаси 480 млн сўм 3 йил давомидаги йиллик нақд пул оқими 160 млн сўм Фоииз ставкаси 10% (i).

Ушбу мисолда дисконтлаш коэффициентлари қуйидагича бўлади:

$$\text{Биринчи йил учун} - \frac{1}{(1+0,1)^1} = 0,909;$$

$$\text{Иккинчи йил учун} - \frac{1}{(1+0,1)^2} = 0,826;$$

$$\text{Учинчи йил учун} - \frac{1}{(1+0,1)^3} = 0,751.$$

Демак, лойиҳани амалга ошириш йиллари давомида соф жорий қиймат: $(160 * 0,909) + (160 * 0,826) + (160 * 0,751)$ к 398 млн сўмга тенг бўлади.

Лойиҳага инвестиция киритиш мақсадга мувофиқлиги тўғрисида қарор қабул қилиш учун, соф жорий қиймат ва инвестицияларнинг бошланғич суммаси ўртасидаги фарқни топиш керак.

Биз кўриб чиқаётган лойиҳа фойдали эмас, чунки даромад, бошланғич инвестициядан кичик: $(398 - 480)$ к -82 млн сўм.

Соф жорий қийматни «соф келтирилган даромад» (W) деб ҳам аташади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, дисконтлаш жараёнини ва лойиҳани танлашни осонлаштириш мақсадида дисконт кўпайтирувчиларнинг стандарт жадваллари мавжуд (6.3.1-жадвал).

6.3.1- Жадвал

Йил лар	1%	10%	15%	20%	25%	30%	35%	40%
1	0,990	0,909	0,870	0,833	0,800	0,769	0,741	0,714
2	0,980	0,826	0,756	0,694	0,640	0,592	0,549	0,510
3	0,971	0,751	0,658	0,579	0,512	0,455	0,406	0,364
4	0,961	0,683	0,552	0,482	0,410	0,350	0,301	0,260
5	0,951	0,621	0,497	0,402	0,328	0,269	0,223	0,186
6	0,942	0,564	0,432	0,335	0,262	0,207	0,165	0,133
7	0,933	0,513	0,376	0,279	0,210	0,159	0,122	0,095
8	0,923	0,467	0,327	0,233	0,168	0,123	0,091	0,068
9	0,914	0,424	0,284	0,194	0,134	0,094	0,067	0,048
10	0,905	0,386	0,247	0,162	0,107	0,073	0,050	0,035
13	0,879	0,290	0,163	0,093	0,055	0,033	0,020	0,013

Маълумки, инновациявий лойихалар инфляция омилини ҳисобга олган ҳолда танланиши лозим.

Инфляция иқтисодиётда нархлар даражасини ўсиши сифатида ёки нархлар ўзгариши индекси, ҳамда инфляция даражаси билан ўлчанади. Нархлар ўзгариши индекси нархлар нисбати билан тавсифланса, инфляция даражаси – нархлар ўсишининг фоизи билан тавсифланади.

Инновациявий тадқиқотларни ўтказишда, фоиз ставкаси ролини кўриб чиқаётганда, биз инфляция йўқ деб қабул қиламиз. Агарда инфляция мавжуд бўлса, номинал ва реал фоиз ставкалари ўртасида фарқ мавжуд бўлади.

Номинал ставка – бу инфляция суръатини ҳисобга олмаган жорий бозор фоиз ставкаси.

Реал ставка – бу номинал ставкадан кутилаётган инфляция суръатларининг айирмаси.

Мисол учун, номинал йиллик ставка 9 %, кутилаётган инфляция суръати йилига 5%, демак реал ставка 4 %га тенг бўлади.

Капиталга кутилаётган даромад даражаси ва фоиз ставкасини таккослаганда ушбу фарқни эътиборга олиш муҳим: таккослашни номинал эмас, балки реал ставка билан амалга ошириш мақсадга

мувофиқдир. Инновациялар тўғрисида қарор қабул қилишда айнан реал фоиз ставкаси муҳим аҳамият касб этади. Умумий қондани қуйидагича таърифлаш мумкин: капиталга кутилаётган даромад даражаси ссуда бўйича бозор фоиз ставкасига тенг ёки ундан катта бўлган тақдирдагина инновацияларни амалга ошириш лозим.

Шундай қилиб, фоиз бозор хўжалигида ресурсларни самарали тақсимлашнинг муҳим вазифаси, мумкин бўлган инновациявий лойиҳалардан энг катта даромад олиб келадиганини танлашни, билдиради.

Капиталга тўғри келадиган даромад даражасини фоиз ставкаси билан таққослаш – инновациялар самарадорлигини асослаш усулларидан биридир. Соф келтирилган даромаддан ташқари инновациявий лойиҳаларни танлаш учун қопланиш муддати (T_k); қопланиш даври (D_k); даромадлиликнинг ички меъёри (I_d); рентабеллик @ каби кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади.

Қопланиш муддати – инновациявий лойиҳага киритилган инвестициялар қайси муддатда қопланиши мумкин деган саволга жавоб берадиган кўрсаткич. Бу кўрсаткич бирламчи капитал қўйилмаларни ҳисобга олади.

Халқаро амалиётда асосан қопланиш даври кўрсаткичидан фойдаланилади. **Қопланиш даври** деганда, инвестиция тугагандаги дисконтланган соф даромад қиймати инвестициялар суммасига тенг бўлган давр давомийлиги тушунилади.

Даромадлиликнинг ички меъёри – фоизнинг шундай ҳисоб ставкасики, унда мунтазам олиб бориладиган даромад капитализацияси инвестициялар суммасига тенг бўлади. Бу инвестициялар қопланганлигини билдиради.

Тажрибалар даромадлилик ички меъёри 15-20 %дан кичик бўлмаган лойиҳаларни танлаш тавсия этилади.

Рентабеллик – лойиҳани амалга оширишдан олинган самара ва унга сарфланган харажатлар нисбати билан аниқланади.

Инновациявий лойиҳаларни баҳолаш амалиётида келтирилган даромадларни инвестициявий харажатларга нисбати ҳисобланади (benefit – cost ratio).

Ғарб адабиётларида ушбу кўрсаткич даромадлилик индекси (profitability index) деб аталади.

Инновациявий лойиҳа самарадорлигининг ҳисобга олиниши лозим бўлган кўрсаткичлари (6.3.1-расм).

6.3.1-расм. Инновациявий лойиҳанинг самарадорлик кўрсаткичлари

Қуйидаги ифодалар бўйича самарадорлик коэффициентини ҳисоблаш, инновациявий лойиҳа барча самарадорлик кўрсаткичлари учун умумий ҳисобланади:

$$E = \frac{\Xi}{\text{З}} \text{ (тўғри кўрсаткич)}$$

$$E = \frac{\text{З}}{\Xi} \text{ (тескари кўрсаткич)} \quad (2.10)$$

Бу ерда: Ξ – лойиҳани амалга ошириш самараси (натижаси);

З – лойиҳани амалга ошириш харажатлари.

Лойиҳаларни танлаш мезони сифатида уларни амалга ошириш учун минимум харажат сарфланиши хизмат қилиши мумкин.

Инновациявий лойиҳаларни танлашда, таваккалчиликни пасайтириш усуллариға эътибор қаратиш лозим.

Бир нечта вариант мавжуд бўлганда, энг самарали вариант келтирилган харажатлар минимуми бўйича танланади.

$$Z_i \leq C_i + E_n K_i \leq \min, \quad (2.11)$$

Бу ерда: Z_i – ҳар бир вариант бўйича келтирилган харажатлар;

C_i – ушбу вариант бўйича ишлаб чиқариш харажатлари (таннарх);

E_n – капитал қўйилмалар самарадорлиги меъёри;

K_i – ушбу вариант бўйича инвестициялар.

Инвестициялар бир марталилик ёки қўйилмаларнинг чекланган даври, узоқ муддатли қопланиши, катталиги билан характерланса, ишлаб чиқариш харажатлари – бу одатда йиллик катталиқ. Шунинг учун ҳам уларни иқтисодий самарадорлик коэффиценти ёки фоиз ставкаси даражаси ёрдамида ягона йиллик ўлчамга олиб келиш учун инвестицияларнинг (капитал қўйилмалар) бир қисми олинади. «Келтирилган харажатлар» атамаси ҳам шундан келиб чиққан.

Режали иқтисодиётда E_n катталиги марказлашган тартибда ўрнатилар эди. Бозор иқтисодиётида ҳар бир корхона ушбу меъёрни фоиз ставкаси i даражасида, ёки инвестициялар рентабеллиги R_n даражасида белгилайди. Бундан келиб чиққан ҳолда келтирилган харажатларни қуйидагича тасвирлаш мумкин:

$$Z_i \leq C_i + i * K_i \leq \min \quad (2.12)$$

ёки

$$Z_i \leq C_i + R_n * K_i \leq \min. \quad (2.13)$$

Инновацияларга қилинган қўшимча инвестицияларни қопланиш муддати, яъни инновациянинг қимматроқ вариантга қилинган қўшимча инвестициявий харажатлар, инновацияларни амалга ошириш оқибатида эришилган иқтисодий натижалар туфайли қопланиши муддати ҳисобланади.

Қопланишнинг ҳисоб муддати T_p қуйидаги формула билан аниқланади:

$$T_p = \frac{K_2 - K_1}{C_1 - C_2} \quad (2.14)$$

Бу ерда: K_1 ва K_2 – таққосланаётган вариантлар бўйича инновацияларга киритилган инвестициялар;

C_1 ва C_2 – тегишли тарзда биринчи ва иккинчи вариантлар бўйича йиллик харажатлар.

Вариантни танлаш учун қопланиш муддатининг ҳисоб қиймати T_p унинг норматив катталиги билан таққосланади T_n қ $1/E$.

Инновацияларга қўшимча инвестициялар киритиш, улар қопланишининг ҳисоб муддати норматив қийматидан юқори бўлмаганда мақсадга мувофиқ бўлади. Агарда $T_p < T_n$ бўлганда энг самарали вариант танланади. Ёки келтирилган формулага нисбатан таърифлайдиган бўлсак, инвестициялар бўйича қимматроқ бўлган иккинчи вариант, қўшимча инвестициялар норматив муддатдан катта бўлмаган муддатда харажатларни тежаш ҳисобига қопланган тақдирдагина самарали ҳисобланади.

Қопланиш муддатига тескари бўлган катталик – инновацияларга киритилган қўшимча инвестициявий қўйилмалар самарадорлиги коэффициенти ёки таққослама самарадорлик коэффициенти – \mathcal{E}_p дир.

Ушбу кўрсаткич қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$\mathcal{E}_p \text{ қ } \frac{\Delta C}{\Delta K}. \quad (2.15)$$

\mathcal{E}_p самарадорлик коэффицентининг ҳисоб қиймати, инвесторни қондирувчи капитал даромади меъёрига тўғри келадиган, E_n норматив катталиги билан таққосланади. Агарда $\mathcal{E}_p > E_n$ унда инновацияларга киритиладиган инвестициялар ва демак, инвестиция сиғими катта бўлган вариант ҳам самарали ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инновацион лойиҳанинг аҳамияти нимадан иборат?
2. Инновацион лойиҳа тушунчаси ва унинг асосий элементлари нимадан иборат?
3. Инновацион лойиҳа турлари ва унинг мазмунини очиб беринг?

4. Инновацион лойиҳаларни бошқариш механизмини тушунтиринг?
5. Инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш тартиби мазмуни нимадан иборат?
6. Инновацион лойиҳани режалаштириш тартибини тушунтиринг?
7. Инвестиция дастурига асосан лойиҳаларни режалаштириш тизими нималардан иборат?
8. Янгиликлар дастурини ишлаб чиқаришда татбиқ этилишини очиб беринг?
9. Инновацион лойиҳаларни бошқариш услубларини айтинг?
10. Инновацион лойиҳалар қандай расмийлаштирилади?
11. Қишлоқ хўжалигидаги инновацион лойиҳаларнинг sanoat билан боғлиқлигини айтинг?

ҲҲ БОБ. ҚИШЛОҚ ҲЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ҲАОЛИЯТИНИ ЮКСАК ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРГА АСОСЛАНГАН ҲОЛДА ЖАДАЛ РИВОЖЛАНТИРИШ

Ўқув мақсади: Қишлоқ ҳўжалигида ишлаб чиқариш жараёнига янги самарали инновацион гоёларни, технологияларни жорий этиш зарурати ва истиқболлари, инновацион жараёнларни маҳаллийлаштириш дастурларини амалга оширилишини такомиллаштириш, қишлоқ ҳўжалигида амалга оширилайётган йирик инвестициявий лойиҳалар, фан-техника ютуқларини жорий этиш ва улардан самарали фойдаланиш масалаларини ўрганишдан иборат.

Таянч иборалар: Маҳаллийлаштириш, иқтисодий ўсиш, кооперация биржаси, саноат ярмаркаси, маҳаллий хом-ашё, пахта толаси, логистика, ташқи иқтисодий алоқа, юқори технология, малакали кадр, агротехника, сугорма деҳқончилик, эксплуатация ташкилотлари, қайта ишлаш, чорвачилик соҳаси, техникалар.

7.1. Қишлоқ ҳўжалигида ишлаб чиқариш жараёнига янги самарали инновацион технологияларни жорий этиш зарурати ва истиқболлари

Маълумки маҳаллийлаштириш жараёнида инновациявий фаолиятни иқтисодиётда жадал ва барқарор ривожланишини таъминлаш, унинг ташқи омилларга боғлиқлигини камайтириш ишлаб чиқариш жараёнларига янги самарали технологияларни татбиқ қилишни жадаллаштириш, маҳаллий хом-ашё ва ишлаб чиқариш ресурсларидан кенг фойдаланиш, шу асосда замонавий рақобатдош маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш, валюта маблағларидан тежамли ва оқилона фойдаланиш, шунингдек, янги иш жойларини яратиш имконини беради. Инновациявий жараёни

махаллийлаштириш дастурининг амалга оширилиши куйидаги ижобий жиҳатлар билан тавсифланади:

- мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан самарали фойдаланиш;
- турли саноат тармоқларининг қўшилган қиймати юқори бўлган маҳсулотлари экспортини кўпайтириш ва анъанавий экспорт салмоғини камайтириш;
- ички ва тармоқлараро ишлаб чиқариш кооперация алоқаларини ривожлантириш;
- иқтисодиётнинг реал секторида мамлакатимиз корхоналарининг кооперацияси салоҳиятидан юқори даражада фойдаланиш;
- маҳаллий хом-ашёни қайта ишлашни кенгайтириш, ишлаб турган корхоналарни замонавийлаштириш ва янгиларини ташкил этиш ҳисобидан иқтисодиёт таркибини такомиллаштириш ва ҳ.к.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг мамлакатимиз парламенти–Олий Мажлисга тараққиётимизнинг янги босқичи бўлган 2017 йилда амалга оширилган асосий ишлар якуни ва Ўзбекистон Республикасини 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланган Мурожаатномасидаги фикрига кўра, “Шу нуктаи назардан, давлатнинг инновацион янгиланиш дастурини шакллантириш, инновация ва инвестициялардан самарали фойдаланадиган янги авлод кадрларини, янги сармоядорлар синфини тайёрлаш ўта муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун **Ўзбекистонни технологик ривожлантириш ва ички бозорни модернизация қилиш бўйича кучли миллий ғоя, миллий дастур** керак. Ушбу дастур Ўзбекистонни жаҳондаги тараққий топган мамлакатлар қаторига тезроқ олиб чиқишга имкон яратиши лозим”²⁷.

Иқтисодиётнинг инновацион тараққиёти – бу интеллектуал салоҳият, ишчи ва хизматчиларнинг креатив имкониятлари, билимлари, товар яратишдан тортиб уни ишлаб чиқарувчидан

²⁷Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисига Мурожаатномаси. Халқ сўзи. 22.12.2017 йил.

истеъмолчига етиб боргунгача барча босқичлар бўлиб, бундаги инновациялар корхона стратегик ривожланишининг асосий ресурси бўлиб хизмат қилади.

Бугунги шароитда инновацион, айнан билимларга асосланган, малакали ишчи кучини ўзида мужассам этган юқори фан сиғимига эга бўлган технологик иқтисодиёт рақобатбардош бўлади.

2015 йилда Республика Халқаро саноат ярмаркаси ва Кооперация биржасига халқаро мақоми берилди. Иқтисодиётнинг реал секторини ривожлантириш вазифаларини ҳал эта бориб Халқаро саноат ярмаркаси ва Кооперация биржаси узоқ муддатли хўжалик алоқаларини йўлга қўйиш ва кенгайтириш учун зарур қонунчилик базаси ва бозор инфратузилмасини яратиш, тармоқ ичидаги, тармоқлараро ва халқаро кооперация доирасида корхоналарга зарур хом-ашё ва кредит ресурсларидан эркин фойдаланиш имкониятини таъминлашга хизмат қилади.

Саноат ярмаркаси ва кооперация биржаси икки босқичда:

- биринчи босқичда – тармоқ кўرғазмалари ва ярмаркалари;
- иккинчи босқичда – халқаро тармоқлараро саноат ярмаркаси ва кооперация биржаси ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси вазирлар маъкамасининг 2015 йил 13 мартдаги 59-сонли “2015 йилда халқаро саноат ярмаркаси ва кооперацион биржасини ташкиллаштириш ва ўтказиш бўйича чоралар тўғрисида”ги қарорига асосан жорий йилнинг 29 апрелидан 1 майгача “Ўзэкспомарказ” кўрғазмалар комплексининг 3-павильонида соҳа саноат ярмаркаси бўлиб ўтди.

Бу ярмаркада “Ўзпахтасаноат” уюшмаси тизимининг ҳудудий бирлашмалари ва корхоналарининг масъул вакиллари иштирок этиб, 2015 йилда соҳа корхоналарининг ишлаб чиқариш эҳтиёжи учун зарур бўлган технологик ускуналар, эҳтиёт қисмлар ва моддий-техник ресурслар ишлаб чиқарувчи маҳаллий корхоналар вакиллари ўртасида умумий суммаси 21,0 млрд сўмлик шартномалар расмийлаштирилди.

Ўтказилган ярмаркалар доирасида 3500 дан ортиқ инновацион ғоя ва технологиялар намоиш этилиб, умумий киймати 86,8 млрд сўмлик 2300 тадан ортиқ шартномалар имзоланди. Ярмаркалар натижасида йирик корхоналарда 22 та илғор технологиялар жорий қилиниб, 1 трлн сўмдан ортиқ янги маҳсулот ишлаб чиқарилди, 54 та технология ва ишланмаларнинг саноат синовлари яқунланмоқда. Юзлаб корхона, фермер хўжаликлари ва тадбиркорлик субъектларига илмий хизматлар кўрсатилди.

2015 йилги VIII инновацион ғоялар, технология ва лойиҳалар ярмаркаси ҳам 5 та йўналиш бўйича ўтди. “Саноат” йўналишида нефт ва газ, кимё, тоғ-кон саноати, пахтани қайта ишлаш тармоғи ҳамда тадбиркорлик ва кичик бизнес учун жами 150 та ишланма тақдим этилди.

“Ахборот технологиялари” йўналишида эса 75 та янги ишланма ва дастурий маҳсулот, “Соғлиқни сақлаш ва фармацевтика” йўналиши бўйича 82 та ишланма ҳамда касални даволашнинг янги усуллари ва замонавий технологиялари, “Қишлоқ хўжалиги” бўйича 121 та ишланма тақдим этилди. “Фан ва таълим” йўналиши стандартларида таълим, ёш авлодни тарбиялаш соҳасида кейинги йилларда эришилган ютуқлар, тайёрланган илмий монография, дарслик ва ишлаб чиқилган илғор педагогик технологиялар, жами 25 та ишланма тақдим этилди.

Келгусида маҳаллий ишлаб чиқарувчи ва тадбиркорлар, хорижий ва халқаро жамғармаларнинг диққатини ва молиявий маблағларини республикамиз илмий ташкилотлари ва университетлари ишлаб чиққан энг илғор технологияларга жалб қилиш мақсадида янги йўналиш – “Юқори технологиялар” (ёки “Hi Tech”) ташкил этилиб, ген инженерияси, хужайра технологиялари, фармацевтика ва биотехнологиялар, нанотехнологиялар, шунингдек, ахборот технологиялари соҳаларида инновацион технологиялар тақдим этиш режалаштирилди.

Шунингдек, саноат корхоналари, тадбиркор ва кичик бизнес вакиллари учун яна битта янги “Энергия ва ресурс бўйича

тежамкор технологиялар” йўналиши ташкил этилди. Энергия ва ресурсларни тежаш, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишнинг самарали усуллари бўйича 50 та ишланма тақдим этилади.

Ўзбекистонда 2015 йилда 500,4 млрд сўм миқдордаги 6241 дона қишлоқ хўжалиги техникаларини етказиб бериш бўйича шартнома имзоланган ва туманлар кесимида “Қишлоқ хўжалиги техникаларини молиялаштириш ҳамда етказиб бериш дастури” тасдиқланган. “Ўзқишлоқмашлизинг” компанияси 424,2 млрд сўмлик қийматдаги 5171 дона техника лизинг асосида, 71,6 млрд сўм миқдордаги 614 дона техника тижорат банклари томонидан ажратилган кредитлар ҳисобидан ва 4,6 млрд сўмлик 456 дона техника фермер ва қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ўз ҳисоб маблағлари эвазига етказиб берилиши ҳақида маълум қилди.

Бундан кўринадики, жаҳон молиявий-иктисодий инқирози шароитида мамлакатимизда иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш чораларининг изчил амалга оширилиши барқарор ва мутаносиб ўсиш суръатларини таъминлаш учун етарли шарт-шароитлар яратди.

Тармоқ ичидаги ва тармоқлараро саноат кооперациясининг кенгайиши тайёр маҳсулот, бутловчи буюм ва материаллар ишлаб чиқаришни инновациявий фаолият технологиясини маҳаллийлаштириш учун шарт-шароит яратади.

Мамлакатимиз саноат корхоналари томонидан ўтган йили 160 дан ортиқ турдаги янги товар ва маҳсулотлар, жумладан, мутлақо янги технологик платформа негизда “Спарк” енгил автомобилени ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Бундан ташқари, катта ҳажмдаги юк ташийдиган “MAN” автомобилларини, энергия тежайдиган лампалар, “LG” русумидаги холодильникларни йиғиш, калий ўғитлари ва бошқа муҳим маҳсулотларни ишлаб чиқариш бошлаб юборилди.

Инновациявий фаолиятни технологиясини такомиллаштиришда ички тармоқ ва тармоқлараро саноат кооперациясини янада ривожлантиришнинг асосий йўналишлари куйидагилардан иборат:

➤ саноат корхоналарини инновациявий фаолиятида ички тармоқ ва тармоқлараро кооперацияси доирасида узок муддатли хўжалик алоқаларини шакллантириш ҳамда кенгайтириш учун зарур қонунчилик базасини ва бозор инфратузилмасини яратиш;

➤ ускуналар, бутловчи буюмлар, хом-ашё ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштиришни инновациявий фаолиятни амалга ошираётган корхоналарнинг зарур хом-ашё ва кредит захираларидан эркин фойдаланишини таъминлаш;

➤ маҳаллий хом-ашё негизида тайёр маҳсулот, бутловчи буюм ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш борасида ҳар йили қабул қилинадиган дастурларнинг саноат кооперациясини ривожлантиришдаги роли ва аҳамиятини ошириш, шунингдек, дастурларга киритилган маҳаллийлаштиришда инновациявий лойиҳаларининг ўз вақтида бажарилиши учун ижрочиларнинг жавобгарлигини кучайтириш;

➤ янги инновациявий технологияларни ишлаб чиқиш ҳамда уларни йирик ва кичик корхоналарда жорий этиш имконини берадиган инновация лойиҳаларини қўллаб-қувватлаш ва амалга ошириш учун венчур жамғармаларини, шунингдек, инфратузилма объектларини ташкил этиш.

7.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион жараёнларни маҳаллийлаштириш дастурларини амалга оширилишини такомиллаштириш

Қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва интенсив ривожлантиришга қаратилган инновацияларни жорий этиш соҳасида:

– юқори технологияли тармоқларнинг маҳаллий хом-ашё ресурслари негизида хом-ашёдан тайёр маҳсулот даражасигача қайта ишлашни чуқурлаштиришга мўлжалланган фаол агросаноат

сиёсатининг зарур механизмларини яратиш бўйича таклифларни ишлаб чиқади;

– мамлакатнинг озиқ-овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш, экологик тоза маҳсулот ишлаб чиқарилишини кенгайтириш, шунингдек, унинг аҳоли учун максимал ҳаммабоплиги ва хорижий бозорларда рақобатбардошлигини таъминлаш бўйича дастурларни тайёрлайди;

– энг аввало, мавжуд ер, сув ва бошқа табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш имконини берувчи «Ақли қишлоқ хўжалиги» концепциясига асосланган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг замонавий синалган шаклларини жорий этади;

– аграр секторда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини максимал даражада автоматлаштириш, устувор қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосилдорлигини жиддий ошириш ва қишлоқ хўжалиги корхоналарининг молиявий кўрсаткичларини яхшилаш, шунингдек, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш имконини берувчи инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларни жорий этади;

– қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг савдо бозорлари ва уларни тўғридан-тўғри етказиб беришни кенгайтириш, уларнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини таъминлашга кўмаклашади ва бошқалар.

Бугунги кунда дунёнинг турли минтақаларида шиддат билан содир бўлаётган жараёнлар ва биринчи навбатда, қарама-қаршиликларнинг кучайиб бораётгани, жаҳон бозорларидаги вазиятнинг тез ўзгараётгани, ҳали-бери давом этаётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ва унинг оқибатлари, дунёнинг кўплаб давлатларида инвестиция фаоллигининг сусайиши ва ўсиш суръатларининг пасайиши мамлакатимиз иқтисодиётига ҳам ўзининг салбий таъсирини ўтказмасдан қолмайди, албатта. Мустақиллик йилларида махсус кенг кўламли дастурларни амалга ошириш натижасида ерларнинг мелиоратив ҳолати муттасил яхшиланиб бормоқда. Фақат 2010 йилнинг ўзида ерларнинг

мелиоратив ҳолатини яхшилашга қаратилган лойиҳаларни амалга ошириш учун 150 миллиард сўмдан ортик маблағ йўналтирилди ва бу 724 километрлик коллектор-дренаж тармоқлари, 208 та мелиоратив қудуқларни барпо этиш ва реконструкция қилиш, қарийб 14 минг километрлик коллектор-дренаж тизимини таъмирлаш, қайта тиклаш ва 335 та замонавий мелиорация техникасини харид қилиш имконини берди.

Тошкентда 24–15 октябр кунлари очилган 11 чи Халқаро пахта ярмаркасида бугунги кунда Ўзбекистон 2015–2016 йилларда пахта-толасини дунё ҳажми экспортида ўзининг улушини 7 % ёки 550 минг тонна чамасида сақлаб қолмоқда.

Халқаро консултатив кўмитасининг (ICAC), маълумотларига кўра:

жаҳон бозорида дунёвий пахта-толасини ишлаб чиқариш АҚШ (29 %), Ҳиндистон (16 %) ва Покистон (10 %) дир. 2015-2016 йилларда 9,2 % ёки 23,9 миллион тонна, истеъмол қилиш 2 % ёки 25 миллион тоннага ўсди.

Давлатимиз пахта толасини қайта ишлаш корхоналарини қувватларини кўпайтириш ҳисобига экспортни пасайиш сиёсатини кўллаб-қувватламоқда ва шунинг билан биргаликда ўзбек пахта толасини жаҳон истеъмолчиларга самарали тартибда мақбул йўналишлар логистикаси ва уни энг ва йўлларини таъминламоқ ўз вақтидаги олиб бориб беришни талаб қилади.

Ўзбекистон Республикаси ташки иқтисодий алоқалар вазирлиги маълумотларига асосан савдо ва инвестициялашда Ўзбекистон пахтасини асосий сотиб олувчилар Бангладеш (29%), Хитой (26%), Жанубий Корея (7%) и Эрон (5%).

“Ўзбекенгилсаноат” компаниясини маълумотларига кўра 2015-2020 йилларда мамлакатда текстиль тармоқларини модернизация қилиш учун 1 млрд доллар сарфланади. Пахтани ички қайта ишлаш дастури бўйича пахта-толаси 44 фоиздан 2020 йилга келиб 70 фоизга оширилади ва шунга асосан текстиль маҳсулотлари 800 млн доллардан 1,5 млрд долларга оширилади.

Халқаро пахта ярмаркаси Тошкент шаҳрида 2005 йилдан бошлаб Халқаро пахта ассоциацияси (ICA) раҳбарлигида ўтказиб келиниб ушбу шу йиллар мобайнида 7 млн тонна пахта-толasi шартномалари тузилди.

- 2009–2012 йилларга мўлжалланган Инқирозга қарши чоралар дастури;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 12 мартдаги “2009–2014 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техникавий технологик қайта жиҳозлаш бўйича энг муҳим лойиҳаларни амалга ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида”ги қарори;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2011–2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги Қарори.

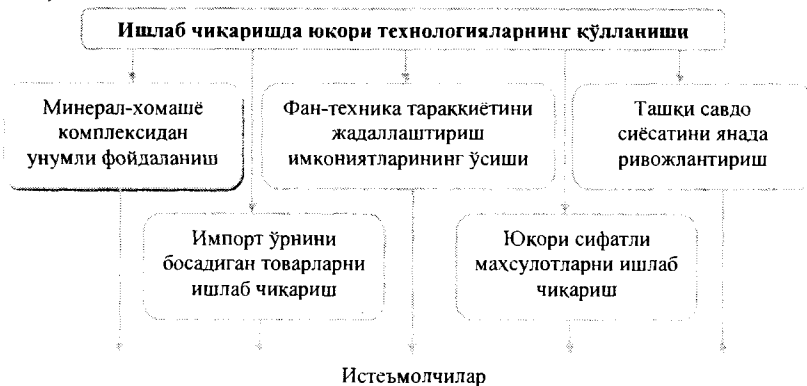
- Мамлакатимизда иқтисодий ўсишга, аҳоли турмуш даражасини яхшилашга ҳамда иқтисодиётнинг барча тармоқларида рақобатдошлик кўрсаткичини оширишга эришиш, биринчи навбатда ишлаб чиқариш соҳасини инновациявий технологияни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлашга боғлиқ.

7.2.1-расм. Ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлашнинг ресурсларни тежашдаги таъсири

Ишлаб чиқаришда инновациявий технология фаолиятини модернизация қилиш, техник ва технологик жихатдан қайта жиҳозлаш ўз-ўзидан мамлакатимизда товарлар ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган барча турдаги иқтисодий ресурсларни оқилона ишлатишда асос бўлади (7.2.1-расм).

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози турли мамлакатлар иқтисодиётига ўз таъсирини кўрсатишда давом этаётган бир вақтда фан ва технологияни жадал ривожлантириш ва унинг ютуқларидан самарали фойдаланишга талаб тобора ошиб бормоқда. Мамлакатимизнинг замонавий техника ва технологиялардан фойдаланган ҳолда, ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар орқали нафақат ички бозорда, балки рақобат кураши кучайиб бораётган жаҳон бозорларида ҳам ўз ўрнини топишида модернизация жараёнлари муҳим аҳамият касб этади. Ишлаб чиқаришнинг замон талабларига жавоб беришидан корхона ва фирмалар билан бир қаторда истеъмолчилар ҳам наф кўради (7.2.2.-расм).

7.2.2.-расм. Юқори технологиялардан фойдаланишнинг ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчиларга бўлган таъсири.

Бизга маълумки, ҳар қандай мамлакат миллий бойлигининг ортиши, унинг иқтисодий ўсиши, фақат табиий ресурслар ҳисобидан эмас, балки ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган

техника ва технологиясининг ривожланганлик даражасига ҳам боғлиқ. Бу ҳолатни буюк математик П.Пильцер қуйидаги формула орқали изоҳлаган:

$$W = P \times T^n$$

Бу ерда, W – мамлакатнинг бойлиги, P – табиий ресурслар, T – технология, n – техника тараққиётининг технологияга таъсир даражаси.

Ўзбекистон ва Россия қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ҳамкорликда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашга мўлжалланган қўшма корхоналарни ишга туширади. Бу келишувларга санкциялар босими остида қолаётган Россиянинг айниқса мева-сабзавот маҳсулотларига бўлган эҳтиёжининг кескин ошиб бораётгани шароитида эришилгани эътиборга сазовор. Россиянинг Ўзбекистон мева ва сабзавотига эҳтиёжи ошмоқда Ўзбекистон билан қўшма корхоналарни ишга тушириш масаласи Россия учун ўз долзарблигини сақлаб қолмоқда. Мева ва сабзавот маҳсулотларини қайта ишлашга мўлжалланган ускуналарни ишлаб чиқаришга қаратилган Россия-Ўзбекистон қўшма корхоналарини яратиш икки тарафлама ҳамкорликнинг яқин йиллардаги муҳим масалалардан бири бўлиб қолишини таъкидлади. Тошкентда ўтказилган AgroExpo-2014 халқаро қишлоқ хўжалиги кўргазмаси давомида, шунингдек, 26 ноябрь кuni Ўзбекистон пойтахтида бўлиб ўтган Ўзбекистон-Россия ҳукуматлараро комиссия йиғилиши натижалари борасида ҳам маълумот берилган. Икки тарафлама имзоланган якуний протоколга биноан, Ўзбекистон худудида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш бўйича компакт ускуналар ва замонавий технологияларни ишлаб чиқаришга қаратилган ҳамкорликдаги лойиҳаларни ишга тушириш учун Россиянинг Саноат ва савдо вазирлиги ҳамда Машинасозлар, озиқ-овқат ва қайта ишлаш ускуналари иттифоқи таклифларини киритган. Ҳукуматлараро учрашувда 2015 йилда тегишли давлат идоралари Ўзбекистон фуқароларини Россия Федерацияси худудида “тартибли равишда меҳнат фаолиятига жалб қилиш”

борасида келишув ҳам имзоланди. Шу асосда Республикамизда 987,5 минг иш билан таъминланади. Ўзбекистон Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги расмий сайти аҳолини 2015 йилга иш жойлари билан таъминлаш дастури доирасида чет элдан қайтиб келаётган меҳнат муҳожирлари учун асосий иш жойлари мамлакатнинг 7 минтақасида барпо этилиши кўзда тутилганини хабар қилиниб “Дастур доирасида келгуси йилда худудлар ва йўналишлар бўйича 261,6 мингта иш ўрни ташкил этиш ва 725,9 минг кишининг бандлигини таъминлаш чора-тадбирлари кўрилади. Умуман олганда, дастурнинг бажарилиши 987,5 минг нафар кишининг ишга жойлаштирилишига кўмаклашади”, дейилади ушбу сайтда.

Ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлашга кўмаклашувчи давлат дастурлари

Умумий фойдаланишдаги автомобиль йўллари ва хўжалиқлараро йўللارни қуриши, таъмирланиши ва қайта жиҳозланиши

- Техник йўллари қурилиши ва электрлаштирилиши

Электр станцияларни модернизациялаш, юқори вольтли электр узатиш линияларини қуриш ва таъмирлаш

- Газ узатиш тизими ва газ тақсимлаш линияларини қуриш ва капитал таъмирлаш

Хом ашё компонентларини ишлаб чиқариш мақсадида йирик саноат корхоналари қурилишини молиялаштириш

- Маҳаллий буловчи қисмлар ишлаб чиқаришни ривожланишини рағбатлантириш

Янги технологиялар ривожлантирилишига кўмаклашиш ва илм-фан ва саноат ўртасида ўзаро алоқаларни таъминлаш

- Логистика марказларини ривожлантириш

Модернизация сўзининг туб маъносидан келиб чиққан ҳолда, нафақат саноат, балки қишлоқ хўжалигида иқтисодийнинг барча тармоқларини янгилаш, қишлоқ хўжалигида навларни ва зотларни яхшилашларни илмий нуқтан назардан такомиллаштириш, объектларни янги талаб ва меъёрларга, техник шартларга, сифат белгиларига мос ҳолатга келтириш лозим. Аммо баъзи ўринларда мамлакатни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш масалалари кўпроқ саноат тармоғига тааллуқли деган фикрлар ҳам шаклланиб қолди. Маърузада саноат билан бир

каторда иқтисодиётнинг кишлоқ хўжалиги каби етакчи соҳасини ҳам модернизация қилиш, унинг таркибига кирадиган деярли барча тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳаларининг бутун комплексида техник ва технологик янгилаш ишларини амалга оширишга катта эҳтиёж сезилаётгани таъкидлаб ўтилди.

7.3. Республикамиз кишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган йирик инвестициявий лойиҳалар

Бугунги кунда дунё аҳолиси сони шиддат билан ўсиб бормоқда. Мамлакатимизда ўтган асрнинг 90-йилларида ўртача жон бошига 0,20 гектар суғориладиган кишлоқ хўжалиги ерлари тўғри келган бўлиб, бу кўрсаткич 2010 йилда 0,15 гектарни ташкил қилди. Таҳлилларга қараганда, 2030 йилга бориб ҳозирги ер майдонлари ҳажми камаймаган тақдирда ҳам, фақат аҳоли сонининг ўсиши ҳисобига жон бошига 0,12 гектар майдон тўғри келиши кутилмоқда. Бу келгусида аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш масаласи янада мураккаб бўлишидан далолат бериб инвестициявий лойиҳаларни талаб этади.

Кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтиришнинг энг устувор йўли – деҳқончилик маҳсулотлари етиштиришда интенсив агротехнологияларни қўллаш, соҳани том маънода модернизация қилишдир. Ушбу масалага Президентимиз Вазирлар Маҳкамасининг мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг 2014 йил якунлари ва галдаги вазифаларга бағишланган мажлисида алоҳида тўхталиб: «Биз модернизация деганда, кўпинча саноат тармоқларини модернизация қилишни тушунишга ўрганиб қолганмиз. Ҳолбуки, саноат билан бир каторда иқтисодиётимизнинг кишлоқ хўжалиги каби етакчи соҳасини ҳам модернизация қилиш, унинг таркибига кирадиган деярли барча тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳаларининг бутун комплексида техник ва технологик янгилаш ишларини амалга оширишга катта эҳтиёж сезилмоқда», дея таъкидлаган эди.

Қишлоқ хўжалигида 2016 йилда амалга оширилган лойиҳалар:

- Пахтачилик соҳасида – 19 %;
- Бошоқли дон экинлари – 16 %;
- Тупроқ унумдорлигини ошириш – 27 %;
- Маҳсулотларни қайта ишлаш ва ноанъанавий ўсимликлар етиштириш – 21 %;
- Чорвачилик ва паррандачилик масалалари – 17 %.

Бу борада Қишлоқ ва сув хўжалиги, Молия, Иқтисодиёт вазирликлари ва тегишли вазирлик ҳамда идоралар билан биргаликда қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш бўйича қатор лойиҳалар ишлаб чиқилди. Жумладан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришда, янги замонавий интенсив агротехнологияларни кўллаш; ерларнинг мелиоратив ҳолатини ва сувдан самарали фойдаланиш орқали тупроқ унумдорлигини ошириш; чорвачиликни ривожлантириш; қишлоқ хўжалигини янги, замонавий, юқори унумли ва тежамкор техникалар билан таъминлаш; қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашни ривожлантириш; қишлоқ ва сув хўжалиги соҳасини юқори малакали кадрлар билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш каби йўналишларда кенг кўламли вазифалар белгилаб олинди.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришда, янги замонавий интенсив агротехнологияларни кўллаш натижасида 2015 йилга бориб бошоқли дон етиштириш ҳажмини 10, мева етиштириш ҳажмини 72, сабзавот ва картошка етиштириш ҳажмини 38 % ошириш кўзда тутилмоқда.

Юртимиз қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи – пахтачиликда янги агротехнологияларни жорий этиш, селекция ва уруғчиликни такомиллаштириш, қишлоқ хўжалиги экинлари касалликлари ва зараркунандаларига қарши кураш ишларини ривожлантириш Дастурига қуйидаги тадбирлар киритилган: экин майдонларини икки ярусли айланма плуглар билан 35–40 см чуқурликда ағдариб шудгорлаш; чигитни ресурс тежамкор,

замонавий, юкори унумли 8 қаторли сеялкаларда экиш; ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш мақсадида 60 см кенгликда чигит экишни кенгайтириш; унумдорлиги паст ерларда ҳамда сув танқис йилларда пахтадан мўл ва сифатли ҳосил олишда чигитни қўшқатор усулда экиш; ер текислашни замонавий лазерли ер текислагичлар ёрдамида амалга ошириш вазифалари белгилаб олинди.

Шунингдек, ғўза селекцияси жараёнида ёввойи намуналардан самарали фойдаланиш мақсадида қисқа ёруғ кунни яратиб бериш учун «Фитотрон» иссиқхона мажмуасидан кенг кўламда фойдаланиш йўлга қўйилади. «Фитотрон–дала» тизимида селекция ишларини олиб бориш туфайли янги ғўза навларини яратиш муддати 4–5 йилга қисқаради. Ушбу иссиқхона мажмуасидан ғўзанинг қурғоқчиликка, шўрга, гармселга, касаллик ва зараркунандаларга бардошли навларини яратиш учун зарур бўладиган сунъий муҳитлардан фойдаланиш имконияти ортади.

Юкори тола сифатига эга, эртапишар, узун илдизли ген-нокаут ва маркер-асосланган селекция (МАС) ғўза формалари уруғларини кенг кўпайтириш ва республикамиздаги нав синаш майдонларида синондан ўтказиш; башорат қилиш тизимини йўлга қўйиш мақсадида ҳар бир туманда ихтисослашган марказий ва кўчма лабораторияларни ташкил қилиш, кишлок хўжалиги йўналишидаги илмий-тадқиқот институтларнинг фаолиятини оптималлаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Таъкидлаш жоизки, сўнги йилларда юртимизда асосан эртапишар, серҳосил, касаллик, зараркунанда ҳамда сув танқислиги ва шўрга чидамли, толаси жаҳон бозори талабларига жавоб берадиган «Бухоро–6», С-6524, «Бухоро–102», «Наманган–77», «Омад», «Бухоро–8», «Ан-Боёвут–2» каби ғўза навлари экилмоқда. Шунингдек, институт-оригинаторлари томонидан бир қатор истиқболли ғўза навлари (С-6541, «Ибрат», «Дўстлик–2», «АН-16», «Султон», «Бешқаҳрамон», «Жондор Қудрати») яратилиб, ишлаб чиқаришга жорий этилди ва уларнинг уруғчилиги йўлга қўйилди.

Юқорида таъкидланган вазифаларни амалга ошириш орқали бундай истиқболли навлар янада кўпаяди. Юртимиз пахтакорлари эришаётган бугунги натижалар янада мустаҳкамланиб, давлатимиз хазинасига пахта толасини сотишдан тушадиган валюта миқдори ортади. Деҳқонларимизнинг моддий манфаатдорлиги ошиб, аҳоли турмуши янада фаровонлашади.

Мамлакатимиз кишлоқ хўжалиги суғорма деҳқончиликка асосланганлиги ҳеч кимга сир эмас. Шундай экан, суғориладиган ерларнинг унумдорлигини оширмасдан туриб, пировард мақсадга эришиб бўлмайди. Таъкидлаш жоизки, бугунги кунда юртимизда жами суғориладиган ерларнинг қарийб ярми турли даражада шўрланган. Шу боис, суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича яқин йиллар мобайнида кенг кўламли ишларни амалга ошириш режалаштирилмоқда.

Сув истеъмолини илмий асосланган ҳолда режалаштириш, шунингдек, аниқ тупроқ-иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, мелиорация объектларининг техник ҳолатини яхшилаш ва 255 минг гектар ерда коллектор-оқава сувларининг оқиб чиқиб кетишини таъминлаш, 1 млн 132 минг гектар суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва барқарорлаштириш, бу ерларда тупроқ балл-бонитетини 2–3 баллга ошириш, мелиоратив техникалар паркени янгилаш ва сув хўжалиги эксплуатация ташкилотлари моддий-техник базасини мустаҳкамлаш борасидаги вазифаларга устувор аҳамият қаратилади.

2015 йил 15–6 октябр кунлари Тошкентда XI Халқаро пахта ярмаркасида Ўзбекистанда текстиль саноатининг ривожланишига 2019 йил охиригача 918 млн доллар маблағ ажратилиши кўрсатиб ўтилди.

Ушбу маблағлар вертикал йўналиш бўйича текстиль корхоналари жараёнининг интеграциялашувига сарфланиб текстиль комплексларнинг жаҳон машинасозлигининг тажрибасини

мамлакатнинг турли регионларига, кенгайтиришда оламшумул аҳамиятга эга.

Бу эса Ўзбекистоннинг ҳозирги машинасозлик қувватини икки баробарга оширади.

2010 йилдан 2014 йилгача Ўзбекистонда 150 та текстиль корхоналари барпо этилди. Улар ўз маҳсулотларини хорижий мамлакатларга 670 млн АҚШ дол ҳажмда экспорт қилдилар. Шу даврларда Ўзбекистонда инвестиция ҳажми 800 млн АҚШ долларини ташкил этди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда 35 фоиз пахта толаси қайта ишланмоқда. Охирги уч йилда Республикамизда Германия, Швецария, Япония, Жанубий Корея, АҚШ, Турция ва бошқа мамлакатлар инвестирлари иштирокида 100 дан ошиқ текстиль корхоналари қурилди, 1994 йилдан то 2014 йилгача 8 млн дан то 1 млрд АҚШ долларига текстиль корхоналари маҳсулотини экспорт қилди.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни илғор техника ва технологияларсиз тасаввур қилиш қийин. Масаланинг бу жиҳати нақадар муҳим аҳамият касб этишини инобатга олган ҳолда соҳани техник-технологик жиҳатдан модернизация қилишга катта эътибор қаратилмоқда. Бу борада қишлоқ хўжалиги техникалари паркинни сифат ва миқдор жиҳатдан янгилаш, янги қишлоқ хўжалиги техникалари ишлаб чиқаришни ўзлаштириш ва соҳада замонавий, ресурс тежовчи агротехнологияларни жорий этиш, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги корхоналарининг ишлаб чиқариш ва экспорт салоҳиятини ошириш, қишлоқ хўжалиги техникалари ишлаб чиқаришини молиялаштириш манбаларини диверсификация қилишда бу жараёнга давлат бюджети маблағларини тижорат банклари, хўжалик юритиш субъектлари, қишлоқ хўжалиги лизинги билан шуғулланувчи субъектларни кенг жалб қилган ҳолда қискартириб боришга устувор вазифа сифатида ёндашилмоқда.

Қишлоқ хўжалик техникаларини янгилаш бўйича хорижнинг илғор компания ва фирмалари билан кенг ҳамкорлик қилиш

назарда тутилган. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасини ривожлантириш борасидаги тадбирлар натижасида 2015 йилга бориб мева-сабзавот ва полиз маҳсулотларни қайта ишлаш 1,5, гўштни қайта ишлаш 2,2, сутни қайта ишлаш 1,6 марта кўпаяди.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасида 2015 йилга қадар 500 дан ортиқ лойиҳа ишга туширилмоқда. Жумладан, гўштни қайта ишлаш бўйича 142 та корхона ташкил этилиб кўшимча 25,2 минг тонна маҳсулот; сутни қайта ишлаш бўйича 159 та корхона ишга туширилиб кўшимча 65,6 минг тонна маҳсулот; мева-сабзавотни қайта ишлаш бўйича 189 та корхона фаолияти йўлга қўйилиб кўшимча 89,7 минг тонна маҳсулотни қайта ишлаш қувватига эришилади (7.3.1-расм).

Республика бўйича 2016 йилда ҳар бир инновацион фаол ташкилот ўртача 2 тадан инновация жорий қилди. Жумладан ҳар бир инновацион фаол ташкилотга Андижон, Фарғона вилоятлари, Тошкент шаҳрида ўртача 3 тадан инновация, Бухоро, Қашқадарё, Навоий, Самарқанд, Сирдарё, Тошкент вилоятларида ўртача 2 тадан инновация, Қорақалпоғистон Республикаси, Жиззах, Наманган, Сурхондарё ва Хоразм вилоятларида ўртача 1 тадан инновация жорий қилинган қуйидаги лойиҳалар вилоятларда саноат кесимида тармоқ дастурлари доирасида амалга оширилаётган йирик инвестицион лойиҳалар ҳисобланади:

➤ Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятида – нефть ва газ саноатини модернизация қилиш дастури доирасида амалга оширилаётган лойиҳалар;

➤ Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида – Хонжизза конида полиметалл рудасини казиб олиш ва қайта ишлаш мажмуаси (ОГМК);

➤ Қашқадарё вилояти Шўртан ГККда тозаланган метандан синтетик ёқилғи ишлаб чиқариш ва Талимаржон ГЭСини кенгайтириш учун қуввати 450 МВт бўлган иккита газ-буғ ускунасини ўрнатиш;

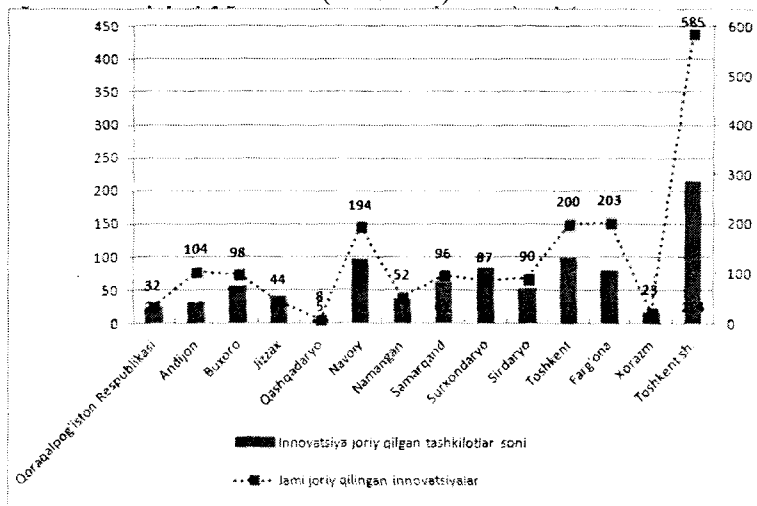
➤ Навоий вилоятида аммиак ва корбамид ишлаб чиқарадиган қурилиш;

- “Навоий” эркин индустриал зонасида амалга оширилаётган лойиҳалар ва бошқалар;
- Навоий ва Самарқанд вилоятларида – Зармитан олтинкон зонасида казиб олиш ва қайта ишлаш мажмуаси (НКМК);
- Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятларида – енгил саноат ва чарм пойабзал саноатини модернизация қилиш дастурлари доирасида амалга оширилаётган лойиҳалар;
- Тошкент вилоятида Джи Эм Пауэртрейн автомобиль двигателларини ишлаб чиқариш заводи (Ўзавтосаноат) ва бошқалар.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг саноат тармоғини модернизация қилиш йўлида кўпгина ишлар амалга оширилмоқда. Шулар қаторига Президентимизнинг “2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги 2010 йил 21 декабрдаги ПҚ-1442-сонли қарори ҳам ушбу соҳани янада ривожлантиришга асос бўлади.

7.3.1-расм

Инновация жорий қилган ташкилотлар ва инновациялар сони (2016 йил)

Карорга мувофиқ, жами қиймати 47,5 миллиард АҚШ долларига тенг 519 та лойиҳа, шу жумладан, 2011 йилнинг ўзида 5,58 миллиард АҚШ доллари қийматидаги 334 та лойиҳа бажарилиши режалаштирилган.

➤ Жами 30,1 млрд.долл. қийматдаги 260 лойиҳа бўйича молиялаштириш манбалари аниқланган ва келиштирилган.

➤ Жами 6,4 млрд.долл. қийматдаги 100 лойиҳа табиғий жараёнда (чет эл инвестори, молиялаштириш шартлари ва манбаларини аниқлаш).

➤ Жами 11,0 млрд.долл. миқдордаги 159 истеъмолчи лойиҳалар бўйича дастлабки шартлар оқиб боришмоқда.

Кишлоқ хўжалигини модернизация қилиш борасида, аввало ерларнинг унумдорлигини оширишга алоҳида эътибор бериш муҳимлиги, бу соҳадаги қилинаётган ишларнинг кенгайиб бораётганига қарамасдан, суғориладиган объектларнинг мавжуд мелиоратив ҳолати жиддий муаммоларни келтириб чиқариши мумкинлиги эътироф этилди.

Маълумотларга кўра, ҳозирги кунда мамлакатимизда жами суғориладиган ерларнинг деярли 49 фоизи турли даражада шўрланган бўлиб, бунинг қарийб 18 фоизи кучли ва ўрта даражада шўрланган ерлардир. Суғориладиган ерларнинг 23 фоизидан ортиқроқ қисми бонитети паст ерлар тоифасига мансуб. Мелиоратив ҳолати қониқарсиз ерларнинг катта қисми Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Бухоро, Жиззах ва Фарғона вилоятларига тўғри келиши маълум бўлди. Маърузада мелиоратив ҳолати қониқарсиз даражага келган ерларни яхшилаш ва унумдорлигини оширишга қаратилаётган инвестициялар ҳажмини келгуси даврларда тобора кўпайтириб бориш даркорлиги айтиб ўтилди. Айни пайтда суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш орқали кишлоқ хўжалиги соҳасида самарадорликни ошириш, замонавий техника ва технологияларни жорий қилиш борасидаги ишларни тартибга солиш лозимлигига

этибор қаратилди. Қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган ишларнинг кўлами кенг бўлишига қарамасдан, чорвачилик, ғаллачилик, картошқачилик каби соҳаларида замонавий суғориш тизимлари ва энергияни тежайдиган технологиялардан фойдаланиш ҳамда бу борадаги ривожланган мамлакатлар тажрибаларини татбиқ этиш суст даражада бажарилмоқда.

Чорвачилик соҳасида эришилаётган натижалар борасида куйидаги маълумотлар келтириб ўтилди, яъни сут соғиб олиш бўйича кўрсаткич Дания ва Жанубий Кореяда ўртача 8-9,5 минг килограмми, Венгрия, Германия, Голландия мамлакатларида эса, 6–7 минг килограмми ташкил этса, бизнинг республикада бу рақам 1,7 минг килограммдан ошмаётгани таъкидлаб ўтилди.

Бу ҳол фақатгина иқлим шароитига эмас, балки шу соҳада фойдаланиб келинаётган техника ва технологиялар даражасига ҳам боғлиқ. Шунинг учун Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигига замонавий агротехнологияларни ўрганиш ва амалда қўллаш масалалари билан чуқур шуғулланиш, селекция ишларини тобора такомиллаштириш ва қишлоқ хўжалигида унумдорлик кўрсаткичларини ошириш бўйича чора-тадбирлар комплексини ишлаб чиқиш вазифаси юклатилди. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиб келинаётган чопиқ тракторларининг 55 фоизидан кўпроғи ва ер ҳайдайдиган тракторларнинг қарийб 46 фоизидан 15 йилдан ортиқ вақт мобайнида фойдаланиб келинаётгани, уларнинг қуввати, иш унуми ва ёқилғи истеъмол қилиш даражаси замонавий талабларга жавоб бермаслиги аниқ бўлади. Қишлоқ хўжалигига тегишли шунга ўхшаш долзарб масалаларни ҳал этиш мақсадида маърузада қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш, маҳсулотни ишлаб чиқариш, уни қайта ишлаш соҳаларини техник ва технологик жиҳатдан янгилаш ҳамда ер унумдорлигини ошириш бўйича махсус дастур тайёрлаш лозимлиги ҳам кўрсатиб ўтилди.

Қишлоқ хўжалигида техник ва технологик қуроллантириш ишларини бажаришда ривожланган мамлакатлар тажрибасидан чуқур фойдаланиш ҳамда улар билан яқиндан ҳамкорлик қилиш

лозим. Бу борада Президентимиз Германиянинг “Класс” компанияси билан замонавий, иш унуми юқори бўлган тракторлар, галла ўриш комбайнлари ҳамда бошқа қишлоқ хўжалиғи техникасини ишлаб чиқариш бўйича ҳамкорликни янада кенгайтиришга эътибор қаратилишини айтиб ўтди.

7.4. Қишлоқ хўжалигида фан-техника ютуқларини жорий этиш ва улардан самарали фойдаланиш

Тарихдан маълумки, жаҳондаги иқтисодий фаолиятнинг ҳозирги даражага етишигача қанча илмий-техникавий тараққиёт даври ўтди. VII-VIII асрларда иқлимнинг ўсиши оқибатида эпидемиялар тарқалиши камайди ва демографик ўсиш кузатилди. XI асрда ҳунармандчилик ривожланиб, ишлаб чиқариш аста-секин ривожлантирилди ва ер билан ишлаш бирмунча осонлашди. Қўл меҳнатидан фойдаланиш камайди ва маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни янги-янги чўққиларга эришди. Фан-техника тараққиёти натижасида меҳнат унумдорлиги ошди, айниқса технологиялар борасидаги силжишлар натижасида саноатда ҳам, қишлоқ хўжалигида ҳам ижобий ўзгартиришлар киритилди.

XIII асрда бутун Европада саноат шаҳарлари барпо этилиб, энгил саноат, тўқув саноати ривожланди. Англияда қишлоқ хўжалиги ривожланиб, чорвачилиқдан олинган жун бутун Европа бўйлаб сотилди. Жун эвазига XIV асрда Шимолий Италия, Венеция, Генуя ва Флоренция саноат моллари савдо-сотиғини йўлга қўйилди. Шу асрда қурулсозлик, машинасозлик, янги технологиялар кашф қилиниб, фан-техника тараққиёти янада илгарилади.

Фан-техника тараққиёти XIX-XX асрларда юксалиш даврига эришди. Бутун иқтисодиёт тез суръатлар билан ривожлантирилди. Қишлоқ хўжалигида янги навлар, кўчатлар, узок йил умр кўрувчи зотдор моллар, наслдор чорвалар, дарахтзорлар яратилди. Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, техника ва

технологияларда туб ўзгаришлар киритиш барча техникавий, ташкилий, иқтисодий ва ижтимоий омилларни сафарбар этиш негизда меҳнат унумдорлигини анча оширишга эришилди. Фан-техника тараққиётини янада жадаллаштиришда техниканинг янги-янги авлодларини, принципиал жиҳатдан янги технологияларни жорий этишни таъминловчи машинасозлик етакчи рол ўйнайди. Фан билан ишлаб чиқариш интеграцияси кучаймоқда, улар ўртасида ўзаро ҳамкорликнинг янги, самарали шакллари вужудга келмоқда, техника янгиликларини илмий кашфиётлар ва ихтироларни иқтисодиёт тармоқларида, қолаверса, қишлоқ хўжалигида ўзлаштириш муддатлари қисқармоқда.

Ўзбекистон Марказий Осиёда йирик илмий марказ сифатида катта илмий салоҳиятга эга мамлакат. Ривожланган илм-фан инфратузилмага ва малакали илмий ходимларга эга. Кейинги 10 йилда илмий-техникавий лойиҳаларни амалга оширишда: 95 та – ИТИ, 71та – ОТМ, 12та – ИИЧБ, 8 та – Лойиҳа институтлари, 10та – Инновацион марказлар, 28та – Бошқа ташкилотлар ва Жами 224 та ташкилот ва корхоналар (7.4.1-жадвал).

7.4.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида илмий-техникавий лойиҳаларни амалга оширишда машғул илмий ходимлар сони (2017 йил маълумоти)

№	Вазирлик ва идоралар	Фан докторлари	Фан номзодлари	Илмий даражасизлар	Жами
1	Фанлар академияси	447	1056	918	2421
2	ОЎМТВ	996	4526	6216	11738
3	ССВ	666	1674	2125	4465
4	КСХВ	190	618	1025	1833
5	ХТВ	353	911	3180	1244
6	Бошқалар	353	911	3180	4444
Жами		2721	9231	14193	26145

Фан-техника тараққиёти самарадорлигини аниқлаш учун янги техникани қўллаш натижасида олинган иқтисодий самарани уни ишлаб чиқаришга қилинган барча харажатлар миқдориغا бўлиш керак:

$$FTT_s = \frac{YaTS}{IX}$$

бунда:

FTT_s - Фан-техника тараққиёти самарадорлиги;

$YaTS$ - янги техника натижасида иқтисодий самара, сўм;

IX - ишлаб чиқариш харажатлари, сўм.

Фан-техника тараққиёти самарадорлиги орқали йиллик иқтисодий самарага эришилади. Йиллик иқтисодий самара деганда, иқтисодиёт тармоқлари миқёсида олинган иқтисодий тежамкорлик тушунилади. Янги техниканинг иқтисодий самарадорлигини белгиловчи кўрсаткичлар қаторига эса фойданинг ўсиши, таннархнинг камайиши каби кўрсаткичлар кирази. Булар ҳам янги техникани қўллаш натижасида амалга оширилади.

Янги техникани ихтиро қилиш ва фойдаланишдан келиб чиқадиган хўжалиги ҳисоби самараси қуйидагича аниқланади:

$$E_{гх} = \Delta F_t - E_n \sum K_t$$

бунда:

$E_{гх}$ - йиғма хўжалиги ҳисоби самараси, т йилдаги, сўм;

ΔF_t - т йилда янги техника бўйича қилинган тадбирлар натижасида фойданинг ўсиши, сўм;

E_n - янги техника самарадорлигининг норматив коэффициенти ($E_n=0,15$);

$\sum K_t$ - т-йилда тадбирлар учун сарфланган капитал маблағ, сўм.

Республикаимиз мустақилликка эришгач, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий муаммоларни ечиш билан бирга фан-техника тараққиётини жадаллаштириш ва ундан оқилона фойдаланиш масаласини ҳал этишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шундан далолат берадики.

назарий тадқиқотлар кенглиги ва самарадорлиги асосан давлат томонидан доимий ва ўсиб боровчи молиявий мададга боғлиқдир.

Янги техника ва ишланмаларни яратиш ва уларни кенг қўламда амалиётга жорий этиш, албатта бозор механизмини қўллаш натижасида, яъни хўжалик шартномалари асосида амалга оширилади ва олинган натижалар маҳсулот сифатида қабул қилинади.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини ва иқтисодий самарадорликни оширишда ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаштириш муҳим рол ўйнайди.

Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш – бу қўл меҳнатини машина меҳнатига, кам самарали машиналарни ўта мукамаллашганларига, бузилган машиналарни, янги машиналар тизимига алмаштириш жараёнидир.

Механизациялаштиришнинг учта даражаси мавжуд:

➤ қўл меҳнатининг сезиларли улушини сақлаган ҳолда ишлаб чиқаришнинг алоҳида жараёнларини камраб олувчи қисми;

➤ машинани қўл билан бошқариш сақлаб қолингани ҳолда ҳамма жараёнлар механизацияланувчи комплекси;

➤ автоматлаштириш – инсон иштирокисиз ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш, назорат қилиш ва бошқаришни амалга оширувчи қурилма қўлланилади.

Алоҳида ишлаб чиқариш жараёнларини ва аниқ маҳсулот ишлаб чиқаришни ёки тармокни механизацияланиш жараёни даражасини аниқлаш учун қатор кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Қишлоқ хўжалигини комплекс механизациялаштиришнинг зарур шартлари – машиналар тизимини яратиш ва жорий этиш. Машиналар тизими дейилганда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ҳамма босқичларида бевосита иштирок этадиган ҳар турли машиналар комплекси тушунилади.

Комплекс механизациялаштириш учун мўлжалланган машиналарнинг мақбул тизими сифатида қуйидагиларни таъминлаш керак:

- ҳамма ишлаб чиқариш жараёнини механизациялаштириш;
- оптимал агротехник ва зоотехник муддатларда ишларни бажариш;
- меҳнат унумдорлигининг ошиши, ишчиларни оғир ва кам унумли ишлардан озод қилиш;
- йил давомида ишчи кучидан нисбатан бир текисда фойдаланиш;
- ер майдони бирлигидан унинг таннархини пасайтирган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш.

Машиналар тизими таркиби кўп жиҳатдан маҳсулот ишлаб чиқариш технологияси билан белгиланади ва қишлоқ хўжалиги ҳамда ҳудудий шароитларнинг ўзига хос хусусиятларига мос келиши керак. Ишлаб чиқариш технологияларининг турлитуманлиги йил давомида фойдаланиб бўлинмайдиган кўп миқдордаги ихтисослашган машиналарга талаб эҳтиёжини келтириб чиқаради. Машиналар тизими амалда пахта, ғалла, муҳим техника ва айрим озуқа экинларини етиштириш учун яратилган. Бирок катор тармоқларда (боғдорчилик, узумчилик, тамакичилик ва ҳоказо) айрим ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаштириш учун комплекслари мавжуд, холос.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалигида Инновация технологияларини ривожлантириш заруриятини тушунтиринг?
2. Қишлоқ хўжалигида Инновация технологияларини ривожлантириш истикболлари нимага қаратилган?
3. Инновациявий жараёнда маҳаллийлаштириш дастури қандай тавсифланади?
4. Инновациявий фаолиятда ишлаб чиқариш технологиясини маҳаллийлаштириш нимадан иборат?
5. Инновациявий фаолиятни модернизация қилишни режалаштириш нималардан иборат?

6. Ишлаб чиқаришда юкори технологиялар қўлланиш имкониятлари нималардан иборат?

7. Қишлоқ хўжалигида Инновация лойиҳаларини жорий этиш йўллари айтинг?

8. Ишлаб чиқаришни модернизация қилиш деганда нимани тушунасиз?

9. Вилоятлар кесимида қайси лойиҳалар йирик инвестиция лойиҳалари ҳисобланади?

VIII БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТ ВА ТАЖРИБА КОНСТРУКТОРЛИК ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Ўқув мақсади: Қишлоқ хўжалигида илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишлари вазифалари, тамойиллари ва босқичлари, фундаментал ва амалий тадқиқотлар, тажриба-конструкторлик ишлари, патент-лицензион фаолиятини такомиллаштириш, инновацион лойиҳалар экспертизаси ва уни олиб бориш усулларини ўрганишдан иборат.

Таянч иборалар: Илмий тадқиқот, тамойил, конструкторлик ишлари, инновацион лойиҳалаштириш, техникавий салоҳият, мажбурий тўловлар, божхона, инфляция, давлат бюджети, инфратузилма, экспорт, метадологик тушунчалар, иқтисодиётни модернизациялаш, фан-техника, биржа, дастур, лизинг, лицензия, муаллифлик ҳуқуқи, ноу-хау, саноат намунаси, ҳужумкор мудофиа стратегияси, маҳсулот диверсификацияси.

8.1. Қишлоқ хўжалигида илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишлари вазифалари, тамойиллари ва босқичлари

Ривожланган мамлакатларда иқтисодий амалиётни кишлоқ хўжалигида илмий-тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишларини ташкил этиш соҳасида ривожланишнинг асосий омилларидан бири инновацион фаолиятни лойиҳалаштириш ҳисобланади. Инновацион лойиҳалаштириш фаолиятни тўғри ташкиллаштириш, тартибга солиш ва бошқариш учун энг аввало инновацион бошқарув стратегиясини тўғри танлаш зарур. Зеро, миллий иқтисодиётнинг юксалишида тармоқлар ва уларнинг ўзаро ҳамкорликда ривожланишини таъминловчи илмий-техникавий

салоҳиятидан самарали фойдаланишни таъминловчи бошқарув тузилмалари ҳамда стратегиялари муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 15 июлда қабул қилган “Инновацион лойиҳалар ва технологияларни ишлаб чиқаришда рағбатлантириш тўғрисидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори республикада ишлаб чиқаришнинг технологик даражасини янада ошириш орқали кишлоқ хўжалигида тагин ҳам илмий-тадқиқот ишларини тажриба конструкторлик ишлари асосида амалга ошириш орқали, ички ва ташқи бозорда рақобатбардош сифатли инновацион маҳсулотларни олиб чиқишни таъминлаш, инновацион ишланмалардан фойдаланиш ва илмий - техникавий салоҳиятини ривожлантиришда муҳим дастур бўлмоқда.

2013 йилнинг 1 январигача бўлган даврда ўқув ва илмий-тадқиқот муассасалари ҳамда ташкилотлари, лойиҳа-конструкторлик ташкилотлари хўжалик юритувчи субъектлар билан тузилган шартномалар бўйича амалга ошириладиган амалий илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини бажариш қисмида даромад солиғи, ягона солиқ тўлови, қўшилган қиймат солиғи ва давлатнинг мақсадли жамғармаларига мажбурий тўловлар (ягона ижтимоий тўловдан ташқари) тўлашдан озод этилади

Илмий-тадқиқот муассасалари ва ташкилотларини қайта жиҳозлаш ва тўлик жиҳозлаш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлаган рўйхатлар бўйича модернизация қилиш доирасида олиб келинадиган ускуналар божхона тўловларидан (божхона расмийлаштируви йиғимларидан ташқари) озод этилади.

Ишлаб чиқариш, ижтимоий, йўл-транспорт ва коммуникация инфратузилмасини кўламли модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш бўйича чуқур ўйланган фаол инвестиция сиёсати амалга оширилиши натижасида иқтисодиётга инвестиция қўйиш хажми 10.9 фоизга ўсди ва эквивалентда 14.6

миллиард АҚШ долларини ташкил этди. Бунда барча капитал қўйилмаларнинг 21,2 фоизидан ортигини хорижий инвестициялар ва кредитлар ташкил этди, уларнинг тўртдан уч қисми тўғридан-тўғри хорижий инвестициялардир. Барча инвестицияларнинг 73 фоизидан ортиғи ишлаб чиқариш қурилишига йўналтирилди. Иқтисодиётнинг етакчи тармоқларида замонавий юқори технологик асбоб-ускуналар билан жиҳозланган умумий қиймати 4,2 миллиард долларлик 154 та йирик объект фойдаланишга топширилди.

Мамлакатимизнинг маҳсулотларни экспорт қилувчи ишлаб чиқарувчиларини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, уларнинг маҳсулотлари рақобатбардошлигини ошириш ва янги бозорларни ўзлаштириш чора-тадбирларини амалга ошириш давом эттирилди. Натижада ташқи савдо баланси 180 миллион АҚШ доллари миқдоридаги ижобий сальдо билан белгиланди, олтин-валюта захиралари 1,6 миллиард АҚШ долларига ўсди.

Ишбилармонлик мухитини яхшилаш ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун янада қулай шарт-шароитлар яратиш, шу жумладан, бизнесни ташкил этишда "бир дарча" тамойилини жорий этиш, кичик бизнес субъектлари томонидан статистика ва солиқ ҳисоботларини тақдим этилиши механизмини соддалаштириш, хусусий тадбиркорларнинг хом-ашё ресурсларидан фойдаланишини анча кенгайтириш бўйича тизимли чора-тадбирлар амалга оширилди.

Кейинги 15 йил давомида республика олимлари ва конструкторлари томонидан 82 турдаги янги техникалар яратилди ва 144 та машиналар янада такомиллаштирилди.

Республика корхоналарида қуввати 30-144 от кучига тенг бўлган чопиқ ва транспорт тракторлари, экишдан олдин ерга ишлов берадиган чуқур ер юмшатгичлар, плуглар, механик ва пневматик сеялкалар, вентиляторли ва штангали пуркагич-чанглатгичлар каби самарали техника воситалари ишлаб чиқарилиши таъминланди.

Германия, АҚШ, Италия, Франция ва Россия давлатлари билан ташкил этилган ва замонавий технологияларга асосланган қўшма

корхоналарда бир неча турдаги янги қишлоқ хўжалиги тракторлари ва машиналари ишлаб чиқарилиб, машина-трактор парклари ва фермер хўжаликларига етказиб берилмоқда.

Иқтисодийни модернизациялаш шароитида Республикада инновацион бошқарув стратегиясини илмий-тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишларини ташкил этишда назарий ва амалий жиҳатдан ривожлантириш, инновацион фаолият ва жараёнларни такомиллаштиришнинг самарадорлигини ошириш бўйича қуйидаги ишларни амалга ошириш лозим деб ҳисоблаймиз:

➤ қишлоқ хўжалигида иқтисодийни модернизациялаш шароитида инновацион фаолиятни ривожлантирувчи методологик тушунчалар ва уларни тавсифловчи омилларни кенгроқ тадқиқ этиш;

➤ Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигида инновация бозорини ўзига хос хусусиятлари ва унинг ривожлантириш босқичларини аниқ белгилаб олиш;

➤ қишлоқ хўжалигида инновацион жараёнларни замонавий бошқаришда хориж тажрибаларидан кенгроқ фойдаланишни йўлга қўйиш;

➤ қишлоқ хўжалигида инновацион бошқарув фаолиятини шакллантириш ва ривожлантириш йўллари кўрсатиб бериш;

➤ инновацион фаолиятни қишлоқ хўжалигида ташкил этишни институционал асослари ва уларни давлат томонидан тартибга солишнинг зарурлигини илмий жиҳатдан доимий асослаб бериш;

➤ қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида иқтисодийнинг барча соҳаларида инновацион бошқарув стратегиясини шакллантириш ва ривожлантириш тенденцияларини ошириб бориш механизминини ишлаб чиқиш;

➤ қишлоқ хўжалигида инновацион бошқарув стратегиясини такомиллаштириш бўйича илмий - тадқиқотлар олиб бориш.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозга қарши мамлакатимизда амалга оширилаётган чора-тадбирлар дастурида белгиланганидек,

барча тармоқларда, айниқса қишлоқ хўжалигида илмий-тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишларига замонавий технологияларни жорий этиш, фан ва техника ютуқларидан кенг фойдаланиш, бир сўз билан айтганда инновацион фаолиятни жадаллаштириш фермер хўжаликларнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Қишлоқ хўжалигида илмий-тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишларини амалга оширишда инновацион фаоллик, у аввало бор ишлаб чиқариш жараёнини ва уни бошқаришдаги ижобий янгиликлар ва ўзгаришлардир. Бу ўзгаришлар ишлаб чиқаришга биринчи навбатда илғор технологиялар, фан ютуқларини жорий этиш, хўжаликларни бошқаришни такомиллаштириш, маҳсулот бирлигига бевосита харажатлар сарфини пасайтиришдир.

Ҳозирги кунда республикамизда инвестиция фаолиятини молиялаштиришнинг қуйидаги манбалари мавжуддир:

1. Корхона ва жисмоний шахслар жамғармалари.
2. Банк кредитлари ҳисобидан молиялаштириш.
3. Давлат бюджети ва бюджетдан ташқари фондлар маблағлари ҳисобидан молиялаштириш.
4. Хорижий инвестициялар.

Сўнгги йилларда инвестициялар таркиби, хусусан, бюджетдан ажратиладиган инвестициялар ва банк кредитларининг салмоғи кескин ўзгарди.

Қишлоқ хўжалигини устувор даражада ривожлантириш учун унинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш керак. Тармоқнинг моддий-техника ресурслари шакллантирилиши, ривожлантирилиши, улардан самарали фойдаланиш масалалари фан-техника тараққиётига ва унинг даражасига бевосита боғлиқ. Фан-техника тараққиёти деганда, қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган барча фанларнинг ривожланиши, тараққий топиши, билимли, малакали кадрлар тайёрланиши натижасида самарали янги техникалар яратилиши, мавжудлари эса такомиллаштирилишини назарда

тутиш лозим. Бу ўринда таъкидлаш керакки, фан ривожланиши натижасида шу давргача бўлмаган мутлақо янги фан – «Моддий-техника ресурслари» ҳам яратилиши мумкин. Бу жараён фан-техника инқилобидан далолат беради. Демак, фан-техника тараққиёти инқилоби – интеллектуал онг ривожланишининг маҳсулидир. Бунинг учун интеллектуалларни тайёрлайдиган таълим, ихтирочилик тизимини янги босқичга кўтариш тақозо этилади. Улар қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган қулай ва самарали машина, трактор, механизм, ускуналар яратилишини, мавжудлари такомиллаштирилишини, серҳосил, тезпишар экин навлари, сермаҳсул чорва зотлари, илғор технологияларни яратадиган фанларнинг, фан-техника, технология ривожланишини таъминлайди. Натижада моддий-техника ресурсларининг миқдори ошади, сифати яхшиланади.

Бу жараённи республикамиз мисолида ҳам кўриш мумкин. Чунончи, фан-техникани тараққий эттириш йўлидан борилаётган Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги учун қишлоқ хўжалиги, машинасозлик саноати корхоналарида янги, сифатли хайдов, ишлов берувчи тракторлар, пахта терадиган машиналар, кимё саноатида полиэтилен қувурлар, плёнкалар ишлаб чиқарилмоқда. Ёмғирлатиб, тупроқ остидан, томчилатиб суғориш учун янги самарали техникалар барпо этилмоқда. Бу ҳол қишлоқ хўжалигида самарали, илғор технологиялар жорий этилишини таъминлайди. Фан-техника тараққиёти ягона давлат сиёсати асосида кечиши, бу жараёнда қатнашувчиларнинг ташаббускорлиги, тадбиркорлиги ҳам уйғунлашиши лозим.

Фан-техника тараққиётининг асосий мақсади янги, самарали қишлоқ хўжалик техникаларини, экологик талабларга жавоб берадиган кимёвий воситаларни, янги навларни, зотларни яратиш, мавжуд воситаларни такомиллаштириш, меҳнатнинг характерини ўзгартириб, унинг унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар миқдорини кўпайтириш, сифатини яхшилаш, уларни

қайта ишлаб, истеъмолчиларга етказиб бериш орқали аҳоли, корхоналар ва ниҳоят давлатнинг иқтисодийтини юксалтиришдир.

Қишлоқ хўжалигида илмий-тадқиқот, тажриба – конструкторлик ишларини амалга оширишда фан-техника тараққиёти қишлоқ хўжалигида қуйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир:

- янги ерларни комплекс ўзлаштириш, зах ва шўрланган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, сув билан таъминланиш тадбирларини амалга оширадиган ишлаб чиқариш воситаларини яратиш, такомиллаштириш;

- тезпишар, кам сув талаб этадиган, сифатли ва серҳосил уруғ навларини, сермахсул чорва зотларини яратиш;

- қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида амалга ошириладиган барча иш жараёнларини автоматлаштириш, электрлаштириш, кимёлаштириш ҳамда механизациялаштиришни таъминлайдиган воситаларни яратиш, мавжудларини такомиллаштириш;

- қишлоқ хўжалигига сервис хизматларини кўрсатиш, тармоқда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг зарур миқдорини қайта ишлаб, сифатли сақлаб, истеъмолчиларга вақтида, яхши ҳолатда етказиб бериш қобилиятига эга бўлган тадбиркорлик субъектларини шакллантириш;

- қишлоқ хўжалиги иқтисодийнинг эркинлаштирилишини таъминловчи иқтисодий механизмларни яратиш ва уларни ҳаётга изчиллик билан жорий этиш;

- фан-техника тараққиёти натижаларини қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларига ўз вақтида жорий этиш қобилиятига эга бўлган мутахассис кадрларни тайёрлаш, фаолият кўрсатаётганлари рағбатлантирилишини такомиллаштириш имкониятига эга бўлган механизмларни яратиш.

Ҳозирги даврда уларни бартараф этиш борасида илмий ва амалий ишлар олиб борилмоқда ва бу каби камчиликлар чигит плёнка остига экиладиган далаларни экишга тайёрлаш, экиш ва ундан кейинги амалларни бажариш жараёнида ҳам кузатилмоқда.

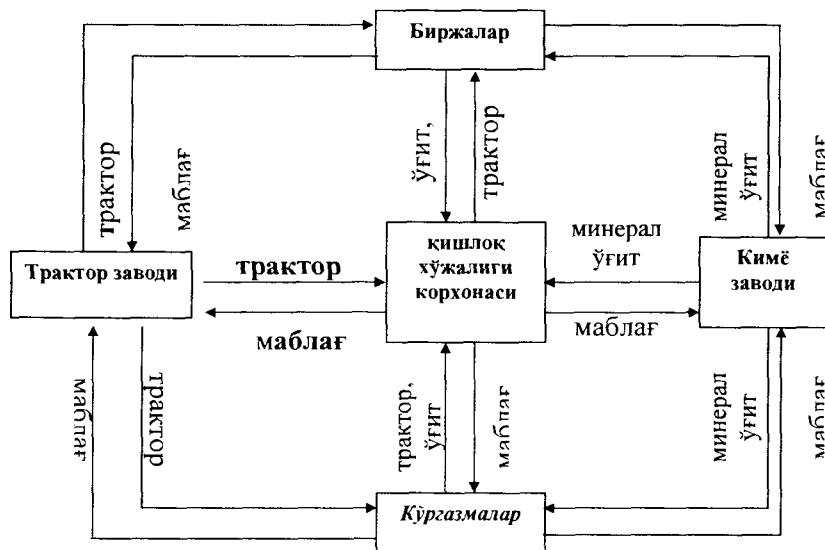
Ўзларни суғоришда «Исроил технологияси» ҳам жорий этилмоқда. Бу технологиянинг асосий мақсади сувни тежашга қаратилган. Шу усулдан фойдаланиш натижасида 1 га пахта майдонига 4–5 марта кам сув бериш таъминланади. Голландияда етиштирилган картошка уруғи уларнинг техникалари билан экилиб, ўсимликларга ҳам голланд техникаларида ишлов берилиб, уларнинг ҳосили ҳам шу технологиялар билан йиғиштириб олинди. Бу жараёнда маҳаллий тажрибалардан ҳам кенг фойдаланилди. Натижада республикада картошкачилик ривожланди. Ҳозирги даврда аҳоли истеъмоли учун четдан картошка сотиб олишга барҳам берилган. Чорвачилик тармоқларида ҳам илғор технологиялар жорий этилмоқда. Улар вақтни, меҳнатни, маблағни тежаш имкониятини беради. Натижада маҳсулот ҳажми, меҳнат унумдорлиги ошиши ва ниҳоят, соф фойда суммаси кўпайиши таъминланмоқда. Шунинг учун самарали технологияларни яратишга, уларни ҳаётга татбиқ этишга доимо катта эътибор бериш лозим.

Янги техника-технологияларга қилинган инвестицияларнинг самарадорлиги ҳам аниқланади. Бунинг учун уларни жорий этиш туфайли тежалган харажатлар натижасида кўшимча олинган соф даромад суммасини уларга қилинган инвестициялар суммасига тақсимлаш лозим.

Юқорида кўрсатилган кўрсаткичлар ҳолатини аниқлаб, моддий-техника ресурслари ҳолати, даражаси, самарадорлиги аниқланиб, чуқур таҳлил қилинади. Натижада уларга таъсир этган омиллар аниқланиб, келажакда уларни яхшилаш чора-тадбирлари белгиланади. Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун унинг моддий-техника базасини талаб даражасида шакллантириш лозим. Бу масалага бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир корхонанинг ўзи катта эътибор бериши керак. Чунки корхоналар мустақил фаолият юритадилар.

Демак, барча корхоналар ўзларига керак бўлган моддий-техника ресурсларини сотиб олишлари, таъмирлаб бутлашлари,

Йиғишлари ҳамда қуришлари мумкин. Масалан, бино-иншоотларни ўзлари қуришлари ёки пудратчиларга беришлари, машина, трактор, комбайнларни ўзларида ёки ихтисослашган корхоналарда йиғиб, таъмирлаб олишлари мумкин. Янги қишлоқ хўжалик техникаларини кимёвий воситаларни, ёқилғиларни, озуқаларни эса уларни ишлаб чиқарувчи корхоналардан бевосита ўзлари ҳамда биржалар, аукционлар ёрдамида заводлардан сотиб олишлари мумкин (8.1.1-расм).

8.1.1-расм. Қишлоқ хўжалигидаги айрим моддий-техника ресурслари бозори

Хўжаликлар моддий-техника ресурслари базасини мустаҳкамлашда самарали йўллардан, усуллардан фойдаланишлари, камрок харажат қилиб, кўпроқ фойда олишга интилишлари керак.

Президентимизнинг 2015 йил 4 мартдаги “2015-2019 йилларда ишлаб чиқаришни таркибий ўзгартириш, модернизация ва диверсификация қилишни таъминлаш бўйича чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги фармони мамлакатимизда амалга оширилаётган

ишлаб чиқаришни янгилаш ва инновацион технологияларини жорий этиш бўйича узлуксиз жараённинг мантикий давоми бўлди. Бу фармонда дастурга киритилган инвестиция лойиҳаларини ҳаётга татбиқ этиш борасида қиймати доирасида қиймати 30 миллион АҚШ долларидан зиёд ва чет эллик инвестор улуши камида 50 фоиз бўлган лойиҳалар бўйича ишлаб чиқариш майдони ташқарисида муҳандислик-коммуникация тармоқларини йўлга қўйиш бюджет маблағлари ҳамда ички молиялаштириш манбалари ҳисобидан амалга оширилиши белгилаб қўйилган.

Умуман олганда бу фармон бўйича ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш бўйича умумий қиймати 40 миллиард 809 миллион долларлик 846 инвестиция лойиҳасини амалга ошириш кўзда тутилган.

Бу ўринда таъкидлаш керакки, қишлоқ хўжалик корхоналарининг машина, трактор, механизмларга бўлган талаблари ҳам тўлиқ қондирилгани йўқ. Бу муаммони ҳал этиш учун машина, трактор ва механизмларни қишлоқ хўжалик корхоналарининг талабини қондирадиган даражада сотиб олиш зарур. Бунинг учун уларни қайси манбалар ҳисобидан, қаерлардан, қандай йўللар билан, қандай тартибда олиш мумкинлигини ҳам билиш керак. Қишлоқ хўжалиги корхоналари ўз маблағлари ҳамда четдан жалб этилган сармоялар ҳисобидан моддий-техника ресурсларининг айримларини қуришлари, таъмирлашлари, баъзиларини сотиб олишлари, ижарага олишлари, айримларини эса парвариш қилиб, барпо этишлари мумкин. Ўтиш даврининг ҳозирги босқичида корхона маблағларининг камлиги, уларнинг бир меъёрда шаклланмаётганлиги ҳамда саноатда яратилаётган моддий-техника ресурслари баҳоларининг юқори суръатлар билан ўсиши тармоқдаги моддий-техника ресурсларини шакллантиришга салбий таъсир кўрсатмоқда. Натижада қишлоқ хўжалигида қўл меҳнати харажатлари ошиб бормоқда. Бу масалаларни ижобий ҳал қилиш қишлоқ хўжалигида лизинг кредити ривожлантирилиши, бу эса қишлоқда лизинг билан шуғулланувчи фирма, компаниялар сони

кўпайтирилишини, уларнинг фаолиятлари ривожлантирилишини талаб этади. Лизинг билан шуғулланувчи ташкилотлар ўз маблағларига қишлоқ хўжалиги корхоналари учун зарур бўлган техникаларни, бино-иншоотларни ҳамда бошқа асосий воситаларни ижарага берувчилардан олиб беришлари мумкин. Бундай хизматлари учун улар қишлоқ хўжалиги корхоналаридан лизинг фоизларини оладилар.

Лизинг ташкилотлари лизинг кредити фоизларини тўлаш муддатларини кечиктириши ҳамда чўзиши мумкин. Лизинг кредитларини, хизматларини амалга оширишда уч томон – асосий воситаларни ижарага берувчи корхоналар, лизинг ташкилотлари ҳамда ижарага олувчи қишлоқ хўжалик корхоналари қатнашадилар. Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника ресурсларини шакллантиришда давлат томонидан амалга оширилаётган иқтисодий механизмлар, масалан, давлат, маҳаллий бюджетдан ажратилаётган маблағлар, имтиёзли кредитлаш тизимини ва бошқаларнинг кўламини келажакда кенгайтириш талаб этилади.

Қишлоқ хўжалиги моддий-техника ресурслари таркибида чорва хайвонларининг ҳам салмоғи улкан. Уларнинг турлари, бош сони қишлоқ хўжалик корхоналарининг жойлашиши ҳамда ихтисослашидан келиб чиққан ҳолда фарқ қилади. Маълумки, қишлоқ хўжалик корхоналари асосан пахтачилик ва ғаллачиликка ихтисослашганлиги учун айримлари шаҳарларга яқин жойлашган. Шунинг учун хўжаликларда асосан қорамолчилик мавжуд. Бошқа турдаги чорва хайвонлари эса хўжаликларда ички талабни қондириш мақсадида сақланади. Лекин бу ислохот кўзланган самарани бермади. Чунки чорва молларини хусусийлаштиришда уларни ем-хашак билан таъминлайдиган ер майдонлари ижарага берилмади. Натижада чорвачиликнинг ем-хашак базаси мустаҳкамланмади. Шу билан бирга хусусийлаштирилаётган чорва хайвонларининг бош сонини сақлаш масаласи ҳам тўлиқ ҳал этилмаган эди. Озука базаси талаб даражасида бўлмаганлиги сабабли чорва хайвонларини хусусийлаштириб олганлар зотли

хайвонларни сота бошлашди. Бундай ҳолни бартараф этиш мақсадида ҳозирги даврда чорвачиликда иқтисодий ислохотлар чуқурлаштирилмоқда.

Бизнинг фикримизча, инновацион фаоллик тўғрисида энг тўлиқ тасаввурга эга бўлиш, унинг даражасини аниқлаш учун инновацион жараёнлар индикаторлари ва ходимларни инновацион фаолликка чорловчи индикаторлар комплекс таҳлил килиниши зарур. Инновацион фаоллик даражасини тавсифлаш учун айнан ушбу индикаторлар гуруҳини танлаш ва таҳлил этиш катта аҳамиятга эга.

Иқтисодиёт тармоқларини инновацион фаолият асосида бошқаришга қаратилган давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этишда замонавий менежмент усулларини қўллаш катта самара беради. Бизнингча бу бошқарув бир неча босқичдан иборат бўлмоғи ва энг мақбул самарали вариантни танлаш билан тугалланиши лозим. Инновацион фаолиятни самарали бошқариш учун инновацияларни бошқариш мақсадни фермер хўжаликларни бошқариш мақсади билан уйғунлаштириш, корхонанинг рақобатдошлиги ҳамда заиф ва устун жиҳатларини аниқлаш, инновацияларни бошқаришнинг аналитик, тажриба-экспериментал, прогнозлаш, иқтисодий, маъмурий, ижтимоий-психологик усулларини бошқаришда кенг қўллаш зарур.

Давлат томонидан инновацион фаолиятни қўллаб-қувватлашдан асосий мақсад моддий ишлаб чиқиш тармоқларида прогрессив янгиликларни бўлишини рағбатлантириш, тармоқлар ва корхоналар рақобатдошлигини оширишдан иборат.

8.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларда фундаментал ва амалий тадқиқотлар, тажриба-конструкторлик ишлари

Давлат ташкилотларининг инновацион соҳадаги асосий функциялари қаторига илмий-тадқиқот ва инновацияларга йўналтирилган маблағларни жамлаш, инновацион фаолиятларни

мувофиклаштириш, инновациялар ва ракобатни рағбатлантириш, инновацион рискларни сугурталаш, эскирган ва сифатсиз маҳсулотларни чиқаришга санкция белгилаш, инновацион жараёнларнинг ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқиш, муаллифлик ҳуқуқини ҳимоялаш, инновацион фаолиятни кадрлар билан таъминлаш, инновациялар инфратузилмасини шакллантириш, тармоқларда инновация жараёнларининг институционал таъминотини яратиш, инновацияларни ижтимоий йўналтирганлигини таъминлаш, инновацион фаолиятнинг жамиятдаги мавқеини ошириш ва ҳоказо.

Ўзбекистонда 2015 йилда 500,4 млрд сўм миқдоридаги 6241 дона кишлок хўжалиги техникаларини етказиб бериш бўйича шартнома имзоланган ва туманлар кесимида “Қишлоқ хўжалиги техникаларини молиялаштириш ҳамда етказиб бериш дастури” тасдиқланган. “Ўзқишлоқмашлизинг” компанияси 424,2 млрд сўмлик қийматдаги 5171 дона техника лизинг асосида, 71,6 млрд сўм миқдоридаги 614 дона техника тижорат банклари томонидан ажратилган кредитлар ҳисобидан ва 4,6 млрд сўмлик 456 дона техника фермер ва кишлок хўжалиги корхоналарининг ўз ҳисоб маблағлари эвазига етказиб берилиши ҳақида маълум қилди.

Жаҳон ва маҳаллий тажрибалар шундан далолат берадики, давлатнинг устивор қўллаб – қувватлаш йўналишларига илмий - тадқиқотларни кучайтириш, муаллифлик ҳуқуқини ҳимоялаш, ракобат муҳитини яратиш, инновация сармояланишини рағбатлантириш ва ахборот базасини яхшилаш киради. Мамлакатимизда буларга давлат эътибори юқори ва инновацион фаолиятни ривожлантириш учун аграр тармоқда зарур шарт-шароитлар яратилмоқда.

Патент муаллифлик, устуворлик ва патент амал қилиш муддатидаги фойдаланишга бўлган ҳуқуқни тасдиқлайди.

Кашфиётларни ҳимоялашнинг патент шакли лицензиялар халқаро бозорида миллий маҳсулотнинг ҳуқуқий ҳимоясини

таъминлайди, техник хужжатлар ва янги технологияларнинг лицензиявий савдосини ривожлантириш имконини беради.

Миллий ва минтақавий патентлар фарқланади (мисол учун, Европа патент ташкилотида рўйхатдан ўтказилган).

Патентлар, инновациявий маҳсулот бозоридаги вазиятдан хабардор бўлиши лозим бўлган инновациявий менежер учун, янги илмий-техника ютуқлари тўғрисидаги ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади.

Инновациявий маҳсулот индивидуалликга эга бўлиши лозим. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида – товар белгиси – каби маҳсулотни индивидуаллаштириш воситаси белгиланган. Товар белгиси бўлиб оргинал график тасвир, рақамлар ёки ҳарфлар бирлашмаси ва ҳ.к. бўлиши мумкин.

Товар белгисидан фойдаланиш ҳуқуқи, уларни рўйхатдан ўтказиш орқали амалга оширилади.

Товар белгилари бутун дунёда қўлланилади ва ҳимоя қилинади.

Товар белгилари ишлаб чиқарувчилар учун ҳам, янги маҳсулотни сотувчи ва харидори учун ҳам муҳим рол ўйнайди. Товар белгиси, мазкур товар учун ким масъул эканлигини кўрсатади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, бир хил маҳсулот турли хил ишлаб чиқарувчилар томонидан ишлаб чиқарилиши ва турли хил савдо ташкилотлари томонидан сотилиши мумкин. Бунда ҳам ишлаб чиқарувчилар, ҳам савдо субъектлари ўз товар белгиларига эга бўлиши мумкин. Айнан товар белгиси, товарни танлашда асос бўлиб хизмат қилади. Агарда харидор хариддан қониқиш ҳосил қилган бўлса, кейинчалик у товар белгисига қараб иш кўради.

Товар белгиси қуйидаги вазифаларни бажаради:

- товарни танлашда асос бўлади;
- товарнинг тегишли сифатда эканлигини кўрсатади;
- товарни бошқа ишлаб чиқарувчиларнинг ўхшаш товарларидан ажратиб туради;

- товарни келиб чиқиш манбаини кўрсатади, чунки товар белгиларининг эгалари тўғрисидаги ахборот Патент ташкилотида рўйхатга олинган товар белгилари реестрига киритилади;

- товарларни реклама қилади, чунки ишлаб чиқарувчини истеъмолчиларга танитиш воситаси бўлади;

- товар белгини тан олиниши орқали ишлаб чиқарувчи ёки савдо ташкилотига бозорда ўз ўрнини эгаллашга ёрдам беради.

Товар белгиси номоддий активлар таркибига киради, лицензиявий битимлар предмети ва саноат мулкани ҳимоялаш объекти (интеллектуал мулкнинг таркибий қисми бўлади) ҳисобланади.

Инновациявий фаолиятнинг натижаси бўлиб «ноу-хау» («биламан қандай») ҳисобланади. «Ноу-хау» - техник, иктисодий, маъмурий, молиявий ёки бошқа характердаги маълумотларни ўз ичига олган, тўлиқ ёки қисман сир бўлган билимлар, тажриба ва кўникмалардир. «Ноу-хау»дан фойдаланиш ҳукуқи муайян устуворлик ва тижорат фойдасини таъминлайди.

«Ноу-хау» бўлиб лойиҳалаштириш, ҳисоб-китоблар, қурилиш ва маҳсулот ишлаб чиқариш, илмий тадқиқот ва ишланмаларни амалга ошириш бўйича патентланмаган технологик билимлар ва жараёнлар, амалий тажриба, услублар, усул ва кўникмалар, материаллар таркиби ва рецептлари, ҳамда дизайн, маркетинг, бошқарув, иктисодиёт, молия соҳасидаги тажрибалар хизмат қилиши мумкин.

«Ноу-хау»нинг тижорат узатилиши лицензиявий битимлар билан расмийлаштирилади.

Инновациявий фаолият натижаси бўлиб маҳсулот ташқи кўринишининг янги расом-конструкторлик (дизайнерлик) ечимлари – **саноат намуналари** бўлиши мумкин.

Саноат намуналари маҳсулотнинг техник, функционал ва эстетик хусусиятлари бирлигини акс эттиради, номоддий активлар таркибига киради, лицензиявий битимлар предмети ва саноат мулкани ҳимоялаш объекти ҳисобланади.

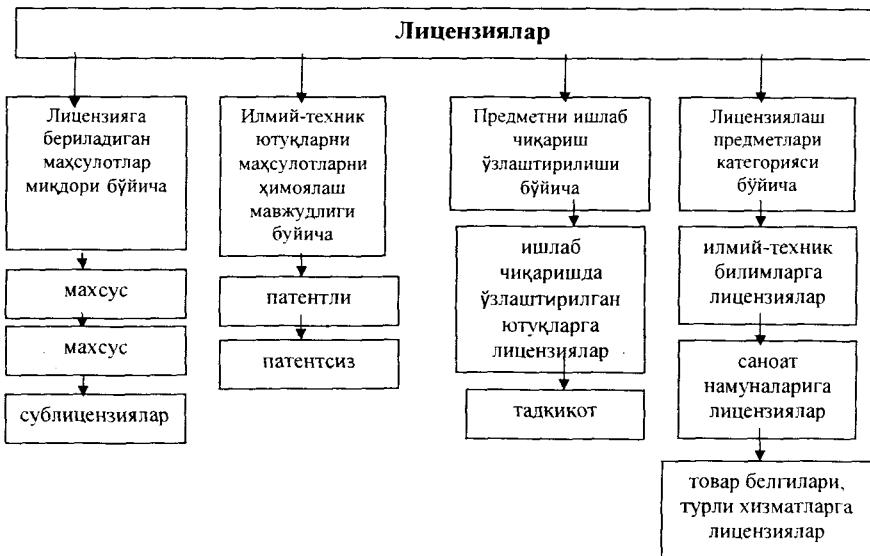
Кашфиётлар, товар белгилари ва инновациявий фаолиятнинг бошқа натижаларига бўлган ҳуқуқлар лицензия билан расмийлаштирилади.

Лицензиялар ҳуқуқ характери ва ҳажми, ҳуқуқий ҳимоя мавжудлиги, узатиш усуллари ва фойдаланиш шартлари, ҳамда бошқа белгилари бўйича фаркланади (7.4-расм).

Инновациявий фаолиятнинг моддий натижалари яратилган ва ўзлаштирилган янги машиналар, ускуналар, аппаратлар ва автоматлаштириш воситалари кўринишида бўлади.

Машиналар, ускуналар, аппаратлар ва автоматлаштириш воситаларининг яратилган ва ўзлаштирилган намуналари янги, замонавийлаштирилган ва модификациялашганларга бўлинади.

Инновациявий фаолият самарадорлигини янги маҳсулотнинг рақобатбардошлиги, уни ички ва ташқи бозорларда муваффақиятли тақдим этилиши орқали баҳолаш мумкин

8.2.1-расм. Лицензияларнинг туркумлаштирилиши

8.3. Инновацион ташкилотларнинг патент-лицензион фаолиятини такомиллаштириш

Қишлоқ хўжалигидаги илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларни ташкилий инновациявий лойҳалаштиришдан мақсад белгилашдан ташқари, инновациявий стратегияга маркетинг, савдо, рақобат, инвестициявий ва молиявий сиёсат элементлари, кадрлар сиёсати элементлари ҳам киритилади.

Бирор бир АСМ корхонада илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларни инновациявий лойиҳасини ривожлантириш стратегиясини барпо этишдан олдин, инновациявий стратегия турлари ва тузилмасини аниқлаш лозим бўлади.

Аграр саноат мажмуида илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларни инновациявий лойиҳаларини стратегияларни тузилмалаштиришнинг асосий белгиси бўлиб, бошқарув даражаси хизмат қилади. Унинг доирасида, юқори даража учун умумий иқтисодий стратегия ва тизим ўртача бўғини даражаси элементи сифатидаги инновациявий стратегия, яъни бевосита инновациявий фаолиятни бошқариш мос келади.

Дж.Стейнер фикрича, юқори даража аграр саноат мажмуасида инновациявий стратегияси соҳасига қуйидаги гуруҳ саволлари бўйича ечимлар киради: фундаментал тадқиқотларга маблағ ажратиш, натижаларни баҳолаш, кашфиётлар, патентлар, тадқиқот соҳалари, тадқиқот ҳисоботлари, товар белгиси.

Ўрта бўғин даражасида қабул қилинадиган қарорлар, инновациявий лойиҳаларни амалга ошириш жараёнида, асосий мақсадлар ва уларга эришиш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда амалга ошириладиган муайян хатти-ҳаракатларни аниқлашга имкон беради.

Илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларни инновациявий стратегияларини туркумлаштириш соҳасидаги кўпчилик тадқиқотлар объекти бўлиб юқори даража стратегиялари хизмат қилади.

Инновациявий менежментнинг ғарб тажрибасини таҳлил этиш доирасида, инновациявий стратегиянинг иккита асосий синфи ажратилади – кўйилган мақсадлар характерига мувофиқ тарзда *хужумкор ва мудофаа* синфлари. Бунда ҳар бир синф бир нечта вариантларни ўз ичига олган ҳолда, микро- ва макромухит шароитларидан келиб чиққан ҳолда уларнинг биттаси ишлаб чиқарувчи сифатида танланиши мумкин.

Мудофаа стратегиясининг моҳияти – мавжуд ташкилий тузилмалар доирасида, олдин ўзлаштирилган маҳсулотлар, технологик жараёнлар ва бозорларни такомиллаштириш имконини берувчи, принципаал бўлмаган ўзгартиришлар киритишдан иборат. Ушбу вазиятда, инновациялар ташқи муҳит ўзгаришига бўлган ва бозордаги мавқеини сақлаб қолишга ёрдам берадиган жавоб шаклида кўриб чиқилади.

Мудофа стратегияси доирасида қуйидаги турлар мавжуд:

- ҳимоя стратегияси;
- инновациявий имитация стратегияси;
- кутиш стратегияси;
- истеъмолчилар эҳтиёжи ва талабларига бевосита жавоб қайтариш стратегияси.

Ҳимоя стратегияси мавжуд бозорга ўхшаш ёки янги маҳсулот билан кириб келишни мақсад қилиб кўйган рақобатдошларга жавоб қайтариш имконини берувчи тадбирлар мажмуасидан иборат бўлади. Ташкилотнинг бозордаги ўрни ва потенциал имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, ушбу стратегия иккита асосий йўналишга эга бўлиши мумкин:

- мазкур маҳсулот бозорида рақобатдошлар рақобат курашини давом эттира олмайдиган шароитларни яратиш;

- ўз ишлаб чиқаришини, бозордаги олдинги позицияларни сақлаб қолган ҳолда, рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришга қайта ихтисослаштириш.

Ҳимоя стратегияси муваффақиятини белгиловчи асосий омил – вақт. Барча назарда тутилган тадбирлар қисқа вақт ичида амалга

оширилади, шунинг учун ҳам, ишлаб чиқарувчи муайян илмий-техник салоҳият ва мустаҳкам молиявий аҳволга эга бўлгандагина кутилган натижага эришиши мумкин.

Инновациявий имитация стратегиясида, ишлаб чиқарувчи рақобатдошлар янги маҳсулотларини муваффақиятли бўлишига ишонадилар ва улардан «нусха кўчириш» билан шуғулландилар. Талаб қилинадиган ишлаб чиқариш базаси ва ресурсларга эга корхона учун мазкур стратегия етарлича самарали бўлиши мумкин. Чунки ушбу стратегия туфайли асосий ишлаб чиқарувчи томонидан ўзлаштирилмаган бозорларга ўз имитацион маҳсулоти билан кириб бориш ва у ерда муваффақиятга эришиш имконияти пайдо бўлади.

Ушбу стратегияни танлаган ишлаб чиқарувчилар ИТТКИга деярли харажат қилмайди ва таваккалчиликга қўл урмайди. Аммо олиннадиган даромадлар ҳам нисбатан пастроқ бўлади, чунки асосий ишлаб чиқарувчига нисбатан харажатлар юқори, бозордаги улуши нисбатан кичик, ҳамда истеъмолчилар томонидан ишончсизлик ҳам сезилади. Шунинг учун ҳам бундай маҳсулотлар асосан «ривожланаётган давлатларда» ишлаб чиқарилади ва таниқли ишлаб чиқарувчилар товарларига тўғридан-тўғри рақобатни яратади.

Кутиш стратегияси ташқи муҳит ва янги маҳсулотга бўлган истеъмолчилар талаби ноаниқлиги шароитида, таваккалчилик даражасини максимал пасайтиришга йўналтирилган. Ушбу стратегия ўлчами ва молиявий аҳволи турли хил бўлган корхоналар томонидан қўлланилади. Йирик ишлаб чиқарувчилар, кутиш стратегиясини қўллаган холда, кичик корхона томонидан ишлаб чиқарилган янги маҳсулотни бозордаги биринчи қадамларини кўриш ва улар муваффақиятли бўлган тақдирда, асосий ишлаб чиқарувчини сиқиб чиқардилар. Кичик корхоналар эса, мустаҳкам ресурс базасига эга бўлиб, ИТТКИ билан муаммоларга дуч келган тақдирда, бозорга ўз вақтида кириб бориш учун ушбу стратегиядан фойдаланишлари мумкин.

Кутиш стратегияси моҳиятан инновациявий имитация стратегиясига яқин, чунки ҳар иккала ҳолатда ҳам ишлаб чиқарувчи, янги маҳсулотга мустақкам талаб мавжудлигига ишонч ҳосил қилгандан кейингина ўз фаолиятини амалга оширишни бошлайди, асосий харажатлар эса янги маҳсулотни яратган корхона зиммасига тушади. Аммо имитациявий стратегиядан фарқи шундаки, ишлаб чиқарувчи янги маҳсулот кириб келмаган бозорларда эмас, балки асосий ишлаб чиқарувчи билан битта бозорда фаолият юритган ҳолда, ундан илгарилаб кетишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Шунинг учун ҳам кутиш стратегияси ҳам қисқа, ҳам узоқ муддатли бўлиши мумкин.

Истеъмолчиларнинг эҳтиёж ва талабларига бевосита жавоб қайтариш стратегияси, одатда, қишлоқ хўжалиги учун саноат ускуналарини ишлаб чиқариш соҳасида қўлланилади. Ушбу стратегияни йирик компанияларнинг индивидуал буюртмаларини бажарувчи кичик ташкилот ва корхоналар амалга оширади. Ушбу буюртмаларнинг ўзига ҳослиги шундаки, улар фақатгина саноат ишлаб чиқариши ва савдосини камраб олади, ИТТКИ эса буюртмачи-компаниянинг махсус инновациявий бўлинмаларида амалга оширилади.

Бундай стратегияни амалга оширувчи корхоналар таваккалчиликка деярли дуч келмайди ва харажатларнинг асосий ҳажми инновациявий циклнинг юқорида кўрсатилган босқичларига тўғри келади. Кичик ихтисослашган корхоналардан ташқари, мазкур стратегия йирик компанияларнинг хўжалик мустақиллигига эга бўлган ва ишлаб чиқариш эҳтиёжларига тезда жавоб бера оладиган бўлинмалари томонидан қўлланилиши ҳам мумкин.

Олдин ўзлаштирилган ва такомиллаштирилаётган маҳсулотга нисбатан стратегияларнинг барча турларини иккита асосий гуруҳга ажратиш мумкин. Бир томондан, бу ишлаб чиқарувчи харажатларни пасайтиришни, иккинчи томондан – ишлаб чиқарилаётган маҳсулот дифференциацияни назарда тутувчи стратегиялардир.

Биринчи гуруҳ доирасида кишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришнинг моддий-техник ва технологик базасини такомиллаштиришга, инновациявий циклнинг айрим босқичларида харажатларни камайтириш имкониятларини топишга алоҳида эътибор қаратилади.

Одатда харажатлар бўйича етакчилик стратегиясини бозорда мустаҳкам ўринга ва хом-ашё ресурсларнинг ишончли манбаларига эга компаниялар амалга оширади.

Ушбу стратегия муваффақиятга учраган тақдирда, ишлаб чиқарувчи бозордаги улушини янада кенгайтириш, хом-ашё, материаллар, эхтиёт қисмлар ва яримфабрикатларни харид қилиш харажатларини тежаш имкониятига эга бўлади. Натижада у рақобатдошларга нисбатан каттароқ даромад ҳажмига моддий-техник ва технологик базани такомиллаштириш учун қўшимча маблағларга эга бўлган ҳолда, харажатлар бўйича тармоқдаги етакчилигини сақлаб қолади.

Маҳсулот дифференциацияси стратегияси аграр соҳа фаолиятининг бирор соҳасида олдин ўзлаштирилган маҳсулотлардан ўз дизайни, сифат кўрсаткичлари, ишлаб чиқаришнинг технологик хусусиятлари ва х. билан фарқ қилувчи оригинал маҳсулотни ишлаб чиқиш ва яратишни назарда тутди.

Стратегияларнинг юқорида айтиб ўтилган иккита гуруҳи ўзаро бир-бирига боғлиқдир, кўпгина ҳолларда харажатларни камайтириш маҳсулотнинг муваффақиятли дифференциациясининг шартларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Аграр соҳа бозорининг товар-пул муносабатлари шароитида, инновациялар, одатда, маҳсулот рақобатдошлигини ошириш, корхонанинг бозордаги мавқеини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш, маҳсулотни қўллашнинг технологияни янги соҳаларини ўзлаштириш учун бошланғич база, яъни **хужумкор стратегия** таркибига кирувчи, бизнеснинг фаол воситаси сифатида хизмат қилади.

Аграр соҳада инновациявий стратегиянинг бу синфида қуйидагилар ажратилади:

- фаол ИТТКИ стратегияси;
- маркетингга йўналтирилганлик стратегияси;
- қўшилишлар ва харидлар стратегияси.

Фаол ИТТКИ стратегиясини амалга оширувчи хўжалик юритувчи ишлаб чиқарувчилар, ягона бўлган илмий-техник ишланмалар ёки тамойил услублари кўринишида ифодаланувчи, энг кучли рақобат устунлигига эга бўлади.

ИТТКИ интенсифлиғига асосланган стратегияда, асосий стратегик имкониятлар горизонтал диверсификация, янги маҳсулот ва бозорларни ўзлаштириш ҳисобига пайдо бўлади.

ИТТКИ инновациявий жараённинг аграр соҳани марказий бўғини ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришда инновацияларнинг муваффақияти самараси юқори даражада илмий-техник бўлинмаларда бу ишларни қанчалик муваффақиятли бажаришига боғлиқ бўлади. Аммо, амалиётнинг кўрсатишича, хусусий молиялаштириш, фундаментал ва узоқ муддатли амалий тадқиқотлар учун лозим бўлган харажатларни бир қисминигина ташкил этади, бу ҳолат уларни давлат томонидан қўллаб-қувватланишига эҳтиёж келтириб чиқаради.

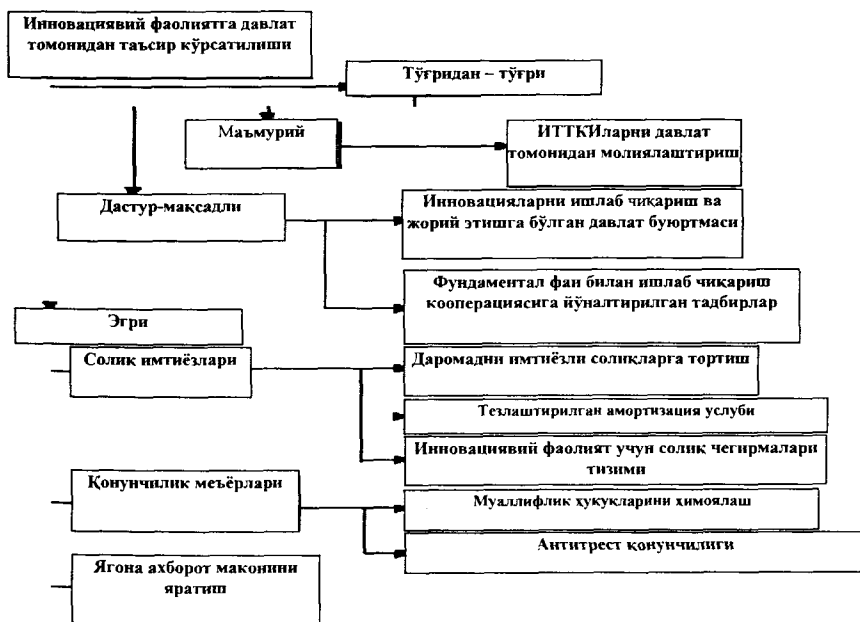
Давлат томонидан аграр соҳада инновациявий жараёнлар ривожланишини, махсус ҳукумат инвестициявий жамғармалари орқали имтиёзли шароитларда кредитлаш, истиқболли соҳаларга нисбатан протекционистик сиёсатини ўтказиш, нотижорат тадқиқот институтларини қўллаб-қувватлаш ва компанияларни илмий тадқиқотлар мақсадида солиқлардан озод этиш йўллари билан рағбатлантириши мумкин (8.3.1-расм).

Аграр соҳада инновациявий лойиҳани ишлаб чиқишнинг учинчи босқичи – ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва тўла қувватга чиқиш, яъни янги яратилган чорва зотини ёки нави ишлаб чиқаришга қўйиш жорий қилиш билан боғлиқ бўлган тадбирларни амалга оширишдир.

Ишлаб чиқаришни тайёрлаш – технологик ускуналарни текшириш ва ишга тушириш, маҳсулотнинг биринчи сериясини ишлаб чиқариш, малакавий синовларни амалга ошириш, технологик ва бошқа ҳужжатларни тўлдириш ва тўғрилашни ўз ичига олади.

Маҳсулотнинг биринчи партияси мазкур ишлаб чиқариш қобилиятини текшириш мақсадида амалга оширилади.

Давлат томонидан илмий-тадқиқот ва тажриба- конструкторлик ишларни инновациявий фаолиятни қўллаб-қувватлаш схемаси 8.4-расмда келтирилган бўлиб, унда қонунчиликнинг услублари, тадбир ва меъёрлари кўргазмавий намойиш этилган.

8.3.1-расм. Давлат томонидан инновацион фаолиятни тартибга солиш

Қишлоқ хўжалигидаги маҳсулотларни қабул қилиш - топшириш ва малакавий синовлардан муваффақиятли ўтган

биринчи партия намуналари янгиликлар бозорида тақдим этилиши мумкин (реклама компаниясида иштирок этиш, кўргазмалар ва савдо марказларида кўрсатиш ва ҳ.к). Ишлаб чиқариш жараёнини тайёрлаш ишлари тугагандан сўнг, ишлаб чиқаришни лойиҳавий қувватга олиб чиқиш амалга оширилади. Қишлоқ хўжалигидаги инновациявий лойиҳанинг барча юқорида айтиб ўтилган босқичлари ишлаб чиқаришдан олдинги босқичлар деб айтилади, унда маҳсулот, унинг сифати, техник даражаси, таракқиёти шаклланади.

Маркетингга йўналтирилган стратегия, аграр саноат мажмуасидаги ишлаб чиқариш тизими, ҳамда ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи инфратузилма фаолияти турларининг барча элементларини, янги маҳсулотни бозорга чиқариш билан боғлиқ бўлган муаммоларни ечишга йўналтирилганлигини назарда тутди. Ушбу муаммоларнинг асосини янги маҳсулот сотувчиси ва истеъмолчилари ўртасидаги ўзаро муносабатлар ташкил этади. Стратегиянинг муваффақияти ташкилот илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларни инновациявий стратегияси интенсифлигига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлади.

Кўшилишлар ва харидлар стратегияси ишлаб чиқарувчи инновациявий ривожланишининг энг кўп тарқалган вариантларидан бири ҳисобланади. Бунинг асосий сабаблари бошқа стратегияларга нисбатан пастроқ таваккалчилик даражасини назарда тутиши, ўзлаштирилган ишлаб чиқариш жараёнларига таяниши ва ўзлаштирилган бозорларга йўналтирилганлигидадир. Мазкур стратегия натижаси бўлиб ажралган тузилмалар базасида янги ишлаб чиқаришлар, йирик бўлинмалар, қўшма корхоналар яратишга хизмат қилади. Уларнинг энг самарали шакллари сифатида ташқи ва ички венчур лойиҳаларини келтириш мумкин.

Венчурларни яратиш стратегияси, қуйидаги соҳаларда батафсил таҳлилни амалга оширган ҳолда қўлланилиши мумкин:

- янги маҳсулот ва технология тавсифи, ҳамда корхона асосий технологиялари ва бозорлари билан алоқаси;

- корхона ташкилий тузилмасидаги венчурнинг ўрни (масалан, венчурни ишлаб чиқариш бўлини маси ёки марказий тадқиқот ва конструкторлик бўлини масида ташкил этилиши);

- молиялаштириш усуллари ва муддатлари;

- ички манбалар ёки четдан жалб қилиш ҳисобига бошқарув, тадқиқотлар, маркетинг бўйича малакали мутахассислар билан таъминлаш имконияти.

Хужумкор инновациявий стратегияларда ички фарқларни ажратиш нисбатан қийин кечади, чунки улар кўпгина умумий жиҳатларга эга бўлган ҳолда, корхона хужумкор стратегияларнинг бир нечта йўналишлари мажмуини амалга оширганда айниқса самаралидир.

Янги маҳсулотга нисбатан ҳар қандай инновациявий стратегия бир қатор омилларга боғлиқ бўлиб, уларнинг асосийлари – технологик имкониятлар ва ишлаб чиқарувчининг рақобат курашидаги ўрнидир.

Технологик имкониятлар аграр соҳада илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларни инновациявий фаолиятнинг ички ва ташқи тавсифлари билан аниқланади. Ички тавсифга олдиндан ташкил топган илмий ва техник-технологик салоҳият киритилиб, унинг асосий элементлари сифатида кадрлар, моддий-техник база, молиявий ресурслар, «ноу-хау», патентлар портфели ва ҳ.к.ни таъкидлаб ўтиш мумкин. Технологик имкониятларнинг ташқи кўриниши – лицензиялар тарқатиш мавжудлиги ва унинг миқёси, етказиб берувчилар ва ҳамкорлар билан ўзаро муносабатлар шакли ва характеридир.

Рақобат имкониятлари қуйидаги кўрсаткичлар билан тавсифланади: ишлаб чиқарувчи томонидан назорат қилинадиган, бозорнинг нисбий улуши; бозор тузилмалари динамикаси, тезкор жавоб қайтариш қобилияти; нисбатан арзон, лекин сифатли ресурслар манбаларига эга бўлиш; турли ходимларнинг тайёргарлик даражаси ва касбий маҳорати; таваккалчиликга тайёрлиги. Бундан ташқари аграр соҳада илмий-тадқиқот ва

тажриба-конструкторлик ишларни инновациявий фаолиятнинг маънавий ва психологик жиҳатларига (ташкилот имиджи, рақобатдошлар ва истеъмоличилар ўртасидаги обрўси ва ҳ.к) ҳам катта эътибор қаратилади. Шундай қилиб, инновациявий стратегиянинг муайян тури, биринчи навбатда, ишлаб чиқарувчини ташқи муҳит билан ўзаро алоқаси жараёнларига боғлиқ бўлади.

Инновациявий жараёнда иштирок этувчи барча субъектлар новаторлар (янгилик киритувчилар) категориясида бирлаштирилиши мумкин. Уларга инновациявий жараёнга алоқадор бўлган барча шахслар киради: муаммонинг назарий ишланиши ва асосланишини таъминловчи, тадқиқотчи-олимлар; уни амалий-моддий кўринишгача олиб келувчи, амалиётчи-мутахассислар; янги маҳсулотни ишлаб чиқариш ёки ўзлаштиришда иштирок этувчи, асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқариш ишчилари; инновациявий стратегияни амалга ошириш натижалари учун жавобгар бўлган барча поғона менежерлари шулар жумласидандир.

Инновациявий фаолият мазмуни ва хусусиятлари, ходимларга нисбатан бир қатор талабларни кўяди:

- юқори малака ва оригинал ижодий фикрлаш қобилиятининг мавжудлиги;
- фаолияти давомида ўз устидан ишлашга интилиш ва ўзгалар тажрибасидан фойдаланиш;
- инновациявий жараёндаги фаол ва маҳсулдор иштирок;
- оқланган таваккалчиликка тайёрлиги;
- турли хил масалаларнинг (техник, бошқарув, ташкилий ва ҳ.к) ўзига хос оригинал ечимларини топиш ва амалга ошириш қобилияти;

- юқори ички маданият ва муомалага эга бўлиши.

Ишчиларнинг кўрсатилган гуруҳларини рағбатлантиришнинг муайян шакл ва воситалари, улар меҳнатининг характери ва хусусиятларига, ҳамда улар иштирок этаётган инновациявий жараён босқичининг натижаларига қараб фарқланади.

Инновациявий фаолликни рағбатлантиришнинг асосий вазифаси бўлиб, рағбатлантиришнинг янги самарали услуб ва воситаларини яратиш ва ривожлантириш ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, ишчиларнинг инновациявий фаолиятдаги иштирокини фаоллаштирган ҳолда, уларни инновациявий жараённинг пировард маҳсулотига йўналтира олган воситалар, доимо эътибор марказида бўлади.

Ишчилар инновациявий фаоллигини рағбатлантиришнинг қўлланилаётган шакл ва услубларини куйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- моддий мукофот чоралари;
- маънавий рағбатлантириш чоралари;
- ташкилий чоралар.

Ривожланган мамлакатлар етакчи корхоналарининг тажрибаси кўрсатишича, инновациявий фаолият самарадорлигини таъминлашнинг асоси бўлиб инновациявий ғояларни бериш, инновацияларни ва уларнинг техник-ташкилий таъминотини муваффақиятли амалга ошириш учун махсус молиявий мукофотларни тақдим этиш хизмат қилади.

Замонавий инновациявий менежментнинг асосий тенденцияларидан бири – инновациявий жараёндаги фаолиятга ходимларнинг максимал мумкин бўлган сонини жалб этиш билан, ушбу жараёндаги асосий рол барибир менежерга тегишли бўлади.

Менежерларни моддий рағбатлантиришнинг шакл ва услублари, бевосита улар томонидан ечиладиган вазифалар характери ва натижаларига боғлиқ.

Менежерлар инновациявий фаоллигини рағбатлантиришнинг яна бир варианты сифатида, махсус мукофот жамғармаларини ташкил этиш ҳисобланади. Улар, инновацияни амалга ошириш натижасида мустақил бўлим томонидан олинadиган фойда миқдорига боғлиқ бўлган ҳолда шаклланади.

Менежерларнинг инновациявий фаолиятдаги фаол иштирокини таъминлашнинг яна бир муҳим омили бўлиб, корхона ташкилий

тузилмасида тегишли бўлинма мавқеининг ўзгариши ва демак, уни корхона инновациявий ривожланишидаги ролининг кучайиши хизмат қилади. Бу эса натижада, тариф ставкалари, иш ҳақи, мукофот пулларининг ўлчами ўзгаришига олиб келади.

Амалиётда, инновациявий ривожланишда муваффақиятга эришган энг йирик корхоналар, бир томондан ходимлар лавозимининг ўсиши ва иш ҳақи ўлчами, иккинчи томондан эса янги маҳсулотларни яратиш ва тижоратлаштириш натижалари ўртасидаги тўғридан-тўғри алоқа тамойилини қўллашади.

Замонавий шароитларда, ходимлар фаоллигини оширишнинг муҳим муаммоси сифатида, бевосита инновациявий жараёнга жалб қилинган ходимларни рағбатлантиришнинг самарали воситаларини излашни эътироф этиш мумкин. Ушбу муаммонинг ечими сифатида, инновациявий лойиҳаларнинг умумий натижаси, янги маҳсулотнинг техник-иктисодий ва бошқа сифат кўрсаткичларини такомиллаштириш таклифларини киритиш учун узок муддатли ва бир марталик моддий рағбатлантириш шакллари қўлланилади.

Турли хил рағбатлантириш тизимларининг самарадорлигини белгиловчи асосий нарса бу – ташкилотда таклифларни киритиш ва баҳолашнинг, ҳамда уларнинг муаллифларини тақдирлашнинг аниқ тизими мавжудлигидир. Япониялик иктисодчи Хиросима Ясухисанинг фикрича, бу ерда қуйидагиларни амалга ошириш айниқса муҳим:

- бутун ташкилот миқёсида таклифларни киритишнинг ягона тартибини ўрнатиш;
- киритилаётган таклифлар сонини ошириш – шундай чораларни қўллаш керакки, ҳар бир ходим таклиф киритиш имконига эга бўлсин;
- таклифларни қабул қилиш, уларни кўриб чиқиш ва баҳолаш натижаларини қисқа муддатларда эълон қилиш – таклифларни кўриб чиқиш узокка чўзиладиган бўлса ходимларнинг қизиқиши сусаяди;

- тақдирлаш тартибини аниқлаш ва ходимларга етказиш – моддий мукофотлар билан бир қаторда маънавий рағбатлантириш ҳам (ёрликлар, патентлар, сертификатлар ва ҳ.к) муҳим аҳамият касб этади;

- гуруҳ томонидан таклиф киритилишини рағбатлантириш;

- таклиф киритиш фойдаси тўғрисида доимий тарзда суҳбат олиб бориш.

Моддий рағбатлантириш воситалари билан бир қаторда, ходимларга психологик ва маънавий таъсир кўрсатиш воситалари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бундай таъсирнинг самарали воситалари бўлиб, айрим шахслар ёки тадқиқотчилар гуруҳлари иши натижаларини очиқ шаклда нисбий баҳолаш; турли хил белгилардан фойдаланиш (медаллар, кўкрак нишонлари ва ҳ.к); ҳамда ахборот ва иш тажрибаси алмашишнинг турли шакллари (симпозиумлар, семинарлар, анжуманлар ва ҳ.к) хизмат қилади.

Кўпгина корхоналар, инновациявий жараённинг энг фаол иштирокчиларини моддий рағбатлантиришнинг ўзлаштирилган схема ва механизмларига эга. Уларнинг энг кенг тарқалган шакллари сифатида қуйидагиларни эътироф этиш мумкин:

- «ойнинг энг яхши олими» томонидан амалга оширилган ишларни нашр қилиш имкониятини бериш;

- корхонани турли хил семинар, анжуман ва ҳоказоларда тақдим этиш ҳуқуқини бериш;

- чет элда тажриба алмашиш ва малака оширишга жалб этиш.

Ходимлар инновациявий фаоллигини рағбатлантиришнинг ташкилий асоси бўлиб, уларнинг иш шароити, режими ва меҳнатни ташкил этишни яхшилаш бўйича чора-тадбирлар хизмат қилади. Зарурият пайдо бўлганда, инновация ташаббускорларига кўшимча ҳуқуқлар ва пайдо бўлаётган муаммоларни ечиш учун кўшимча молиявий маблағлар тақдим этилиши мумкин. Инновациявий жараён иштирокчилари меҳнати самарадорлигини ошириш учун уларнинг ўзаро фаолиятини такомиллаштириш шакллари, расмий

ва норасмий коммуникацияларни бошқариш услублари кўлланилади.

Умуман олганда, ташкилий характердаги шакл ва воситаларнинг асосий мақсади, инновациявий жараён иштирокчилари фаолиятидаги турли хил чеклашларни мумкин бўлган чегараларда олиб ташлашдан иборат бўлади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалигида илмий тадқиқот ишлари қандай олиб борилади?

2. Қишлоқ хўжалигида фундаментал ва амалий тадқиқотлар нималардан иборат?

3. Қишлоқ хўжалигида илмий-тадқиқот, тажриба-конструктор ишларининг асосий вазифалари нимадан иборат тамойиллари ва босқичлари?

4. Илмий-тадқиқот, тажриба-конструктор ишларининг асосий тамойилларини айтинг?

5. Илмий-тадқиқот, тажриба-конструктор ишларини бажариш босқичларини айтинг?

6. Қишлоқ хўжалигида илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишларини амалга ошириш йўллари нимадан иборат?

7. Илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларининг қандай стратегиялари мавжуд?

8. Инновацион ташкилотнинг патент лицензион фаолияти нима?

9. Инновациявий фаолликни рағбатлантиришнинг асосий вазифаси нимадан иборат?

IX БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ЖОРИЙ ЭТИШНИНГ ТАЙЁРГАРЛИГИНИНГ АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

Ўқув мақсади: *Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларнинг ривожланиш тенденцияси, инновацион технологиялар асосида ишлаб чиқаришни ташкилий-технологик вазибалари, хусусиятлари, босқичлари, даражасини тахлил қилиш ва унинг истиқболларини ўрганишидан иборат.*

Таянч иборалар: *Инновация объектларини бошқариш, менежмент, категория, технологик, ташкилий, базис, яхшиловчи, сохта янгилик, мақсадлар, фундаментал, инновациявий лойиҳа, техник топшириқ, инкубатор дастури, ақлий ҳужум, инсон ресурслари, тўсқинлик қилувчи омиллар, зоялар генератори, ёриб ўтувчи, жорий этиш, консалтинг, инновация технологияси, стратегия, ресурсларни тақсимлаш, услублар.*

9.1. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларнинг ривожланиш тенденцияси

Инновациялар, янгиликлар (нововведение) назариясининг марказий категорияси бўлган ҳолда янгиликлар ишлаб чиқаришни ташкилий технологик тайёргарликнинг, инновациявий жараёнларнинг моҳиятида хусусиятларини ҳам белгилайди. Инновациявий фаолиятнинг мавжуд хусусиятлари, инновациявий объектларни бошқариш жараёнларига шарт ва чегара қўяди. Шунинг учун ҳам, янгиликлар туркумлаштирилишини нафақат назарий, балки инновациявий менежментда қўллаш амалиёти нуқтаи назаридан ҳам кўриб чиқиш лозим.

Адабиётларда мавжуд бўлган инновациявий жараён элементларининг кўп сонли таъриф ва тушунчаларига карамасдан, Й.Шумпетер томонидан таклиф этилган ва унинг иктисодий

ривожланиш назарияси асосини ташкил этган, туркумлаштириш бошланғич нукта сифатида хизмат қилади.

Умумий кўринишда инновацияларда янгиликларни ишлаб чиқариш ташкилий технологик тайёргарлик асослари куйидаги категорияларга бўлинади:

-технологик ва нотехнологик.

Технологик инновациялар янгиликларни ишлаб чиқариш ривожланиши интенсивлиги тавсифи бўла туриб, ишлаб чиқариш воситалари, услублари, технологиялари ва илмий-техник тараққиётни белгиловчи бошқа омилларни ўз ичига олади.

Ташкилий, бошқарув, ҳуқуқий, ижтимоий ва экологик характердаги инновациялар – нотехнологик инновацияларга мисол бўла олади.

Биринчи ёндашув кўпгина олимлар томонидан ишлаб чиқилган, аммо уларнинг ичидан Г.Менш ва Х.Фрименни алоҳида ажратиш мумкин. Айнан Г.Менш ва Х.Фримен, Й.Шумпетернинг назариясини давом эттириб, янгилик даражасидан келиб чиққан ҳолда базис, яхшиловчи ва сохта янгилик турларини қўшишни таклиф этишди.

Базис инновациялар, саноат, бизнес, савдо бозорларининг янги соҳалари пайдо бўлиши учун бошланғич нукта вазифасини бажаради. Улар техника ва технологияларнинг янги авлодини шакллантиради, илмий кашфиётларни амалий қўлланилиш миқёсларини акс эттиради. Бундай янгиликлар натижаси бўлиб, ракобатдошлар устидан узок муддатли устунликни таъминлаш ва унинг асосида бозордаги мақеини мустаҳкамлаш хизмат қилади. Айнан базис инновациялар, кейинчалик рўй берадиган яхшилашларнинг манбаи бўлади. Базис янгиликларнинг шаклланиши маҳсулот ҳаётий циклининг барча босқичларида юқори таваккалчилик даражаси билан кузатилади.

Яхшиловчи янгиликлар базисга нисбатан иккиламчи ҳисобланади, улардан сўнг пайдо бўлади ва мавжуд техника, машиналар тизими, ишлаб чиқариш услубларини

рационаллаштириш имкониятларини акс эттиради. Яхшиловчи янгиликлар, рақобатдошликни таъминловчи маҳсулотни дифференциациялашга бўлган интилишнинг мантикий натижасидир. Маҳсулотни яхшилаш маҳсулот истеъмол қийматининг паст таваккалчилигини ошишини ва ишлаб чиқариш харажатлари камайишини назарда тутати.

Сохта янгиликлар гуруҳи учун эса, техник тараққиёт ва ишлаб чиқариш-технологик эҳтиёжлар эмас, балки иккиламчи омилар (мода, жамият кайфияти ва ҳ.к) натижасида пайдо бўладиган, мавжуд маҳсулотлардаги ўзгаришлар хосдир.

Базис ва яхшиловчи янгиликларнинг таққослама тавсифлари 9.1.1-жадвалда келтирилган.

Келтирилган туркумлаштиришдан кўриниб турибдики, илмий кашфиёт ёки ягона намуна сифатидаги янгиликларнинг мавжудлиги фақатгина илмий ёки муаллифлик аҳамиятига эга ва у оммавий ишлаб чиқарилган тақдирдагина тижорат нуқтаи назаридан фойдали бўлади (9.1.1-жадвал).

9.1.1-жадвал

Базис ва яхшиловчи янгиликларнинг таққослама тавсифлари

Тавсифлар	Базис янгиликлар	Яхшиловчи янгиликлар
А. Таваккалчилик ва қийинчиликлар		
1. Муваффақиятсиз лойиҳалаштириш таваккалчилиги	Юқори эҳтимол	Кичик эҳтимол
2. Бозорда сотиш қийинчиликлари	Юқори эҳтимол	Ўрта эҳтимол
3. Лойиҳа бюджетини нооптимал лойиҳалаштириш таваккалчилиги	қийинлашган	Осон амалга оширилади
4. Лойиҳани вақт бўйича самарасиз режалаштириш	қийинлашган	Осон амалга оширилади
Б. Ишни ташкил этиш		
1. Лойиҳа раҳбари тури	Мутахассис эмас	Мутахассис
2. Тадқиқот жамоасининг оптимал шакли	Кучли етакчига эга гуруҳ	Демократик бошқариладиган гуруҳ
3. Инновацияларга қўрсатиш каршилик	Жуда кучли	Меъёрда

4. Лойиха куратори	Корхонанинг юкори раҳбари	қўйилган менежер
В. Натижалар		
1. Маҳсулотнинг янгилик даражаси	Жуда юкори	Кичикдан ўртагача
2. Бозордаги ўрнини ўлчаш	Жуда катта	Кучсиздан ўртагача
3. Узоқ муддатли ракобат устунликлари	Жуда катта	Кичикдан ўртагача

Технологик жиҳатларни ўрганишда, Х.Фримен янгиликларни маҳсулот-инновация ва жараён-инновацияларга ажратди. Ушбу ёндашувдаги туркумлаштириш белгиси сифатида эса «ўзгаришлар объекти»дан фойдаланилди: принципиал янги маҳсулот ёки олдин ўзлаштирилган маҳсулотларнинг такомиллаштирилган ишлаб чиқариш усули қаралади.

Маҳсулот инновациялари янги маҳсулотлар нархини ошириш ва сотувлар ҳажмини ошириш ҳисобига даромад ўсишини таъминлаш имконини беради. Аммо ушбу омиллар корхона стратегиясида барқарор эмас, чунки корхона ракобатдошлари ҳисобига узоқ вақт давомида қўшимча даромад ола олмайди. Чунки, кам харажатлар билан ўхшаш маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи корхоналар пайдо бўлиши жараёнини тўхтатиб бўлмайди. Корхона бозорнинг тегишли сегментига ўз ўрнини шакллантириб кириб борган ҳолда, мазкур маҳсулот бўйича талабни ўзига қарата олса, сотувлар ҳажми омилининг таъсири мумкин бўлади.

Технологик инновациялар, ресурслар ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни оптималлаштириш, ҳамда истикболли технологияларни ташкил этиш ҳисобига иқтисодий кўрсаткичларни яхшилаш имконини беради.

А.Кляйнкнехт ва Р.Кумбс томонидан таклиф этилган инновацияларни яна бир туркумлаштириш белгиси бўлиб, янгиликларнинг *тармоқ келиб чиқишига* хизмат қилади:

- истеъмол товарларини ишлаб чиқарувчи тармоқлардаги янгиликлар;
- тиббиётдаги янгиликлар;
- инвестициявий товарларни ишлаб чиқарувчи тармоқлардаги янгиликлар;
- оралик товарларни ишлаб чиқарувчи тармоқлардаги янгиликлар;
- sanoat мақсадларида қўллаш мумкин бўлган, илмий фаолиятда қўлланиладиган янгиликлар;
- харбий мақсадларда қўлланиладиган янгиликлар.

Ушбу ёндашув янгиликларнинг иқтисодий турли соҳаларига диффузиясини назарда тутмайди ва инновацияларнинг сифат фарқини акс эттирмайди.

Янгиликнинг олдинги маҳсулотга муносабати, деб номланган туркумлаштириш белгисига мувофиқ қуйидагилар ажратилади:

➤ ўрнини босувчи (эскирган аналог ўрнига қўлланиладиган ва жорий этилган технологик жараёнда кўпроқ самара олишни таъминлайдиган);

➤ рад этувчи (олдин қўлланилган маҳсулот ва жараёнларни ҳеч нима билан алмаштирмасдан туриб рад этадиган);

➤ қайтарувчи (амалиёт давомида бирор хатоликлари маълум бўлган инновацияларни ўрнига қайтадан қўлланиладиган олдинги маҳсулот ва жараёнлар);

➤ кашф этувчи (принципиал янги маҳсулот, жараён ва хизматларни яратиш воситаси бўлиб хизмат қиладиган);

➤ ретро янгиликлар (кўп вақт олдин эскирган, аммо замонавийлаштирилган ҳолда фойдаланиш мумкин бўлган маҳсулот, тамойил ва жараёнлар).

Яна битта белги сифатида *янгилик ҳажми* ҳам қўлланилиши мумкин бўлиб, унга мувофиқ инновациялар қуйидагиларга бўлинади:

➤ нуқтали (бир нусхадаги янгиликлар);

➤ тизимли (технологик тизимлар, ташкилий тузилмалар ва ҳ.к.);

➤ стратегик (ишлаб чиқариш, бошқариш, ташкил этиш тамойиллари ва ҳ.к).

Мақсадлар мазмунидан келиб чиққан ҳолда янгиликлар ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга, меҳнат шароитларини яхшилашга, меҳнат унумдорлигини оширишга, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот рақобатдошлигини ўстиришга йўналтирилган бўлиши мумкин.

Технологик янгиликларнинг ижтимоий жиҳатларини акс эттириш учун ижтимоий оқибатлар белгиси киритилиб, у инновацияларни ижобий (меҳнат шароитларини ва экологик вазиятни яхшилаш, ишчилар малакасини ошириш ва ҳ.к) ва салбий (ишчилар томонидан ижтимоий статуснинг йўқотилиши, касб обрўсининг пасайиши ва ҳ.к) таъсир кўрсатувчиларга ажратади.

Гуруҳлашнинг яна бир кўрсаткичи – инновациявий жараён иштирокчиларининг таркиби, унга асосан инновациялар ташкилот ичидаги ва ташкилотлараро бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, инновациявий жараён – ўзаро боғлиқ элементлардан ташкил топадиган инновациявий ўзгаришларни тайёрлаш ва аста-секин амалга оширишни акс эттиради. Ушбу жараён натижаси бўлиб, амалга оширилган ўзгариш кўринишидаги инновация хизмат қилади. Инновациявий жараён нафақат вақт (ғоя пайдо бўлишидан уни амалга оширишгача), балки маконда ҳам (илм соҳасидан, ишлаб чиқариш орқали, истеъмол соҳасигача) ривожланади.

Инновациявий жараён тузилмасининг тадқиқоти қуйидаги схема мавжудлигини кўрсатади:

Илм-фан → **тадқиқот** → **ишлаб чиқиш** → **ишлаб чиқариш**
→ **сотув** → **истеъмол**.

Ушбу схемани янада батафсилроқ таҳлил қиладиган бўлсак, инновациявий жараён қуйидаги тузилма билан таърифланиши мумкин:

Фундаментал тадқиқотлар → амалий тадқиқотлар → тажриба-конструкторлик ишлари → бирламчи ўзлаштириш → тарқатиш → янгиликдан фойдаланиш ва унинг эскириши → янгиликни такомиллаштириш ва янги фундаментал натижалар зарурияти.

Ҳар бир босқич, бошқарувнинг турли хил шакли ва услубларини қўллаш заруриятини аниқловчи ўз хусусиятларига эга. Аммо бунга қарамасдан, ушбу босқичларнинг интеграциялашувигина инновациявий жараёнлар муваффақиятини таъминлаши мумкин. Шунини ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, алоҳида битта босқичда бошқарув механизмини такомиллаштириш бутун инновациявий жараён натижавийлигини оширмаслиги ҳам мумкин. Айрим босқичлардаги етакчи натижалар бошқаларда ўз қийматини йўқотади ва бутун ишлаб чиқариш такомиллашувига унчалик ёрдам бермайди. Шунинг учун ҳам, бутун жараён узлуксизлиги, эгилувчанлиги ва динамизмини таъминловчи, босқичлар бирлашмаси муҳим аҳамият касб этади. Инновациявий жараён самарадорлигини оширишда эса бошланғич маркетинг тадқиқотлари ва бозор таҳлили айниқса муҳим ҳисобланади.

Умуман олганда инновациялар назарияси ҳолатининг ва корхоналарда инновациявий жараёнларни бошқаришни ташкил этиш муаммоларининг таҳлили кўрсатишича, инновациявий фаолиятнинг самарадорлиги у қанчалик тўғри ташкил этилганлигига боғлиқ бўлади. Муайян корхонада инновациявий жараёнларни ташкил этишнинг ўзи жиддий муаммолардан бирига айланади. Ҳозирги кунда инновациявий жараённи ташкил этишнинг қўплаб моделлари ишлаб чиқилган бўлиб, уларнинг ҳар бирдан корхона ривожланиши даражасидан келиб чиққан ҳолда тўлиқ ёки қисман фойдаланилиши мумкин.

Инновациявий менежментнинг мақсади, вазифалари ва услубларининг тадқиқотини давом эттириш учун, **инновациявий менежмент объектини** ифодалаш ва унинг асосий тавсифлари ва хусусиятларини аниқлаш лозим. Бунинг асосий зарурияти шундаки.

инновациявий менежмент корхонанинг рақобат асосида ривожланиши стратегиясининг асосий элементларидан бири бўлган ҳолда, бошқарув инфратузилмасига ҳам муҳим таъсир кўрсатади.

Ушбу муаммо бўйича адабиётларда инновациявий менежмент объекти сифатида, ижтимоий-иқтисодий объект микёси, мақсади ва имкониятларини ҳисобга олган ҳолда **инновациявий фаолият** ёки **инновациявий жараёнлар** белгиланади.

Инновациявий лойиҳа – амалиётда кенг тарқалган инвестициявий лойиҳанинг хусусий ҳолати бўлиб, инновацияни амалга оширишга йўналтирилган тадбирлар мажмуасидан иборат бўлади. Инновациявий лойиҳани ишлаб чиқишдан олдин қуйидагилар амалга оширилиши лозим:

- бозордаги техник янгиликлар ва тенденциялар, ҳамда харидорлар истаклари тўғрисидаги ахборотни йиғиш ва тизимлаштириш;

- потенциал маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва ўзлаштириш бўйича корхона имкониятларини таҳлил қилиш, таваккалчиликларни баҳолаш;

- ўрганилган ғоялар танловини ўтказиш.

Инновациявий лойиҳани яратишнинг биринчи босқичи бўлиб илмий-тадқиқот ишлари (ИТИ) хизмат қилади. ИТИ самарадорлигини тўғри танланган илмий тадқиқотлар йўналишлари, ушбу йўналишларнинг бундай тадқиқотлар билан шуғулланувчи илмий бўлинмалар ихтисослашувига мувофик келиши белгилаб беради. ИТИ мазмуни ва амалга ошириш босқичлари ечилаётган вазифа хусусиятларига боғлиқ бўлади. Аммо, ҳар ҳолда ИТИ ҳам фундаментал, ҳам амалий тадқиқотларни ўз ичига олади. Фундаментал тадқиқотлар асосан давлат томонидан молиялаштирилса, амалий тадқиқотлар – хусусий корхоналар томонидан молиялаштирилиши кўзда тутилади.

ИТИ ўтказишнинг асосий босқичлари қуйидагилар бўлиши мумкин:

➤ техник топширикни (ТТ) ишлаб чиқиш. Унда ишнинг мақсад ва вазибалари белгиланади, адабиётлар маълумотлари ва ўз эксперт билимларини қўллаган ҳолда янги маҳсулот олиш технологияси асосланади. Бундай асослаш тадқиқот йўналишини тўғри танлаш ва янги маҳсулотни ишлаб чиқариш бўйича муҳандислик ишларини бажариш учун муҳимдир. ТТ ИТИни бошлаш учун мажбурий ҳужжат ҳисобланади. ТТ буюртмачи билан келишилиши шарт;

➤ назарий тадқиқотлар, ҳамда эксперимент, у лаборатория шароитида қўйилиши ва/ёки математик моделлардан фойдаланган ҳолда моделлаштирилиши мумкин;

➤ тажриба-конструкторлик ишларини амалга ошириш учун тавсиялар бериш.

ИТИ корхоналарнинг илмий-тадқиқот бўлинмалари ва/ёки илмий-тадқиқот институтлари, инжиниринг компаниялари, олий ўқув юртлари, нотижорат ташкилотларида амалга оширилади.

Бу ишларни четдан келиб бажарувчилар билан корхона шартнома имзолайди. ИТИ оптимал қўйилиши кўп сонли вариантлар ўртасида инновациявий масала ечимини топишни назарда тутди. Буни турли хил бажарувчилар томонидан муқобил тадқиқотлар амалга оширилиши билан таъминлаш мумкин. ИТИ бажариш натижасида, тажриба-конструкторлик ишлариға техник топширик ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қиладиган, ишлаб чиқиладиган инновациявий технологиянинг микдор кўрсаткичлари аниқланади.

Инновациявий лойиҳани ишлаб чиқишнинг иккинчи босқичи бўлиб тажриба-конструкторлик ишларини ўтказиш хизмат қилади, унинг асосий босқичлари қуйидагилар:

➤ конструкторлик ҳужжатларини ишлаб чиқиш;

➤ тажрибавий қурилмани лойиҳалаштириш ва яратиш, маҳсулотнинг тажрибавий партиясини ишлаб чиқариш;

➤ технологик регламентни ишлаб чиқиш ва ишлаб чиқиладиган технологияни техник-иктисодий кўрсаткичларини аниқлаш.

Инновациявий лойиҳанинг тўртинчи босқичи – буюртмалар портфелига мувофиқ яратилган маҳсулотни ишлаб чиқаришдир.

Бешинчи босқич – узоқ муддатли фойдаланиш маҳсулотлари учун эксплуатация ёки буюртмачи томонидан истеъмол қилиниши.

Ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасидаги ўзаро муносабатларни етказиб бериш шартномаси белгилайди. Анъанавий фаолият билан биргаликда инновациявий фаолият билан шуғулланувчи корхоналар, инновациявий лойиҳаларни амалга оширишнинг энг қулай шаклини танлаш имкониятига эга.

Инновациявий жараён кўпгина иштирокчилар ва манфаатдор ташкилотларни камраб олади. У давлат (республика) ва давлатлараро даражада, минтақавий ва тармоқ соҳаларида, маҳаллий (муниципал) бўлинмаларда амалга оширилиши мумкин. Барча иштирокчилар ўз мақсадларига эга ва уларга эришиш учун ўз ташкилий тузилмаларини таъсис этади.

Йирик ва майда ташкилотларнинг инновациявий фаоллиги турлича бўлиб, у уларнинг мақсадлари ва стратегияларига мувофиқ келади. Шунинг учун ҳам корпорациялар ўз атрофида кичик инновациявий корхоналар тармоғини ташкил этиб, уларнинг раҳбарларини махсус «инкубатор дастурлар» ёрдамида ўқитишади. Бундай ташкилотлар «инкубатор корхоналар» шаклига эга.

Янги мураккаб саноат маҳсулотлари ва технологияларини тарқатиш, айрим ҳолларда «франчайзинг» ёки «лизинг» ташкилий шаклида амалга оширилади.

Минтақавий илмий-техник ва ижтимоий дастурларни амалга ошириш турли хил илмий (университет), саноат ва молиявий ташкилотлар бирлашмасини: турли хил илмий-саноат марказларини ташкил этиш билан боғлиқ.

Инновациявий лойиҳаларнинг таваккалчилиги туфайли «венчур жамғармалар» кўринишидаги инвесторларнинг ташкилий шакллари ва «таваккалчиликли инновациявий корхоналар» кўринишидаги янгилик яратувчиларнинг инновациявий шакллари пайдо бўлади.

Катта ресурсларни жалб қиладиган ва узок муддатга мўлжалланган алоҳида аҳамият касб этувчи давлат дастурлари, илмий ва технологик парклар, технополислар пайдо бўлишига олиб келади.

Халқаро илмий-техник ва савдо муносабатларининг ривожланиши кўпгина маҳсулотлар бозорининг глобаллашуви, халқаро меҳнат тақсимоти ҳамда турли хил альянслар ва қўшма корхоналар яратилиши билан боглиқ.

Компания раҳбарлари шундан келиб чиқадики, тижорат муваффақиятига эришиш учун инновациявий ғоялар, кашфиётлар ва таклифларнинг юқори «зичликдаги» оқими лозим. Рақобатнинг янгилик, нарх, сифат, ишончлилик, мустаҳкамлик каби параметрлари ролининг ошиши, кўпгина ходимлар, охир-оқибатда эса бутун корхона персонали олдида доимий ва умумлашган «ақлий хужум» вазифасини кўяди.

«Инсон ресурсларини» бошқариш инновациявий сиёсатини ўтказишнинг сўнгги бўғини бўлиб, самарадорликни ва иш сифатини ошириш масалаларини ҳал этишга ходимларнинг кенг доирасини жалб этишни тақозо этади.

Корхонада янгиликларни ишлаб чиқаришнинг техникавий ва ташкилий даражаси ва уларга таъсир қилувчи омилларини жорий этишни рағбатлантирувчи ва уларга тўсқинлик қилувчи омилларни аниқлаш тамойиллари ишлаб чиқилган бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Тўсқинлик қилувчи омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- қуйидан чиқарилаётган янги ғояларга менежерлар томонидан бўлган ишончсизлик;
- келишилган янги ғоялар кўплигининг лозимлиги;
- новаторлик таклифларини баҳолашга бошқа бўлимларнинг кўшилиши;
- хатога йўл қўйилгандаги тезкор танқид ва ишдан озод этиш;
- новаторнинг ҳар бир «қадамини» назорат қилиш;

- новаторлик таклифи бўйича «парда оркасида» қарор қабул қилиш;

- пайдо бўлиши.

Новаторликни қўллаб-қувватловчи омиллар:

- янгилик ишлаб чиқиладиганда эркинлик бериш, новаторларни лозим бўлган ресурслар ва ускуналар билан таъминлаш, юқори раҳбарият томонидан уларни қўллаб-қувватлаш;

- мунозаралар олиб бориш ва ғоялар билан айирбошлашишни ташкил этиш;

- ҳамкасблар, бошқа бўлинмалар, олий ўқув юртлари ва ташқи илмий ташкилотлар билан самарали алоқаларни олиб бориш;

- ишчиларнинг ўзаро бир-бирини тушунишни чуқурлаштириш.

Новаторликни кучайтирувчи омиллар:

- ходимларнинг доимий тарзда ўқиш ва малакасини ошириш истагини қўллаб-қувватлаш;

- таълим тизимида махсус билимлар ва кўп фанлар бўйича тайёрловни бирлаштириш;

- олиб бориладиган ўзгаришлар тўғрисида ўз фикрини билдириш имконияти;

- касблар ўриндошлигини рағбатлантириш;

- турли хил ишлар ва функционал мажбуриятлар ўртасидаги чегараларни йўқ қилиш;

- у негатив тусга эга бўлса ҳам мазмунли ахборотни тақдим этиш;

- бориш ишчи гуруҳларнинг мунтазам мажлисларини ўтказиб;

- ўзгаришлар лозимлигини мантикий тушунтириш, ўзгаришларга ишонч ва уларни тўғри қабул қилиш муҳитини таъминлаш.

Корпоратив бошқарув новаторларга нисбатан дифференциациялашган ёндашув лозимлигини тан олади. Назарий тарзда бундай ёндашув асосига инновациявий жараён иштирокчиларининг ролларини турларга ажратиш масаласи

қўйилиши мумкин. Натижада ишчиларнинг қуйидаги турлари ажратилади (ёки уларга бўлган эҳтиёж аниқланади):

- ИТТКИ босқичида ҳам, янги маҳсулотларни яратиш ва амалга ошириш босқичида ҳам янги ғоялар ташаббускорлари;

- доимий коммуникацияларни таъминловчилар, турли хилдаги илмий-техник ва бозор ахборотларини жамлайди ва уларни таркатади;

- янги ғоялар илгари сурилиши учун шароит яратувчи, янги маҳсулот яратувчи иштирокчиларни пировард натижага йўналтирувчи, янги маҳсулот ва корхона янгиланишида етакчи рол ўйновчилар.

Инновациявий фаолиятда тадбиркор ва раҳбарлар, турли хил мутахассислар ва ходимлар банд бўладилар. Инновациявий жараённинг ўзига хос амалиёти, янгилик киритувчилар (новаторлар), раҳбарлар ва бажарувчиларнинг ўзига хос турларини ва ролларини ишлаб чиққанлар.

9.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялар асосида ишлаб чиқаришни ташкилий-технологик вазифалари, хусусиятлари ва босқичлари

Ишлаб чиқаришнинг ташкилий техникавий даражасини таҳлил қилиш ва унинг истикболи янгиликларни жорий этиш жараёнида рол функцияларини ўзига олган «антрепренерлар» ва «интрапренерлар», «ғоялар генератори», «ахборот воситачилари» ва бошқалар мавжуд.

«Антрепренер» – инновациявий ташкилий технологик тайёргарлик асосларини бошқарувининг асосий унсурдир. Бу одатда, янги ғояларни қўллаб-қувватловчи ва илгари сурувчи, таваккалчилик ва ноаниқликдан қўрқмайдиган, ностандарт ечимларни изловчи ва қийинчиликларни енгишга тайёр бўлган раҳбар. Антрепренер учун интуиция, ғояга содиқлик, ташаббускорлик, таваккалчиликка йўл қўйиш ва бюрократик

тўсиқларни енгиб ўтиш каби шахсий хусусиятлар ҳам тавсифийдир. Антрепренер ташқи вазифаларни ҳал этишга қаратилган бўлиб: ташқи муҳитда фаолият юритувчи ташкилот яратиш; ташқи фаолиятдаги корхона хизматларини мувофиқлаштириш; ташқи инновациявий муҳит объектлари билан ўзаро алоқада бўлиш; янги маҳсулотни бозорда илгари суриш; янги ишланмалар ва янги маҳсулотга бўлган эҳтиёжни белгилаш шулар жумласидандир. Шунинг учун ҳам антрепренер янги маҳсулот бўлимининг раҳбари, лойиҳа бошлиғи каби лавозимларни эгаллайди. Ташкилотда антрепренерлар кам бўлади.

«Интрапренер» – инновациявий бошқарувдаги яна бир муҳим шахс. Интрапренерларнинг ташкилотдаги сони нисбатан кўпроқ бўлиши лозим. Бу ички инновациявий муаммолар, ички инновациявий тадбиркорликга йўналтирилган мутахассис ва бошқарувчи. Унинг вазифаларига кўп сонли «аклий ҳужумлар»ни ташкил этиш, янги ғояларнинг бирламчи қидируви, ходимлар инновациявий жараёнга киришиши учун шароит яратиш ва корхона «новаторлик» корхонаси деб ҳисобланиши учун новаторларнинг етарлича сонини таъминлаш киради. Одатда, бу юқори ижодий фаолликка эга гуруҳ раҳбари.

«Ғоялар генератори» – бу новаторлик ходимларнинг бошқа бир тури. Унинг тавсифий хусусиятларига қисқа муддат ичида кўп сонли оригинал таклифларни ишлаб чиқиш, фаолият соҳаси ва тадқиқот предметини ўзгартириш, мураккаб масалаларни ечишга интилиш, фикрлашдаги мустақиллик каби хислатларни киритиш мумкин. «Ғоялар генератори» сифатида фақатгина етакчи олим ва мутахассислар эмас, балки муҳандислар, малакали ишчилар, функционал хизматлар мутахассислари ҳам хизмат кўрсатиши мумкин.

«Ахборот воситачилари» коммуникацион тармоқларнинг боғлама нукталарида жойлашган бўлиб, ихтисослашган ахборотни жамлайди ва ўтказди, илмий-техник, тижорат ва бошқа хабарлар оқимларини назорат қилади. Улар энг янги билимлар ва етакчи

тажрибаларни йиғади ва таркатади, янги маҳсулот яратиш ёки корхонада ташкилий-иқтисодий ўзгаришларни амалга оширишнинг турли босқичларида ижодий фаолиятни ахборот билан таъминлайдилар.

«Ишбилармон фаришталар» – таваккалчиликга эга лойиҳаларнинг инвестори сифатида чиқувчи шахслар. Одатда, бу нафақахўрлар ёки корxonанинг катта ёшдаги ходимлари. Улардан молиялаштириш манбаи сифатида фойдаланишнинг қатор устунликлари мавжуд. Уларнинг кредити анча арзон, чунки жамғармалардан фаркли равишда уларнинг харажатлари камроқдир.

Ташкилот иқтисодий ўсиш даврида ишга штатдан ташқари ишчиларни қабул қилиши ҳам мумкин. Кейинчалик, иш фаолияти ҳажми қисқарганда, биринчи навбатда вақтинчалик ходимлар озод этилади.

Янгиликларни ишлаб чиқаришни ташкилий технологик тайёргарликнинг асосларида инновациявий лойиҳанинг мақсадларидан бири, корхона ҳақиқатдан ҳам юқорироқ сифатга эга бўлган янги технологик маҳсулотларни талаб қилинган миқдорда ишлаб чиқариш қобилиятига эга эканлигини потенциал ҳамкорларга исботлашдан иборатдир.

Мана шундай янгиликларни корхона даражасида яратишда инновациявий лойиҳанинг асосий вазифалари қуйидагилар:

- лойиҳа, инновация тури (кайта қуриш, янги технологияларни жорий этиш ва ҳ.к) асосий мақсадларини аниқлаш ва лойиҳа корxonанинг умумий мақсадларига мос тушишини исботлаш;

- лойиҳани амалга оширишнинг конкрет натижаларини баён этиш (сотувлар ҳажмини X млн сўмга ошиши, X млн сўм миқдоридан соф даромад олиш; мавжуд бозордаги корхона улушини X фоиздан Z фоизгача ошириш ва ҳ.к);

- лойиҳани амалга оширишда қўйилган мақсадларга эришиш бўйича корхона инновациявий стратегиясини танлаш;

- қабул қилинган инновациявий стратегия доирасида амалга ошириш учун муайян тадбирларни белгилаш;
- инновациявий лойиҳани амалга оширишда инвесторлар иштирок этишининг мумкин бўлган шакллари белгилаш;
- лойиҳани амалга ошириш натижасида корхона томонидан тақдим этиладиган маҳсулот ва хизматларнинг янги турларини белгилаш;
- молиялаштириш манбаларини аниқлаш;
- даражасини ҳисоблаш;
- қопланишнинг тахминий муддатини аниқлаш;
- инновациявий лойиҳанинг тахминий ҳаётий циклини ҳисоблаш;
- мазкур лойиҳа асосида корхонанинг кейинчалик ривожланиши истиқболларини белгилаш.

Мана шу юқорида таъкидланган инновациявий лойиҳа муайян бозор ва конкрет истеъмолчига йўналтирилган. Корхона бозоридаги муваффақиятнинг асоси бўлиб, товарлар ҳаётий циклини қисқартириш ва истеъмолчилар талабаларини ўзгартириш, ҳамда рақобат курашининг кескинлашуви билан боғлиқ бўлган янгиликларни, хусусан янги турдаги маҳсулот ва хизматлар устида узлуксиз иш олиб бориш хизмат килади.

Технологияларни ривожлантиришда инновациявий лойиҳаларни ишлаб чиқишда, замонавий лойиҳалар, одатда, катта миқдордаги инвестицияларни талаб қилишни ҳисобга олиш лозим. Инвестициялар эса ҳар доим ҳам мавжуд эмас. Шунинг учун ҳам инвестициялар масаласи мураккаб ҳисобланади, чунки инвестицияларга эга бўлиш учун лойиҳанинг фойдалилиги ва самарадорлигини исботлаб бериш лозим. Бунда молиялаштириш манбаси, унинг ҳажми, тўловлар даврийлиги ва миқдорини танлаш асосий ҳисобланади. Инвесторга яратилаётган лойиҳани ташкилий техникавий даражасини таҳлил қилиб моҳиятини тушунтириб бериш, ҳамкорлик устунлиқларини намоиш этиш ва асосийси инвестор олиши қутилаётган минимал ва максимал даромадлар

истикболи тўғрисида гап юритиш лозим. Ушбу кўрсаткичларнинг барчасини шундай тақдим этиш лозимки, улар инвесторга ўз таъсирини кўрсатган ҳолда уни капитал қўйилма амалга ошириш лозимлигига ишонтирсин.

Инновациявий лойиҳа етарлича тушунарли бўлиши лозим, у билан танишган ҳолда инвесторлар таклиф этилаётган дастур тўғрисида тўлиқ тушунчага эга бўлишлари ва унинг мақсадларини англаб етишлари лозим. Инновациявий лойиҳанинг таркиби ва батафсиллик даражаси янгилик дастур ўлчамлари ва у амалга ошириладиган соҳага боғлиқ бўлади. Мисол учун, қандайдир маҳсулот ишлаб чиқариш ёки ташкилий технологик инновацияни киритиш назарда тутилган бўлса, инновациявий дастурнинг пировард маҳсулоти ва бу маҳсулот бозорининг мураккаблилиги билан белгиланган батафсил режа ишлаб чиқилиши лозим. Инновациявий лойиҳанинг таркиби, шунингдек, режалаштирилаётган бозор ўлчами, рақобатдошлар мавжудлиги ва дастур натижаларини қўллаш истикболларига боғлиқ бўлади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, янгиликларни ишлаб чиқаришни ташкилий технологик томондан инновациявий фаолият ривожланишини замонавий босқичининг ўзига хос хусусияти йирик корхоналарда, ягона жараёнга тадқиқот ва ишлаб чиқаришни бирлаштирувчи, илмий-техник мажмуаларнинг пайдо бўлишидир. Бу «фан - ишлаб чиқариш» цикли барча босқичлари ўртасида қалин алоқа бўлишини назарда тутди. Бир бутун илмий-ишлаб чиқариш-савдо тизимларини яратилиши объектив қонуниятга асосланган, ҳамда илмий-техник тараққиёт ва корхонанинг бозор эҳтиёжлари билан белгиланган бўлади.

Инновацияларни туркумлаштирувчи белгиларнинг асосийлари бу:

- категория ва синф. Категория, маҳсулот ҳаётий циклининг қайси қисмида инновация амалга оширилишини аниқлайди;
- корхона фаолиятининг пировард маҳсулотигаги инновациялар:

- жараёнлар инновацияси – пировард маҳсулотни ривожлантириш, ишлаб чиқариш ва тарқатиш усулларига тегишли;
- процедуралар инновацияси – корхона ташкилий-бошқарув тузилмасини ривожлантириш услубларига тегишли;
- цикллар инновацияси – маҳсулот ҳаётий циклининг бир нечта босқичларини ёппасига ривожланиши (жараён ва процедураларнинг ўзаро фаолияти).

Бундай туркумлаштириш нафақат технологиялар, балки процедуралар, стандартлар ва ёндашувларга ҳам нисбатан қўлланилиши мумкин. Инновацияларни туркумлаштиришнинг иккинчи белгиси бўлмиш – инновациялар синфи – у ёки бу инновация томонидан амалга оширилган ўзгаришлар канчалик катта эканлигини тавсифлайди:

Ўзгартирувчи (инкрементал) инновациялар – пировард маҳсулот, жараён, ҳаётий цикл соҳаларидаги унчалик катта бўлмаган ўзгаришлар;

Яхшиловчи (дистинктив) инновациялар – янги технология ва ёндашувларга асосланмаган аммо анча устуворлик ва яхшиланишни таъминлайди;

Ёриб ўтувчи инновациялар – фундаментал янги технология ва ёндашувларга асосланган. Олдин мумкин бўлмаган ёки номаълум функцияларни янги, олдингидан устун усулда амалга оширишга имкон беради;

Интеграцияловчи инновациялар – инновациялар биринчи учта синфининг ўзаро бирлашувидан фойдаланади. Интеграцияловчи инновациялар инновациявий жараённинг сўнгги босқичини амалга оширилишини таъминлайди.

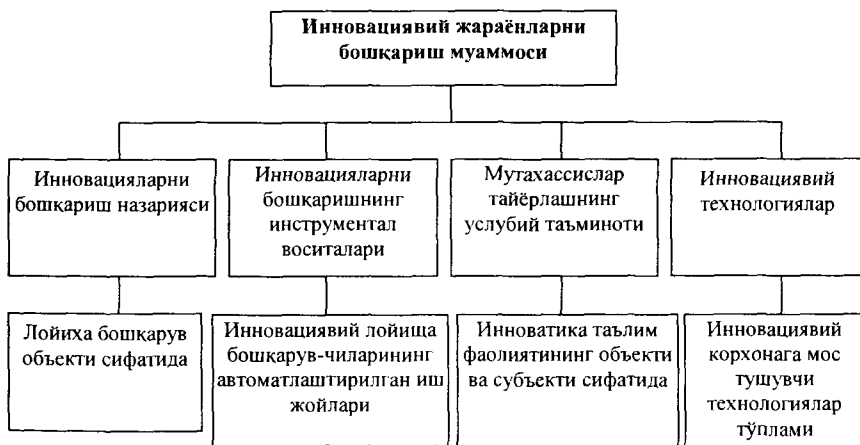
Ёриб ўтувчи инновациялар яхшиловчи инновациялар сонининг кўпайиши оқибатида юзага келади, яхшиловчи инновациялар пайдо бўлишига эса ўзгартирувчи инновациялар оқими сабабчи бўлади. Фойдаланиш соҳаси каби, инновацияларнинг категорияси ва синфи ҳам фаолият соҳаси, корхона ёки бўлимнинг тутган ўрнидан келиб чиққан ҳолда ўзгариши мумкин. Мисол учун, Асака автомобил

заводи конвейери учун ёриб ўтувчи саналган инновация, ишлаб чиқариш бўлими учун дистриктив инновация саналаши мумкин.

Корхона ичидаги барча нарса ушбу картанинг бир ёки бир нечта соҳаси доирасида инновацияларга дуч келиши мумкин. Инновациявий карта инновациялар ва уларнинг мақсадларини музокара қилишда ҳам фойдали, ҳамда ижодий жараёни яхшиловчи восита саналади.

Инновациявий лойиҳаларни бошқариш технологиялари

Янгиликларни ишлаб чиқаришни ташкилий технологик тайёргарлик асосларида инновациявий жараёнларни бошқариш инфратузилмасини барпо этиш масаласини тўртта йўналишга ажратган ҳолда кўриб чиқиш мумкин (9.2.1.-расм).

9.2.1-расм. **Инновациявий жараёнларни бошқаришнинг тузилмавий муаммолари**

Янгиликларни ишлаб чиқишда инновациялар технологиясини қиритишни батафсилроқ кўриб чиқайлик, бугунги кунга келиб ҳар бир технологияни қуйидагича аниқлаш мумкин (9.2.1-расм).

Жорий этиш – инновацияларнинг шундай технологиясики, унда инновация қиритиш жараёни бевосита ишлаб чиқувчи

томонидан амалга оширилади. Инновациявий хизматларнинг бутун мажмуасини талаб қилмайдиган инновациялар учун қўлланилади.

Тренинг – инновацияларнинг кадрларни тайёрлаш босқичини таъминловчи технология. Махсус ихтисослашган корхоналар томонидан амалга оширилади (инкубаторлар, технологик парклар ва ҳ.к).

Консалтинг – инновациявий фаолият стратегияси ва бизнес-режасини танлаш босқичини таъминловчи инновациялар технологияси. Экспертиза ва маслаҳатлар соҳасига ихтисослашган корхоналар томонидан амалга оширилади.

Консалтинг, инновациявий фаолиятга иккита асосий йўналиш бўйича хизмат кўрсатади:

➤ технологик консалтинг – ташкилотнинг стратегик ва тактик мақсадларига оптимал эришиши учун технологик ва бошқарув маслаҳатлари, шунингдек, режалаштириш, сифатни бошқариш, сертификатлаштириш, автоматлаштирилган конструкторлик ва технологик лойиҳалаштириш, технологиялар узатиш;

➤ бизнес-консалтинг – бизнес-ғоя ва лойиҳалар экспертизаси, бизнес-режалаштириш, маркетинг, молиявий менежмент, потенциал ҳамкор ва инвесторларни излаш, инновацияларни тижоратлаштириш, шартномавий муносабатлар.

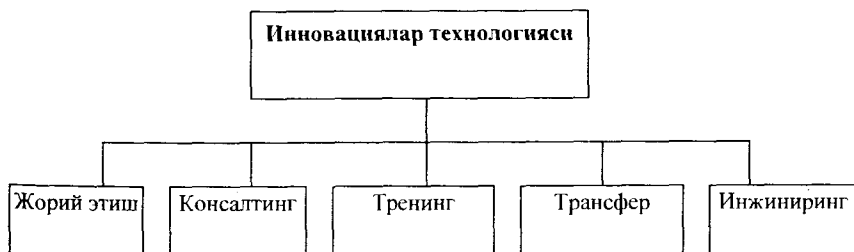
Илмий асосланган ишбилармонликнинг турли жиҳатлари бўйича пуллик маслаҳатларга бўлган талаб доимий ошиши муносабати билан маслаҳат хизматларини кўрсатишга ихтисослашган корхоналар сонининг кўпайиши кузатилмоқда.

Инновациявий корхона ва ишлаб чиқаришларнинг кўпчилиги йирик саноат корхоналари, илмий ёки таълим муассасалари негизида ташкил топган. Ўз фаолиятининг бошланғич босқичларида инновациявий корхона ходимлари ушбу муассасалар мутахассислари билан маслаҳатлашадилар. Аммо инновациявий корхоналар ривожланиб бориши билан мустақил фаолият юритишга киришади ва ҳар бир маслаҳат ҳам бозор муносабатларидан келиб чиққан ҳолда баҳоланади. Бундан

ташқари, бошланғич ташкилотларнинг мутахассислари бошқарув ёки маркетинг соҳасидаги кўплаб саволларга жавоб бера олмасликлари ҳам мумкин. Шу билан бирга кичик инновациявий корхона ва ҳаттоки кўпгина саноат корхоналари ҳам барча соҳалар бўйича малакавий мутахассисларга эга бўла олмайди.

Инновациявий соҳада амалга ошириладиган консалтинг фаолияти тажрибасини кўрсатишича, потенциал миқдорлар дуч келиши мумкин бўлган муаммоларнинг кўпчилигини тизимлаштириши мумкин. Мисол учун, илмий-техник соҳа корхоналари олдида пайдо бўладиган асосий муаммоларни куйидагича таърифлаш мумкин: маркетинг муаммолари, ходимларни бошқариш ва бошқарувчилар малакаси, ишлаб чиқариш муаммолари, сифатни бошқариш, молиявий менежмент, қонунчилик муаммолари. Албатта, инновациявий лойиҳаларни амалга ошириш жараёнида бошқа турдаги муаммолар мавжуд эмас деб бўлмайди, лекин консалтинг хизматларини асосий қисми айнан ушбу муаммолар билан боғлиқ.

Инжиниринг – инновациявий циклнинг барча босқичларини қамраб оладиган, инновацияларнинг мажмуавий технологияси (9.2.2-расм).

9.2.2-расм. **Иновацияларни амалга ошириш технологиялари**

Инжиниринг технологияси ва у бўйича ишлаётган инжиниринг корхонаси, инновациявий лойиҳани амалга оширишда буюртмачига энг тўлиқ хизматлар тўпламини тақдим этади. Инновациявий циклнинг барча босқичларида, инжиниринг буюртманинг оптимал

амалга оширилишини таъминлайди. Буюртмачига мавжуд муаммонинг битта конкрет ечимни эмас, балки ечимнинг бир нечта вариантларини таклиф этиши лозим. Ва консалтинг корхонаси каби фақатгина таклиф этиш эмас, балки буюртмачини ушбу жараёнга жалб этган ҳолда у учун энг қулай бўлган ечимни биргаликда танлаши лозим.

Инжиниринг технологиясини амалга оширишнинг назарий асосида учта тизимли тамойил ётади: **тесқари лойиҳалаштириш; функционал тўлалик минимуми; ечимнинг иқтисодий етарлилиги.**

Тесқари лойиҳалаштириш тамойили, тизим ишлаб чиқарилаётган маҳсулот билан эмас, балки маҳсулотларнинг хилма-хиллиги билан боғлиқ бўлиши, яъни тизим номаълум бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун етарлича инвариантликка эга бўлиши кераклигини белгилайди.

Минимал функционал тўлалик ва ечимнинг иқтисодий етарлилиги тамойили қуйидаги ҳолатларда ечим рационаллигини таъминлайди:

➤ лойиҳани ишга тушириш босқичларининг кетма-кетлигини шакллантириш;

➤ тизим усқуналарининг миқдорий таркиби ва тузилмасини аниқлаш;

➤ ташкилий-бошқарув тузилмани танлаш;

➤ ишлаб чиқаришнинг технологик тайёргарлигини режалаштириш ва шакллантириш;

➤ имитацион моделлаштириш натижалари бўйича техник-иқтисодий кўрсаткичлар самарадорлигига ўзгартишлар киритиш.

Бошқача қилиб айтганда, йирик лойиҳаларни амалга оширишда, лойиҳалаштиришнинг таклиф этилган тамойиллари қуйидагича изоҳланади: лойиҳани амалга оширишнинг ҳар бир босқичида яратилаётган технологик ва дастурий-ҳисоблаш ресурслари, маҳсулотнинг иқтисодий самарали ишлаб

чиқарилишини кафолатловчи, функционал тўлалик минимумига эга бўлиши лозим.

Шундай қилиб, инновациявий тадбирлар вариантларини танлаш учун такқосланаётган вариантлар бўйича ўзгарувчан қиймат қисмларини ҳисобга оладиган, таққослама иктисодий самарадорлик кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Бундай кўрсаткичларга қуйидагилар киради:

- келтирилган харажатлар;
- инновацияларга киритилган қўшимча инвестицияларнинг копланиш муддати;
- инновацияларга киритилган қўшимча инвестицияларнинг самарадорлик коэффиенти.

Масалан, маҳсулот ишлаб чиқариш технологиясининг учта янги варианты ишлаб чиқилган бўлсин. Жадвал маълумотлари бўйича энг самарали вариантни ҳисоблаш керак.

Келтирилган харажатлар услубини қўллаган ҳолда, қуйидаги формула бўйича таклиф этилаётган янги лойиҳаларнинг энг самарали вариантини танлаймиз:

$$C + E_n K, \quad (2.16)$$

бу ерда: C – маҳсулот ишлаб чиқариш йиллик харажатлари;

K – инвестициялар;

E_n – иктисодий самарадорлик коэффиенти, 0,1 га тенг деб оламиз.

9.2.1-жадвал

Инновациявий технологияларни танлаш учун лозим бўлган маълумотлар

Кўрсаткичлар	Вариантлар		
	1	2	3
Инвестициялар, млн сўм	22500	27600	19700
Бир маҳсулотга бўлган ишлаб чиқариш харажатлари минг сўм	13600	14700	13700
Ишлаб чиқаришнинг йиллик ҳажми, минг дона	700	1100	2500

1 вариант – $(13600 * 700) + 0,1 * 22500 = 11770$ млн сўм.

2 вариант – $(14700 * 1100) + 0,1 * 27600 = 18930$ млн сўм.

3 вариант – $(13700 * 2500) + 0,1 * 19700 = 36220$ млн сўм.

Хулоса: тақлиф этилган лойиҳаларнинг энг самарали варианты бу 1-вариант, яъни энг кам келтирилган харажатлар.

Стратегияни танлаш – инновациявий фаолият муваффақиятининг кафолати ҳисобланади. Рўй бераётган ўзгаришларни олдиндан кўра билмаган корхона инқирозга учраши мумкин.

Стратегия танлаш инновациявий менежментнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида раҳбар учун, яхши маҳсулотга эга бўлиш етарли эмас, у ўз рақобатдошларидан орқада қолиб кетмаслик учун янги технологияларнинг пайдо бўлишини диққат билан кузатиб бориши ва уларни ўз корхонасида жорий этишни режалаштириши зарур. Стратегия қарор қабул қилиш жараёни билан бирлаштирилган бўлиши мумкин. Ҳар иккала ҳолатда ҳам мақсадлар (стратегия объектлари) ва воситалар мавжуд бўлиб, улар ёрдамида қўйилган мақсадларга эришилади (қарорлар қабул қилинади).

9.3. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялар асосида ишлаб чиқаришни ташкилий-техникавий даражасини таҳлил қилиш ва унинг истиқболлари

Янгиликларни илгари суриш учун аниқ ифодаланган стратегия жуда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Стратегия – рақобатдошларга нисбатан мазкур корхона салоҳияти ва кучини мустаҳкамлашга қаратилган, ўзаро боғлиқ бўлган тadbирлар мажмуидир. Бошқача қилиб айтганда, стратегия - қўйилган мақсадларга эришишнинг батафсил, ҳар томонлама стратегик режалаштириш заруриятини тан олган ва уни фаол жорий этаётган корхоналар сони кундан кунга ошиб бормоқда. Бу ўсиб

бораётган ракобат билан ҳам белгиланади. Ракобат курашида жон сақлаш ва ғолиб бўлиш учун фақатгина бугунги кун билан яшаш эмас, балки мумкин бўлган ўзгаришларни кўра билиш ва режалаштириш лозим. Изланишлар, тадқиқотлар ва инновациявий фаолиятнинг бошқа шакллари ўтказиш режаларини ишлаб чиқиш стратегия танлаш билан боғлиқ.

Стратегик режалаштириш иккита асосий мақсадни кўзлайди.

Ресурсларни самарали тақсимлаш ва фойдаланиш. Бу «ички стратегия» деб ном олган. Капитал, технологиялар, одамлар каби чекланган ресурслардан фойдаланиш режалаштирилади. Бундан ташқари янги тармоқларда корхоналарни харид қилиш, исталмаган тармоқлардан чиқиб кетиш, корхоналар самарали «портфелини» танлаш амалга оширилади.

Ташқи муҳитга мослашиш. Ташқи омиллар (иқтисодий ўзгаришлар, сиёсий омиллар, демографик вазият ва х.к) ўзгаришига самарали мослашишни таъминлаш вазифаси қўйилади.

Стратегик режалаштириш кўп сонли тадқиқотларни амалга ошириш, маълумотларни йиғиш ва таҳлил этишга асосланади. Бу бозор устидан назоратни йўқотмасликка имкон беради. Бунда замонавий шароитлар тезкор тарзда ўзгаришини ҳам ҳисобга олиш лозим. Демак, стратегия шундай бўлиши керакки, лозим бўлганда уни йўққа чиқариш мумкин бўлсин. Стратегияни ишлаб чиқиш корхона умумий мақсадини ифодалашдан бошланади. У ҳар бир инсонга тушунарли бўлиши керак. Мақсад қўйилиши корхонанинг ташқи муҳит, бозор ва истеъмолчилар билан ўзаро алоқаларида муҳим роль ўйнайди.

Корхонанинг умумий мақсади қуйидагиларни ҳисобга олиши лозим:

- корхона фаолиятининг асосий йўналиши;
- ташқи муҳитдаги иш тамойиллари (савдо тамойиллари; истеъмолчига муносабат; бизнес алоқаларни юритиш);
- корхона маданияти, унинг анъаналари, иш муҳити.

Мақсадни танлашда қуйидаги иккита жиҳатни ҳисобга олиш лозим: корхона мижозлари кимлар ва у қандай эҳтиёжларни қондириши мумкин.

Умумий мақсад қўйилгандан сўнг, стратегик режалаштиришнинг иккинчи босқичи – мақсадларни конкретлаштиришга ўтилади. Мисол учун, қуйидаги асосий мақсадлар қўйилган бўлиши мумкин:

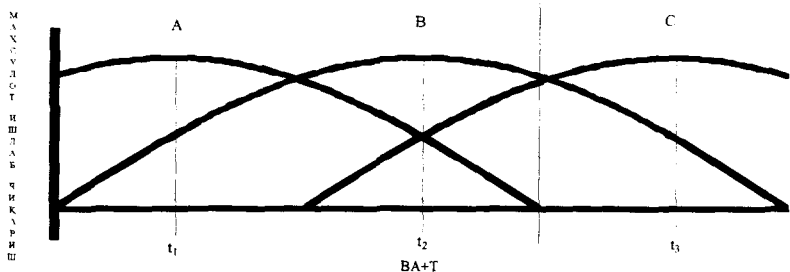
- даромадлилик;
- бозорлар (савдолар ҳажми, бозор улуши, янги линияларни жорий этиш);
- иш унумдорлиги;
- маҳсулот (ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми, янги товарларни ишлаб чиқариш ёки айрим моделларни ишлаб чиқаришни тўхтатиш ва б.);
- молиявий ресурслар (капитал ҳажми ва тузилмаси; шахсий ва қарз капиталининг нисбати; айланма капитал ҳажми ва б.);
- ишлаб чиқариш қувватлари, бино ва иншоотлар;
- ИТТКИ ва янги технологияларни жорий этиш. Асосий кўрсаткичлар, технологик тавсифлари, қиймати, жорий этиш муддатлари;
- ташкил этиш – ташкилий тузилма ва фаолиятдаги ўзгаришлар;
- инсон ресурслари (улардан фойдаланиш, ҳаракати, ўқитиш ва ҳ.к.);
- ижтимоий масъулият.

Муайян жамият эҳтиёжларини қондириш учун маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган рақобатбардош ишлаб чиқариш субъекти (корхона, фирма), ҳар бир муайян вақт оралигида, техниканинг учта – кечаги, бугунги ва эртанги (истикболли) – авлодига мансуб товар устида фаолият юритиши лозим.

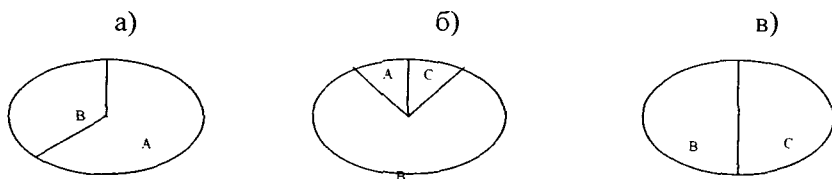
Техниканинг ҳар бир авлоди ўз ривожланишида муайян ҳаётий циклни босиб ўтади. Корхона t_1 дан t_3 га қадар бўлган вақт оралигида, бир-бирини кетма-кет ўрнини босувчи техниканинг учта

А, В, С авлоди устида иш юритсин. В маҳсулотни ишлаб чиқариш бошланиши ва ўсиши босқичида (t_1 давр) уни ишлаб чиқариш харажатлари катта, талаб эса кичик, бундай ҳолат уни кўзланган ҳажмда ишлаб чиқаришни чеклайди. Бир вақтнинг ўзида А маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажми етарлича катта, С маҳсулот эса умуман ишлаб чиқарилмайди. В авлод маҳсулотини ишлаб чиқариш барқарорлашуви босқичида (t_2 давр, тўйиниш, балоғат ва стагнация босқичлари) унинг технологияси тўлиқ ўзлаштирилган; талаб етарлича катта. Бу ушбу маҳсулотни максимал ҳажмда ишлаб чиқариш ва ундан энг катта даромад олиш давридир. А маҳсулотни ишлаб чиқариш пасайган ва яна тушиб бормокда («б» диаграмма). Ушбу функциялар бажарилишини янада самарали таъминловчи, техника янги авлодининг (С маҳсулот) пайдо бўлиши билан, В маҳсулотга бўлган талаб пасайишини кузатиш мумкин (t_3 давр) – уни ишлаб чиқариш ҳажми ва у олиб келаётган даромад қисқаради («в» диаграмма), техниканинг А авлоди эса умуман йўққа чиқади.

Корхона умумий даромадининг барқарор миқдори, бир-бирини ўрнини босувчи маҳсулотлар (техника авлодлари) ўртасида кучларни тўғри тақсимланиши билан таъминланиб турибди. Корхона фан-техника сиёсатини шакллантириш ва амалга оширишдан мақсад, айнан шундай тақсимотга эришишдир. Ушбу сиёсатни оптималлаштириш, бир-бирини ўрнини босувчи ва ўзаро рақобатдош техника авлодларининг техник ва технологик имкониятлари тўғрисида маълумотга эга бўлишни талаб қилади. У ёки бу техник ечимни ўзлаштириш жараёнида, унинг жамият эҳтиёжларини қондириш қобилияти ва иқтисодий тавсифлари ўзгариб боради, айнан шу ҳолат техника авлодлари ривожланишининг циклик характерини белгилаб беради.

9.3.1-расм. Бир-бирини ўрнини босувчи махсулотларни (А, В, С) ишлаб чиқариш цикллари

9.3.2-расм. Турли вақт давомида корхона махсулот ишлаб чиқариш тузилмасининг диаграммалари:
 а) t_1 давр; б) t_2 давр; в) t_3 давр

Аммо, корхонанинг рақобатдош фан-техника сиёсатини шакллантиришдаги асосий ҳолат шундан иборатки, махсулотни ривожлантириш ва ўзлаштириш учун маблағ қўйиш, бозордаги мустақкам ўрин сифатидаги реал самара олишдан анча олдин амалга оширилиши лозим. Шунинг учун ҳам, фан-техника сиёсатни стратегик режалаштириш, техника ҳар бир авлодига нисбатан унинг ҳаётий циклини барча даврларидаги ривожланиш тенденцияларини аниқлаш ва прогноз қилишни талаб этади. Ўзлаштириш учун таклиф этилаётган техника авлоди қачон ўз ривожланиш чўққисига чиқиши, қачон уни тўлиқ қувватда ўзлаштириш ва қачон ишлаб чиқаришни тўхтатиш лозимлигини аниқ билиш керак.

Олимлар ва мутахассисларнинг тадқиқотлари асосида хулоса қилиш мумкинки, ушбу цикллар ўртасида, вақт оралиғи орқали

қандайдир статистик алоқа мавжуд. Ушбу вақт оралиғи техник қарор пайдо бўлиши (ёки техник ғояни расмийлаштириш, рўйхатга олиш ва ҳ.к) ва ушбу ғояни саноатда максимал ҳажмда қўллаш ўртасида жойлашган бўлади. Ушбу муносабат туфайли корхонанинг фан-техника сиёсати (ФТС) фан ва техника ривожланишининг миллий ва жаҳон тенденцияларини батафсил кузатиб бориши керак. Ушбу вазифани муваффақиятли уддалаш учун ахборот оқимларини таҳлил қила олиш керак бўлади.

Фан ва техника ривожланишининг миллий ва жаҳон тенденцияларини ахборотлар массиви таҳлили асосида аниқлашнинг мавжуд услубий аппаратини қуйидагича тавсифлаш мумкин:

Тузилмавий-морфологик таҳлил услуби.

Ушбу услуб предмет соҳасининг ички таркибини аниқлаш, янги ишланмалар (ғоялар, техник қарорлар ва ҳ.к) пайдо бўлишини қайд қилиш учун лозим, бу эса ФТС стратегиясини тармоқ ости даражасида шакллантириш имконини беради.

Нашрий фаоллик тавсифларини аниқлаш услуби.

Ушбу услубнинг ўзига хослиги, ахборот оқими циклик ривожланишга бўйсунган ҳолда тизим каби фаолият юритиши билан боғлиқ; ушбу циклларни кузатган ҳолда, предмет соҳаси у ёки бу мамлакатда ҳаётий циклнинг қайси босқичида турганлигини билиб олиш мумкин. Бу эса тармоқ даражасида ФТСни шакллантириш бўйича тўғри тавсиялар бериш имконини туғдиради.

Аналог-патентлар услуби.

Унинг моҳияти шундаки, корхоналар чет элда фақатгина амалий аҳамиятга эга ғояларни патентлайдилар. Шунинг учун аналог-патентлар қуввати тез ўсиб бораётган йўналишларни аниқлаган ҳолда, етакчи корхоналарнинг ишлаб чиқариш салоҳиятини ривожлантириш борасидаги фаолият йўналишларини аниқлаш мумкин.

Атамали (терминологик) ва лексик таҳлил услуби

Атамали таҳлил, тадқиқотчилар томонидан бошқа билим соҳаларидаги ғоялардан фойдаланишида атамалар аппаратининг ўзгариши содир бўлади деган фикрга асосланган. Бу бошқа ҳеч қандай услублар билан кузатилмайдиган, йирик тузилмавий силжишлар билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам атамали таҳлил инновацияларни бошланғич босқичларда аниқлаш ва кутилаётган ўзгаришлар йўналишларини прогноз қилиш имконини беради. Матнларнинг лексик таҳлили атамали таҳлилга ўхшаш, уларнинг фарқи шундаки унда муайян атамалар эмас, балки сўз бирикмалари (лексик бирликлар) кўриб чиқилади.

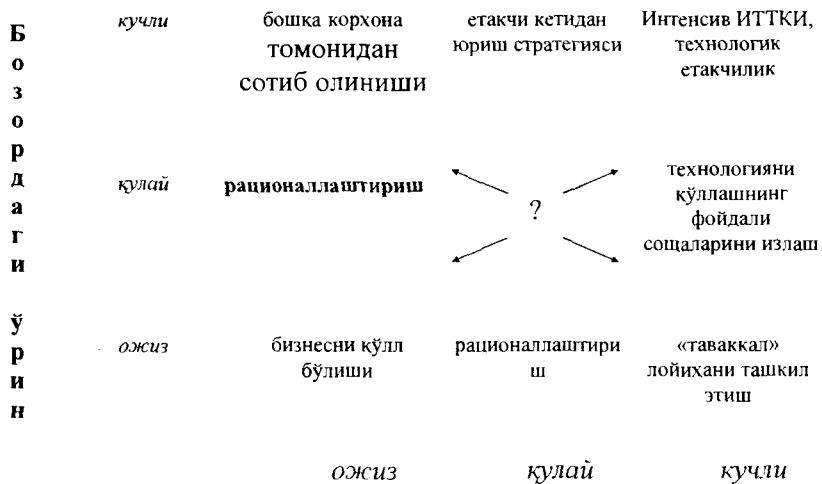
Кўрсаткичлар услуби

Бу услуб, ҳар бир техник тизим, фан-техника тараққиёти муносабати билан такомиллашиб борадиган (бу ҳолат тегишли ҳужжатларда ҳам ўз аксини топади) кўрсаткичлар тўплами билан тасвирланишига асосланган. Техник тизимлар кўрсаткичларининг динамик тавсифларини ўрганган ҳолда, жаҳон ва миллий амалиётда мавжуд бўлган тенденциялар тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Фан-техника сиёсатини шакллантириш бўйича бошқарув қарорларини қабул қилиш учун бошланғич ахборот тайёрлашнинг умумий кетма-кетлиги бир нечта блоклардан иборат бўлади. Биринчиси – соҳанинг морфологик туркумланишини ишлаб чиқиш. Бундай туркумлаштириш жадвал шаклида бўлиб, унда ишлаб чиқаришнинг технологик (техник) занжири муайян жиҳатлар (жараён, фаолият тамойили, фойдаланиладиган материаллар ва ҳ.к) бўйича элементларга ажратилган. Бунда ҳар бир элемент учун амалга оширишнинг мумкин бўлган муқобил усуллари рўйхати шаклланади. Энг соддалаштирилган кўринишда морфологик туркумлаштириш, ажратиш жиҳатларининг вариантлари ўртасида исталган бирлашмалар бўлиши мумкин бўлган жадвал шаклида бўлади.

Иккинчи блок – предмет соҳа, мисол учун кашфиётлар халқаро туркум атамалари, саҳифаловчисини ишлаб чиқиш. Саҳифаловчи бир қатор саҳифалардан иборат бўлиб, улар бўйича турли манбалардан қизиқтирувчи муаммолар бўйича ҳужжатлар танлови амалга оширилади. Тегишли тарзда учинчи, тўртинчи ва бешинчи блоклар – бошланғич ахборотни излаш; олинган натижалар таҳлили; қарор қабул қилувчи шахслар учун корхоналар фан-техника сиёсатини шакллантириш бўйича тавсияларни аниқлаш.

Олиб борилган тадқиқотлар ва улар туфайли олинган натижалар техника авлодларини ривожланиши ва алмашилиши вақтини топиш, кўзланаётган тенденцияларни аниқлаш, фан-техника сиёсатини оптималлаштириш мақсадида техника ва технологиялардаги кейинчалик ўзгаришларни прогноزلаш имконини беради. Буларнинг барчаси инвестициявий сиёсат ва ресурс қўйилmalarини режалаштириш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Технологик ўрин

9.3.3-расм. Инновациявий стратегияни танлаш йўналишлари

Бозордаги мавкеини ҳисобга олган ҳолда (бозорни назорат қилинадиган улуши ва уни ривожланиш динамикаси, молиялаштириш ва хом-ашё ресурсларига эга бўлиш, рақобат курашидаги етакчи ёки эргашувчи ўрнини эгаллаши) инновациявий стратегияни танлаш йўналишлари қуйидаги кўринишдаги схемада кўрсатилиши мумкин (9.3.3-расм).

Стратегияни танлаш, мақсад сари ажратилган ҳар бир йўналиш бўйича амалга оширилади. Танловнинг соддалаштирилган модели Бостон маслаҳат гуруҳи томонидан ишлаб чиқилган ва у бозордаги улуш ҳамда тармоқдаги ўсиш суръатидан келиб чиққан ҳолда стратегия танлаш учун мўлжалланган (9.3.1 жадвал).

9.3.1 жадвал

Стратегияни танлаш

Ўсиш суръатлари	Бозордаги улуш	
	<i>Юқори</i>	<i>Паст</i>
<i>Юқори</i>	Юлдуз	?
<i>Паст</i>	Сигир	Ит

Ушбу моделга мувофиқ, бозорнинг катта улушини эгаллаган ва тез ўсувчи тармоқларда фаолият юритаётган корхоналар (юлдузлар), ўсиш стратегиясини танлаши лозим. Барқарор тармоқларда юқори ўсишга эришган корхоналар чекланган ўсиш стратегиясини танлайди. Уларнинг асосий мақсади – ўз ўрнини ушлаб туриш ва фойда олиш. Паст суръатлар билан ўсувчи тармоқларда кичик улушга эга бўлган корхоналар эса, ортиқчасини олиб ташлаш стратегиясини танлашади (9.3.2-жадвал).

9.3.2-жадвал

Маҳсулот - бозор матрицаси

Кўрсаткичлар	Ҳозирги кунда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот, %	Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга боғлиқ бўлган янги маҳсулот, %	Мутлақо янги маҳсулот, %
Мавжуд бозор	90	60	30
Янги, аммо мавжуд бозорга боғлиқ бозор	60	40	20
Мутлақо янги бозор	30	20	10

Тез ўсувчи тармоқларда ўз ўрнини мустаҳкамламаган корхоналардаги вазият кўшимча таҳлилни талаб этади.

Стратегиялар вариантларини танлашда, корхона маҳсулот/бозор матрицасидан фойдаланиши мумкин.

Бирор стратегияни қабул қилишда раҳбарият қуйидаги 4 омилни ҳисобга олиши лозим:

Таваккалчилик. Ҳар бир қабул қилинаётган қарор учун таваккалчиликнинг қандай даражаси мумкинлиги.

Олдинги стратегиялар ва уларнинг натижаларидан хабардор бўлиш, янги стратегияларни муваффақиятлироқ ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Вақт омили. Кўпгина ҳолларда яхши ғоялар ўз вақтида таклиф этилмаганлиги учун муваффақиятга эришмайди.

Корхона эгалари. Стратегик режа корхона менежерлари томонидан ишлаб чиқилади, аммо айрим ҳолларда корхона эгалари уни ўзгартиришга мажбур қиладилар. Корхона раҳбарияти бунга эътиборга олиши лозим.

Стратегия ишлаб чиқиш уч йўл билан амалга оширилади: юқоридан пастга, пастдан юқорига ва маслаҳатчи корхона ёрдамида. Биринчи ҳолатда стратегик режа корхона раҳбарияти томонидан ишлаб чиқилади ва буйруқ сифатида қуйи поғоналарга етказилади.

«Пастдан юқорига» усулида ҳар бир бўлим (маркетинг хизмати, молиявий бўлим, ишлаб чиқариш бўлимлари ва х.к) ўз ваколати доирасида, стратегик режани тузиш бўйича ўз тавсияларини ишлаб чиқади. Кейинчалик ушбу тавсиялар раҳбариятга етказилади ва улар умумлаштирилиб жамоада муҳокама қилинади. Бу корхона бўлимларида йиғилган тажрибадан самарали фойдаланиш имконини беради.

Шунингдек, корхона ташкилотни ўрганиш ва стратегия ишлаб чиқиш учун маслаҳатчилар хизматларидан фойдаланиши ҳам мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инновация янгиликларини ишлаб чиқишни ташкил этиш технологик тайёргарлигини тушунтиринг.
2. Инновация тузилмаси ўз ичига нималарни олади?
3. Фундаментал тадқиқот ҳақида тушунча.
4. Инновация лойиҳаларини ишлаб чиқишдан аввал нима ишлар қилинади?
5. Инновация ишлаб чиқиш босқичларини тушунтиринг.
6. Инновацион технологияларни ривожланиш тенденцияси ва таснифи.
7. Технологияларни ривожланиш тенденцияси қандай шаклланади?
8. Ишлаб чиқаришни ташкилий технологик тайёргарлик вазифалари ва босқичлари нимадан иборат?
9. Инновация лойиҳаларни бошқариш технологиясини тушунтиринг?
10. Инжиринг ва реинжиринг жараёнлари нималардан иборат.

Х БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ АМАЛГА ОШИРИШДА ИНВЕСТИЦИЯЛАР ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФЙДАЛАНИШ

Ўқув мақсади: Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларни амалга оширишда инвестициялар ўрни, инновацион технологияларни ривожлантиришда хорижий инвестицияларнинг аҳамияти ва инвестициялардан фойдаланишни яхшилаш йўлларини ўрганишдан иборат.

Таянч иборалар: Реконструкция қилиш, заминовий технология, хорижий инвестиция, илгор технология, хорижий кампания, ҳуқуқий асос, инновацияни жалб этиш, хорижий сармоя, инвестиция сиёсати, иқтисодиётни либераллаштириш, модернизация қилиш, тадбиркорлик, устувор йўналишлар.

10.1. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларни амалга оширишда инвестициялар ўрни

Мамлакатимизда аграр соҳа иқтисодиётини инновациявий технологияларни юксалтириш, замонавий техника ва технологиялар билан жиҳозланган янги корхоналарни барпо этишда ва уларни реконструкция қилиш учун хорижий инвестицияларни жалб қилиш катта ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бу авваламбор аҳоли бандлиги, унинг иш ҳақи ва даромадларини ошириш каби энг муҳим ижтимоий муаммоларни ечиш имкониятини беради. Шу боисдан ҳам мамлакатимизга хорижий инвестициялар жалб этаётган корхоналарни иқтисодий рағбатлантириш ва улар учун зарур шароитларни яратиб бериш ўта муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган яна бир муҳим устувор йўналиш – чет эл инвестицияларини кенг жалб қилиш. хорижий

инвесторлар учун янада қулай шароитлар яратишга улкан эътибор қаратишимиз лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг мамлакатимиз парламенти–Олий Мажлисга тараққиётимизнинг янги босқичи бўлган 2017 йилда амалга оширилган асосий ишлар якуни ва Ўзбекистон Республикасини 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланган мурожаатномасида таъкидлаганидек, “Шу нуқтаи назардан, давлатнинг инновацион янгиланиш дастурини шакллантириш, инновация ва инвестициялардан самарали фойдаланадиган янги авлод кадрларини, янги сармоядорлар синфини тайёрлаш ўта муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун **Ўзбекистонни технологик ривожлантириш ва ички бозорни модернизация қилиш бўйича қучли миллий ғоя, миллий дастур** керак. Ушбу дастур Ўзбекистонни жаҳондаги тараққий топган мамлакатлар қаторига тезроқ олиб чиқишга имкон яратиши лозим”²⁸.

Хорижий инвестицияларни жалб этмай, айниқса, етакчи тармоқларда чет эл инвестициялари иштирокини кенгайтирмай туриб, иқтисодиётда Қишлоқ хўжалигида инновациявий фаолиятни таркибий ўзгаришларини амалга ошириш ва уни модернизация қилиш, корхоналарни замонавий техника билан қайта жиҳозлаш ҳамда рақобатдош маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мумкин эмас. Мамлакатимиз иқтисодиётига хорижий инвестицияларнинг жалб этилиши унинг иқтисодий имкониятларининг кенгайишини тезлаштириб, барча соҳаларда ички имконият ва резервларни ишга солиш, янги техника ва технологияни, экспортбоп товарларни ўзлаштириш, уларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш орқали давлатимиз иқтисодий қудратини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

²⁸Ш.М.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлиси Мурожаатномаси. Халқ сўзи. 22.12.2017 йил.

Миллий иқтисодиётда кишлоқ хўжалигида инновацион технологияларни ривожлантиришда хорижий инвестицияларнинг аҳамияти ниҳоятда катта бўлиб, у қуйидагилар билан изоҳланади:

биринчидан, ишлаб чиқаришга замонавий техника ва технологияларни жорий этиш олиш орқали экспортга мўлжалланган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ривожлантиради;

иккинчидан, импорт ўрнини босувчи товар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва бунинг учун хорижий инвестицияларни иқтисодиётнинг устувор соҳаларига йўналтириш ва пировардида аҳолининг меъёрдаги турмуш даражасини таъминлаш имконини яратади;

учинчидан, кичик бизнесни ривожлантириш ва кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини кенгайтириш орқали ўсиб бораётган аҳолини иш жойлари билан таъминлайди;

тўртинчидан, корхоналарнинг эскирган ишлаб чиқариш қувватларини, моддий-техник базасини янгилайди ва техник қайта қуроллантиради.

Кишлоқ хўжалиги корхоналарини самарали ва барқарор ривожланишининг зарур шарти уларни етарлича инвестициялашдир. Иқтисодиёт сиёсатининг муҳим вазифаси эса корхоналарни инвестициялаш даражасини ошириш учун қулай шароит яратишдан иборат.

2017 йилда мамлакатимизга капиталга киритилган инвестициялар ҳажми 60 719,2 млрд сўмни ёки 2016 йилга нисбатан 107,1 %ни ташкил этди. Молиялаштириш манбалари бўйича таҳлил қилинганда, жорий даврда ўзлаштирилган асосий капиталга инвестицияларнинг катта қисми жалб этилган маблағлар ҳисобига тўғри келди-34057,3 млрд сўм ёки жами ўзлаштирилган инвестицияларнинг 56%и, корхона ва аҳолининг ўз маблағлари ҳисобидан эса 26673,5 млрд сўм ёки жами ўзлаштирилган инвестицияларнинг 44 %ини ўзлаштирилди. Жалб этилган маблағлар таркибида тўғридан-тўғри ва бошқа кафолатланмаган хорижий инвестиция ва кредитларнинг улуши катта бўлди.

Тўғридан-тўғри ва бошқа кафолатланмаган хорижий инвестиция ва кредитларнинг 2017 йилда ўзлаштирилган асосий капиталга инвестициялар жами ҳажмида 20,4 %ни, жалб этилган маблағлар ҳисобидан ўзлаштирилган асосий капиталга инвестициялар ҳажмида эса 36,4 %ни ташкил этди.

Давлат инвестицион сиёсатининг асосий тамойиллари замонавий босқичда мавжуд фоиз ставкаларининг пасайиши иқтисодиётнинг реал секторидаги инвестицияларнинг мос келувчи самарадорлиги даражасигача пасайтириш, мавжуд солиқ тизимини соддалаштириш, амортизация сиёсатини такомиллаштириш, ташқи ва ички инвесторларнинг бевосита инвестицияларини рағбатлантириш мақсадида инвестицион рискларни пасайтириш учун ташкилий-ҳуқуқий шароитларни шакллантириш ва бюджет инвестицион ресурсларини танлов асосида жойлаштириш орқали улардан фойдаланишнинг самарадорлигини оширишдан иборат.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарда инвестицияларнинг жозибadorлигини белгиловчи омиллар жуда катта аҳамиятга эга. Булар жумласига корхоналарнинг ривожланиш суръатлари ва истикболлари, реал сектор тармоқларининг ўртача рентабеллик даражаси, тармоққа хос бўлган инвестиция таваккалчилиги хатарлари ва конунчиликда белгиланган инвестиция имтиёзлари ва кафолатлари бўлиши керак.

Ишлаб чиқариш саноатига инвестициялар ҳажми 8746,8 млрд сўмни ва жами инвестициялардаги улуши 14,4 %ни ташкил этди. Ишлаб чиқариш саноати таркибида энг кўп инвестиция ўзлаштирилган 3 фаолият тури қуйидагилар: металлургия саноати 1305,6 млрд сўм (жами асосий капиталга инвестициялардаги улуши 2,2%), озиқ-овқат, ичимлик, тамаки маҳсулотлари ишлаб чиқариши 1265,4 млрд сўм (2,1%), текстиль маҳсулотлари ишлаб чиқариши 1177,7 млрд сўм (1,9%).

Қишлоқ хўжалиги корхоналарда инвестиция жалб қилишни тўхтатиб турган омиллар қуйидагилар: **биринчидан**, инвесторлар ажратган маблағлари қайтиши бўйича етарли кафолатга эга

эмаслар; **иккинчидан**, қоидага кўра, инвестицион лойиҳаларни реализация қилиш учун керак бўладиган инвестиция ҳажми, лойиҳани таъминлаш учун ташаббускор томонидан тақдим этиладиган гаров ҳажмидан сезиларли ортади; **учинчидан**, гаров сифатида тақдим этиладиган мулкнинг ликвидлиги ўта паст; **тўртинчидан**, ривожланган суғурта бозори йўқ шароитда кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши риски (таваккали) юқори; **бешинчидан**, амалда замонавий ва самарали молиявий менежментнинг йўқлиги инвестицион лойиҳалар реализацияси мониторингини қийинлаштирмоқда. Юқоридаги кўрсатиб ўтилган муаммоларни ҳал этиш ҳозирги куннинг энг долзарб масалаларидан биридир.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарга инвестицияларни жалб этиш орқали корхоналарда янги иш ўринларини яратиш ва аҳоли даромадини ошириш борасидаги имкониятларидан тўлароқ фойдаланиш, янги инновацион ғоялар ва технологияларни амалиётга жорий этиш лозим.

Ўзбекистонда инвесторлар учун, айтиш мумкинки, кўп жиҳатдан беқиёс, ўта қулай инвестицион муҳит, имтиёз ва преференциялар тизими яратилган, деб айтишга барча асосларимиз бор. Иктисодиётимизга жалб қилинаётган хорижий инвестициялар ҳажми йилдан йилга ортиб бораётгани ҳам бунинг ёрқин далилидир.

Наманган вилояти Чортоқ туманидаги Камолиддин Зоҳидов раҳбарлик қилаётган “Анортоғ наслчилик-бўрдоқчилик” фермер хўжалигида 2008 йили 141 бош қорамол бор эди. Ўша йили Германиядан 47 бош зотли қорамол келтирилди. Белгиланган рацион асосида парвариш қилинган чорва сони кўпайгани сайин фермер хўжалигининг иктисодий самарадорлиги ҳам ортиб борди.

Чорвачилик комплексида катта ҳажмдаги реконструкция ишлари амалга оширилди. Қорамолларни парваришlashга замонавий технологиялар жорий этилди. Тўлик компьютерлаштирилган соғиш заллари қурилди. Қорамол ва

бузоқларни қишда сақлаш учун Германия технологияси асосида қурилган молхоналар ишга туширилди.

Ушбу фермер хўжалигига 2010 йилга келиб 120 га ер майдони қўшиб олинди ва кўптармоқли фермер хўжалигига айлантирилди. Бу фермер хўжалиги чорва молларидан ва етиштирилаётган маккажўхори силоси чиқиндиларидан муқобил энергия ишлаб чиқаришни йўлга қўйди. Сабзавот маҳсулотларини етиштиришга мўлжалланган иссиқхоналарга ушбу биогаз ёрдамида энергия манбалари етказиб турилди. Ҳозирги кунда ушбу фермер хўжалиги етказиб бераётган биогаз нафақат фермер хўжалигини, балки атрофдаги қишлоқ жойларини биогаз билан таъминламоқда.

Иқтисодиётда инновациявий фаолиятни таркибий ўзгаришларини янада чуқурлаштириш, корхоналарнинг инвестиция фаолиятини жадаллаштириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта қуроллантириш дастурларини амалга оширишда хорижий инвестициялар, аввало, тўғридан-тўғри инвестицияларнинг ўрни бекиёсдир. Бунда илғор технологияларни татбиқ этиш, янги иш ўринлари яратиш ва шу асосда мамлакатимиз иқтисодиётининг барқарор ва бир маромда ривожланишини таъминлаш имконияти яратилади. Ривожланган давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, чет эл инвестицияси жалб қилиниши мазкур давлатларнинг юксак даражада тараққий этишида ҳал қилувчи омиллардан бири бўлган. Қуйида берилган жадвалда мамлакатимизга жалб қилинган хорижий инвестициялар, шунингдек, тўғридан-тўғри киритилган инвестицияларни йиллар бўйича ўзгариш суръати келтирилган (10.1.1-жадвал).

Жадвалдан кўриниб тартибдики, 2017 йилда хорижий инвестициялар ҳажми 4,7 миллиард АҚШ долларидан кўпроқни ташкил этган. Бу кўрсаткич 2010 йилдагидан қарийб 1039,7 миллион АҚШ долларига кўп эканини кузатиш мумкин.

**Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётига жалб қилинган ва
тўғридан-тўғри киритилган хорижий инвестициялар
ҳажмининг йиллар бўйича ўзгариш суръати**

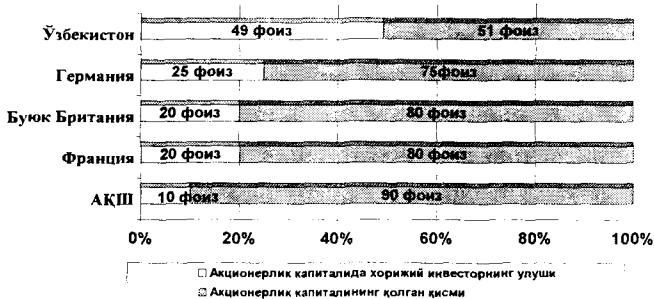
Йиллар	Хорижий инвестициялар (миллион АҚШ доллари)	Тўғридан-тўғри киритилган хорижий инвестициялар (миллион АҚШ доллари)
2001	823.9	96.5
2002	516.5	80.1
2003	602.1	166.7
2004	754.6	333.8
2005	746.6	545.5
2006	895.7	683.8
2007	1009,3	768,4
2008	1700	1258
2009	2856	2264
2010	3635,2	3107,9
2014	4300,0	3850,0
2015	4401,8	3976,1
2016	4565,9	3985,8
2017	4674,9	4098,5

Тўғридан-тўғри чет эл инвестициялари ҳисобидан иқтисодиётимизнинг кўплай тармоқларида инвестиция лойиҳасини амалга ошириш мўлжалланмоқда. **Тўғридан-тўғри чет эл инвестициялар** - ўзга мамлакат резидентлари томонидан бошқа мамлакат реал активларига маблағ киритиш, уни тасарруф этиш ва уларнинг ишлатилиши устидан назорат ўрнатиш. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожлантириш ташкилоти тавсифига кўра, акцияларнинг камида 10 фоизига эгалик қилиш.

Бу газни қайта ишлайдиган замонавий завод қуришни ўз таркибига олган Қандим гуруҳи конларини, шунингдек, Хаузак ва Шоди конларини ўзлаштириш, истикболли углеводород хомашё конларида геология-кидирув ишларини олиб бориш бўйича йирик лойиҳалардир.

Айни вақтда Навоий вилоятида аммиак ва карбамид ишлаб чиқариш комплексини барпо этиш, Қорақалпоғистон Республикасида цемент заводи қуриш, Тошкент вилоятида турли мато ва тикувчилик маҳсулотлари, тайёр дори препаратлари ишлаб чиқаришни ташкил этиш бўйича лойиҳалар ҳам шулар қаторига киради. Булар – тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳисобидан барпо этиладиган истикболли объектларнинг бир қисмини ташкил этади, холос.

Халқаро статистикада инвестицияларни тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар турига киритиш бўйича ҳар хил ёндашувлар мавжуд. Хорижий инвесторлар томонидан назорат қилиш ҳуқуқини белгиловчи кўрсаткич сифатида улар эга бўлган акциядорлик капиталининг ҳиссаси кўрсаткичидан фойдаланилади (10.1.1-расм).

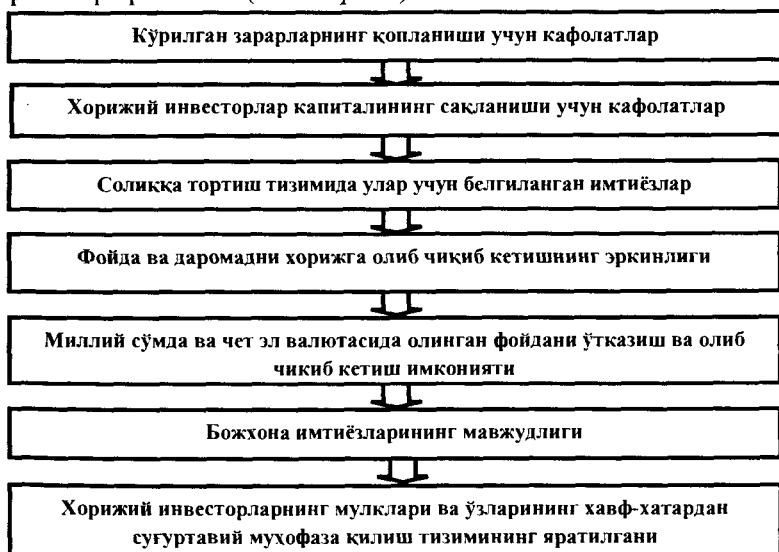

10.1.1-расм. Бир қатор мамлакатларда акциядорлик капиталда хорижий инвесторнинг назорат қилиш ҳуқуқини берадиган ҳиссаси

Бу кўрсаткич АҚШда 10 фоиз, Франция ва Буюк Британияда 20 фоизга яқин, Германияда 25 фоиздан 50 фоизгача, Ўзбекистонда эса 49 фоиз даражасида белгиланган. Шунингдек, корхона бошқарувида бевосита амалга оширилаётган инвестицияларнинг узок муддатли экани ҳам унинг муҳим белгиларидан биридир.

Инвестициянинг бу кўриниши таваккалчиликни, инвестициялардан фойдаланиш самарадорлиги учун масъулиятни давлат ва аҳоли зиммасига юкلامасдан, балки уларни тадбиркорлик тизимлари ўртасида тақсимлашнинг энг яхши ва синалган усули ҳисобланади.

Бугунги кунда хорижий инвестицияларни инновациявий фаолликни янада кенгроқ микёсда жалб қилиш, уларни ўз маблағларини мамлакатимиз иқтисодиёти учун сарфлашга қизиқтириш мақсадида қонун асосида имтиёзли молиявий шароитлар яратилган (10.1.2-расм).

10.1.2-расм. Ўзбекистон Республикасида яратилган имтиёзли молиявий шароитлар

Ўзбекистонда хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарнинг бир маромда фаолият юритиши ва инвесторларнинг ҳуқуқлари ҳимоя қилиниши учун тегишли меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган. Жумладан, 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги, «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси

конунлари ҳамда Солиқ кодекси чет эл сармояларини амалга оширишнинг ҳуқуқий асос ва тартибини белгилаб беради.

10.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларни ривожлантиришда хорижий инвестицияларнинг аҳамияти

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон ҳудудида хорижий компаниялар фаолиятининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш жараёни асосан ниҳоясига етказилди ва амалда қўлланилмоқда. Бу фаолиятни рағбатлантиришга йўналтирилган чора-тадбирларнинг қуйидаги тизими ишлаб чиқилган:

➤ хусусийлаштириш жараёнида хорижий инвестицияларнинг қатнашиши;

➤ техникавий қайта қуролланиш;

➤ халқ истеъмоли ва экспортга мўлжалланган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантириш.

Ўзбекистон Республикаси хорижий инвестицияларнинг давлат фойдасига мусодара ва реквизиция қилинмаслигига кафолат беради.

Хорижий инвесторларнинг қонуний фаолияти доирасида ишлаб топган даромадлари хорижий валютада, чегараланмаган миқдорда чегарадан олиб ўтилиши давлат томонидан кафолатланади.

Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва ўзлаштириш мақсадида инвесторларга бир қатор имтиёзлар (иктисодий платформа) берилади.

Хорижий инвестициялар иштирокида ташкил этилган корхоналар (савдо, воситачилик, хом-ашё етказиб берувчилардан ташқари) рўйхатдан ўтган кундан бошлаб:

- даромад (фойда) солиғидан биринчи йилнинг 25 фоизлик қисмидан, иккинчи йил 50 фоизлик қисмидан, учинчи йил 100 фоизлик озод қилинади, қишлоқ ҳудудида эса биринчи йилдан бошлаб бундай солиқдан 100 фоиз озод қилинади;

- мулк солиғидан 2 йилга озод қилинади;

• ишлаб чиқарган маҳсулотининг 30 фоиздан ортиғи экспортга чиқарилса, 50 фоиз даромад солиғидан (фойда солиғи), 15-30 фоизи экспортга чиқарилса, 30 фоиз даромад (фойда) солиғидан озод қилинади;

• ишлаб чиқариш билан банд бўлса, ер солиғидан 2 йилга озод қилинади.

Ўзбекистон Республикасида алоҳида соҳаларга имтиёзлар бериш кўзда тутилган. Унга кўра, нефть ва газ конларини очиш ва қидириш ишларига хорижий компанияларни жалб қилган корхоналар ушбу ишларни амалга ошириш даврида барча солиқлардан, шунингдек, зарур ускуналарни импорт қилишда божхона тўловларидан озод қилинади (10.2.1-жадвал).

10.2.1-жадвал

Қишлоқ хўжалиги бўйича асосий капиталга киритилган инвестициялар

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бир лиги	Йиллар						
			2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1	Қишлоқ хўжалиги асосий фаолият тури бўйича асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажми	млн. сўм	530021,3	941886,8	1087399,7	1333515,4	1445378,5	1375484,4	1646442,6
2	Қишлоқ хўжалиги асосий фаолият тури бўйича асосий капиталга киритилган инвестициялар улуши жамига нисбатан фоизда	%	3,5	5,2	4,8	4,6	4,1	3,3	3,3
3	Қишлоқ хўжалиги асосий фаолият тури бўйича асосий капиталга хорижий инвестиция ва кредитлар ҳажми	млн. сўм	37677,8	176379,7	133406,3	167781,2	157491,8	64832,7	171764,9
4	Қишлоқ хўжалиги асосий фаолият тури бўйича асосий капиталга хорижий инвестиция ва кредитлар ҳажми улуши жамига нисбатан фоизда	%	0,9	4,6	2,9	3	2,2	0,8	1,6

Инвестиция Марказлашмаган молиялаштириш манбаларининг 39%ини корхона ва ташкилотларнинг ўз маблағлари ташкил этади. Бу корхона ва ташкилотларнинг асосий қисми ўз фаолиятларини кенгайтириш ҳамда техник ва технологик қайта курулантириш мақсадидаги инвестицияларини авваламбор ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширишлари билан боғлиқ. Шунингдек, нефть ва газ қазиб чиқариш учун имконияти бор барча ҳудудларда (Устюрт, Бухоро-Хива, Хисор, Сурхондарё ва бошқа ҳудудларда) кидирув бурғулаш ишларининг олиб борилиши, газни десулфуризацияловчи 3 та янги блок қурилиши, Шўртан газ кимё комплекси ишлаб чиқариш қувватини кенгайтириш, Газли газ конларини комплекс ишлаб чиқаришга тайёрлаш ва бошқа қўллаб газ -кимё саноатини ривожлантириш ва кенгайтиришга юналтирилган инвестициялар ҳам бошқа молиялаштириш манбалари билан корхона ва ташкилотларнинг ўз маблағлари иштирокида амалга оширилмоқда.

Тўғридан тўғри ва бошқа хорижий инвестиция ва кредитлар ҳисобидан ўзлаштирилаётган инвестициялар ҳажми тобора ортиб бормоқда. 2017 йилда ушбу молиялаштириш манбаи ҳисобидан инвестициялар жами марказлашмаган молиялаштириш манбаларининг 27%ини ташкил этди. Бунда қуйидаги йирик инвестиция лойиҳаларининг улуши катта: Кандим конлар гуруҳини ишлаб чиқаришга тайёрлаш ва газни қайта ишлаш заводини қуриш ишлари (1 босқич), Хисор ва Устюрт инвестиция блоки ҳудудида углеводород конларида қазиб чиқаришни йўлга қўйиш, Қарши туманида текстиль комплексини ташкил этиш (2 босқич), уяли алоқа тизимини кенгайтириш, миллий уяли алоқа оператори тармоғини шакллантириш ва бошқа инвестиция лойиҳалари. Асосий капиталга инвестицияларнинг иқтисодий фаолият турлари бўйича таркибида юқорида таъкидлаб ўтилганидек тоғ-кон саноати етакчилик қилмоқда. Ушбу тармоқда жами молиялаштириш манбалари ҳисобидан 12 405,3 млрд сўм ёки жами асосий капиталга киритилган инвестицияларнинг 20,4 %и ўзлаштирилган. Шундан 10

895,0 млрд сўм ёки жами инвестицияларнинг 17,9%и табиий газ қазиб чиқариш учун йўналтирилган.

Турар жой қурилишига инвестициялар аҳолини намунавий лойиҳалар асосида қурилаётган ва арзонлаштирилган уй-жойлар қурилиши бўйича давлат дастурларининг амалга оширилиши ҳамда аҳоли томонидан яқка тартибдаги турар-жойлар қурилиши ҳажмлари билан боғлиқ. Ишлаб чиқариш саноатига инвестициялар ҳажми 8746,8 млрд сўмни ва жами инвестициялардаги улуши 14,4 %ни ташкил этди. Ишлаб чиқариш саноати таркибида энг кўп инвестиция ўзлаштирилган 3 фаолият тури қуйидагилар: металлургия саноати 1 305,6 млрд сўм (жами асосий капиталга инвестициялардаги улуши 2,2%), озиқ-овқат, ичимлик, тамаки маҳсулотлари ишлаб чиқариши 1.265,4 млрд сўм (2,1%), текстиль маҳсулотлари ишлаб чиқариши 1 177,7 млрд сўм (1,9%). Жорий даврда 16 309,0 млрд сўм ёки асосий капиталга инвестицияларнинг 26,9%и хорижий инвестиция ва кредитлар ҳисобидан амалга оширилди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси қафолати остидаги хорижий инвестиция ва кредитлар ҳисобидан амалга оширилаётган инвестиция лойиҳалари: Ангрен эркин иқтисодий зонасида қишлоқ хўжалиги ва автомобиль шиналарини конвейр усулида ишлаб чиқаришни ташкил этиш, кимё саноатида азот кислотасини ишлаб чиқаришни ташкил этиш, Бухоро ва Самарқанд вилоятларида канализация тизимини тозалаш иншоотларини реконструкция қилиш, Бухоро вилоятининг Олот ва Қорақўл туманларини ичимлик суви билан таъминлаш тизимини яхшилаш, ҳудудий автомобиль йўлларини ривожлантириш (2 ва 3 босқич), Тошкент шаҳри кўчаларини ёритиш тизимида энергия тежовчи технологияларни жорий этиш каби лойиҳалар амалга оширилмоқда. Ҳудудлар кесимида асосий капиталга хорижий инвестиция ва кредитларнинг ўзлаштирилишида Республиканинг 3 та ҳудуди Бухоро вилояти, Тошкент шаҳри ва Қашқадарё вилояти Республика бўйича жами хорижий инвестиция ва кредитларнинг 76%ини қамраб олган. Бу юқорида санаб ўтилган йирик инвестиция

лойиҳаларини айнан шу ҳудудларда амалга оширилаётганлиги билан изоҳланади.

Мазкур соҳадаги корхона чет эллик ҳамкорлар билан биргаликда очилса:

- нефть ва газ қазиб чиқарилган кундан бошлаб 7 йилга даромад (фойда) солиғидан;

- хорижий ҳамкорлар улушига мансуб капиталдан олинadиган даромад ва мулк солиғидан озод қилинади.

Енгил саноат соҳасида:

- тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар қўшимча қиймат солиғидан ташқари барча солиқлардан озод қилинади;

- ўз эҳтиёжи учун ишлаб чиқариш ускуналари, эҳтиёт қисмларни импорт қилишда корхоналар божхона тўловларидан озод қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 11 апрелдаги “Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони мамлакатимизда инвестиция муҳитини янада яхшилаш, хусусийлаштириш, ишлаб чиқаришда инновациявий фаолиятни модернизация қилиш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш ва реконструкция қилиш, ортиқча ишчи кучи мавжуд бўлган минтақаларда янги иш жойларини яратиш дастурларини амалга оширишга тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш, шунингдек, хорижий инвесторлар учун ишончли ҳуқуқий ҳимоя ва кафолатларни таъминлашга қаратилган. Унга кўра, тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этадиган иқтисодий тармоқлари корхоналари асосий фаолияти бўйича даромад солиғи, мулк солиғи, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ва ҳудудларни ободонлаштириш солиғи, микрофирма ва кичик корхоналар учун белгиланган ягона солиқ тўлашдан, шунингдек, Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар тўлашдан хорижий инвестициялар ҳажми куйидагича бўлганда озод қилинади:

➤ 300 минг АҚШ долларидан 3 миллион АҚШ долларигача - 3 йил муддатга;

➤ 3 миллиондан ортиқ АҚШ долларидан 10 миллион АҚШ долларигача - 5 йил муддатга;

➤ 10 миллион АҚШ долларидан ортиқ бўлганда - 7 йил муддатга.

Иқтисодиёт вазирлиги, Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги, Молия вазирлиги, бошқа манфаатдор тузилмалар қисқа муддатларда хорижий инвесторлар фаолияти учун яратилган амалдаги шароитларни чуқур ва танқидий ўрганиб чиқиш ҳамда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантиришга доир қўшимча чора-тадбирларни амалга ошириш бўйича таклифларни ишлаб чиқишга киришган. Ушбу таклифларни тайёрлашда мавжуд норматив базани, инвесторларни жалб этиш ва хорижий инвестициялар иштирокида ташкил қилинган корхоналарни рўйхатга олишнинг тартиб-қоидаларини, уларни ҳимоя қилиш бўйича ишончли кафолатларни янада такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётнинг устувор тармоқларини ривожлантириш учун хорижий инвестицияларни жалб қилиш сиёсати мавжуд маблағлардан, вақт ва имкониятдан самарали фойдаланишга, амалдаги шарт-шароитлардан келиб чиқиб, бойликларни самарали жойлаштириш ва шу йўл билан республика иқтисодиётини юксалтириш, унинг жаҳон иқтисодий тизимига қўшилишига рағбатлантириш йўли билан инвестицияларни иқтисодиётнинг устувор тармоқларига жалб қилишга ҳамда улардан самарали фойдаланишга қарати (10.2.2.-расм).

10.2.2.-расм. Хорижий инвестицияларни жалб қилиш шакллари

Чет эл инвестициялари деб, чет эллик инвесторлар асосан даромад (фойда) олиш мақсадида тадбиркорлик фаолияти ва хужжатларида тақиқланмаган бошқа турдаги фаолият объектларига қўшадиган барча турдаги моддий ва номоддий бойликлар ва уларга доир ҳуқуқлар, шунингдек, чет эл инвестицияларидан олинган ҳар қандай даромад эътироф этилади.

Мамлакатимиздаги мавжуд ички ресурсларимиз кўламини кенгайтириш борасида Тикланиш ва тараккиёт фондининг ролини кучайтириш ғоят муҳим ўрин тутди. Ҳозирги вақтда 6 миллиард АҚШ долларидан ортиқ маблағга эга бўлган ушбу Фонд стратегик муҳим инвестиция лойиҳаларини хорижий инвесторлар билан биргаликда молиялаштиришда етакчи шериклардан бири сифатида фаолият олиб бормоқда.

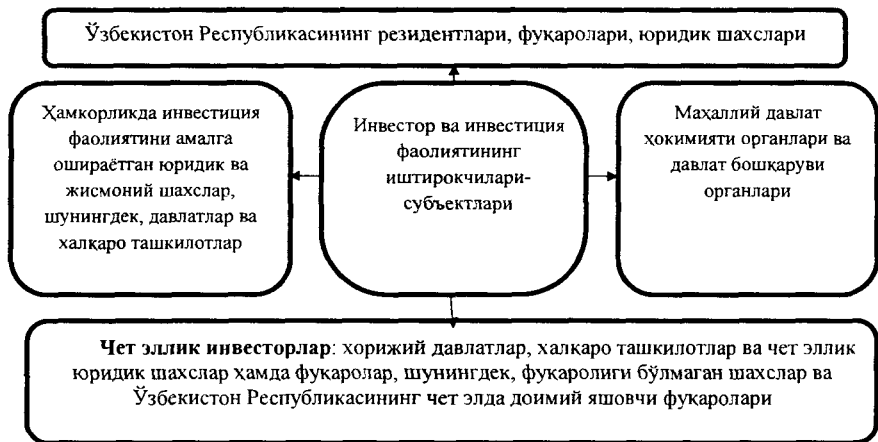
Бу лойиҳалар сирасига, энг аввало, Сургил кони базасида Устюрт газ-кимё мажмуасини барпо этиш, Қалмоққир конини кенгайтириш ва реконструкция қилиш, Навоий иссиқлик электр станциясида буғ-газ мосламасини қуриш, Янги Ангрен иссиқлик электр станциясининг бешта энергия блокинни йил давомида кўмир асосида ишлаш тизимига ўтказиш, Олмалик кон-металлургия комбинатининг мисни бойитиш фабрикасини реконструкция қилиш ва бошқа лойиҳалар қиради.

Фонднинг хорижий шериклар билан биргаликда инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш борасидаги самарали ҳамкорлигига мисол сифатида Талимаржон иссиқлик электр станциясида умумий қиймати 1 миллиард 280 миллион АҚШ долларилек иккита буғ-газ мосламасини қуриш лойиҳасини келтириш мумкин.

Ушбу лойиҳани амалга оширишда Ўзбекистон Тикланиш ва тараққиёт фондидан ташқари Осиё тараққиёт банки ва Япония халқаро ҳамкорлик агентлиги каби хорижий шериклар инвестор сифатида иштирок этмоқда.

Иқтисодиётни эркинлаштириш ва чет эл инвестицияларини жалб қилишнинг кенгайиб бориши даражасига қараб, инвестиция фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш, бевосита чет эл инвестицияларини янги инновацион лойиҳаларга, шунингдек, хусусий тадбиркорлик субъектларининг катта қисмини инвестиция фаолиятига жалб қилишни ҳам назарда тутди. Бунда чет эл инвестициялари оқимини рағбатлантириш, шу билан бирга, миллий иқтисодиёт субъектларининг бу фаолиятда иштирок этишини тақдирлаш муҳим ўринда туради.

Ўзбекистон ва Россия қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ҳамкорликда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашга мўлжалланган қўшма корхоналарни ишга туширади. Бу қелишувларга санкциялар босими остида қолаётган Россиянинг айниқса мева-сабзавот маҳсулотларига бўлган эҳтиёжининг кескин ошиб бораётгани шароитида эришилгани эътиборга сазовор.

Россиянинг Ўзбекистон мева ва сабзавотига эҳтиёжи ошмоқда Ўзбекистон билан қўшма корхоналарни ишга тушириш масаласи Россия учун ўз долзарблигини сақлаб қолмоқда Мева ва сабзавот маҳсулотларини қайта ишлашга мўлжалланган ускуналарни ишлаб чиқаришга қаратилган Россия-Ўзбекистон қўшма корхоналарини яратиш икки тарафлама ҳамкорликнинг яқин йиллардаги муҳим масалалардан бири бўлиб қолишини таъкидлади. Тошкентда ўтказилган AgroExpo-2014 халқаро кишлок хўжалиги кўргазмаси давомида, шунингдек 26 ноябрь куни Ўзбекистон пойтахтида бўлиб ўтган Ўзбекистон-Россия ҳукуматлараро комиссия йиғилиши натижалари борасида ҳам маълумот берилган. Икки тарафлама имзоланган якуний протоколга биноан, Ўзбекистон ҳудудида кишлок хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш бўйича компакт ускуналар ва замонавий технологияларни ишлаб чиқаришга қаратилган ҳамкорликдаги лойиҳаларни ишга тушириш учун Россиянинг Саноат ва савдо вазирлиги ҳамда Машинасозлар, озик-овқат ва қайта ишлаш ускуналари иттифоқи таклифларини киритган. Ҳукуматлараро учрашувда 2015 йилда тегишли давлат идоралари Ўзбекистон фуқароларини Россия Федерацияси ҳудудида “тартибли равишда меҳнат фаолиятига жалб қилиш” борасида келишув ҳам имзоланди. Шу асосда Республикамизда

987,5 минг киши иш билан таъминланади. Ўзбекистон Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги расмий сайти аҳолини 2015 йилга иш жойлари билан таъминлаш дастури доирасида чет элдан қайтиб келаётган меҳнат муҳожирилари учун асосий иш жойлари мамлакатнинг 7 минтақасида барпо этилиши кўзда тутилганини хабар қилиниб... “Дастур доирасида келгуси йилда худудлар ва йўналишлар бўйича 261,6 мингта иш ўрни ташкил этиш ва 725,9 минг кишининг бандлигини таъминлаш чоратадбирлари кўрилади. Умуман олганда, дастурнинг бажарилиши 987,5 минг нафар кишининг ишга жойлаштирилишига кўмаклашади”, дейилади

10.3. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларни ривожлантиришда хорижий инвестициялардан фойдаланишни яхшилаш йўллари

Бугунги кунда дунё аҳолиси сони шиддат билан ўсиб бормоқда. Мамлакатимизда ўтган асрнинг 90-йилларида ўртача жон бошига 0,20 гектар суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерлари тўғри келган бўлиб, бу кўрсаткич 2016 йилда 0,15 гектарни ташкил қилди. Таҳлилларга қараганда, 2030 йилга бориб ҳозирги ер майдонлари ҳажми камаймаган тақдирда ҳам, факат аҳоли сонининг ўсиши ҳисобига жон бошига 0,12 гектар майдон тўғри келиши кутилмоқда. Бу келгусида аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш масаласи янада мураккаб бўлишидан далолат беради.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтиришнинг энг устувор йўли-деҳқончилик маҳсулотлари етиштиришда интенсив агротехнологияларни қўллаш, соҳани том маънода модернизация қилишдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Биринчидан, ердан унумли фойдаланиш ва уни

талон-тарож қилишнинг олдини олиш – энг муҳим вазифалардан биридир²⁹.

Мамлакатимизда суғориладиган ерлар атиги 3 миллион 300 минг гектар бўлиб, уни кўпайтиришнинг ҳеч иложи йўқ. Чунки бизда сув ресурслари чекланган. Аҳолимиз эса йилдан-йилга кўпайиб бормоқда.

Жойларда қатъий назорат йўқлиги оқибатида суғориладиган ерларни фермерлар ва бошка мутасадди раҳбарлар томонидан сотиш, ўзбошимчалик билан эгаллаб олиш ва талон-тарож қилиш ҳолатлари, афсуски, давом этмоқда³⁰.

Бу борада Қишлоқ ва сув хўжалиги, Молия, Иқтисодиёт вазирликлари ва тегишли вазирлик ҳамда идоралар билан биргаликда қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш бўйича қатор лойиҳалар ишлаб чиқилди. Жумладан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришда, янги замонавий интенсив агротехнологияларни қўллаш; ерларнинг мелиоратив ҳолатини ва сувдан самарали фойдаланиш орқали тупроқ унумдорлигини ошириш; чорвачиликни ривожлантириш; қишлоқ хўжалигини янги, замонавий, юқори унумли ва тежамкор техникалар билан таъминлаш; қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашни ривожлантириш; қишлоқ ва сув хўжалиги соҳасини юқори малакали кадрлар билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш каби йўналишларда кенг қўламли вазифалар белгилаб олинди.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришда, янги замонавий интенсив агротехнологияларни қўллаш натижасида 2015 йилга бориб бошоқли дон етиштириш ҳажмини 10, мева етиштириш ҳажмини 72, сабзавот ва картошка етиштириш ҳажмини 38 % ошириш кўзда тутилмоқда.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини илғор техника ва технологияларсиз тасаввур қилиш қийин. Масаланинг бу жиҳати нақадар муҳим аҳамият касб этишини инобатга олган ҳолда соҳани

²⁹Ш.М. Мирзиёев. Ризқ-рўзимиз бунёдкори бўлган қишлоқ хўжалиги ходимлари меҳнатини удуғлаш, соҳа ривожини янги bosқинга кўтариш – асосий вазифамиздир. Халқ сўзи. 10.12.2017 йил

³⁰Уша жойда

техник-технологик жиҳатдан модернизация қилишга катта эътибор қаратилмоқда. Бу борада қишлоқ хўжалиги техникалари паркини сифат ва миқдор жиҳатдан янгилаш, янги қишлоқ хўжалиги техникалари ишлаб чиқаришни ўзлаштириш ва соҳада замонавий, ресурс тежовчи агротехнологияларни жорий этиш, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги корхоналарини ишлаб чиқариш ва экспорт салоҳиятини ошириш, қишлоқ хўжалиги техникалари ишлаб чиқаришини молиялаштириш манбаларини диверсификация қилишда бу жараёнга давлат бюджети маблағларини тижорат банклари, хўжалик юритиш субъектлари, қишлоқ хўжалиги лизинги билан шуғулланувчи субъектларни кенг жалб қилган ҳолда қискартириб боришга устувор вазифа сифатида ёндашилмоқда.

Қишлоқ хўжалик техникаларини янгилаш бўйича хорижнинг илғор компания ва фирмалари билан кенг ҳамкорлик қилиш назарда тутилган. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасини ривожлантириш борасидаги тадбирлар натижасида 2015 йилга бориб мева-сабзавот ва полиз маҳсулотларни қайта ишлаш 1,5, гўшти қайта ишлаш 2,2, сутни қайта ишлаш 1,6 марта кўпайди.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасида 2015 йилга қадар 500 дан ортиқ лойиҳа ишга туширилади. Жумладан, гўшти қайта ишлаш бўйича 142 та корхона ташкил этилиб қўшимча 25,2 минг тонна маҳсулот; сутни қайта ишлаш бўйича 159 та корхона ишга туширилиб қўшимча 65,6 минг тонна маҳсулот; мева-сабзавотни қайта ишлаш бўйича 189 та корхона фаолияти йўлга қўйилиб қўшимча 89,7 минг тонна маҳсулотни қайта ишлаш қувватига эришилади.

Юқоридаги каби чора-тадбирлар қишлоқ хўжалигининг деярли барча тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳаларининг бутун комплексини қамраб олади.

Бу борадаги сай-ҳаракатлардан кўзланган асосий мақсад, мамлакатимиз иқтисодиётининг етакчи тармоқларидан бири – қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш, соҳа

самарадорлигини ошириш, халқимизнинг, айниқса, қишлоқ аҳолисининг турмуш даражасини юксалтириш, Ўзбекистоннинг ривожланган давлатлар сафидан мустаҳкам ўрин эгаллашини таъминлашдан иборат. Хорижий инвестициялардан унумли фойдаланиш мақсадида:

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008-йил 15-июлдаги, 916-сонли Қарори: «Инновацион лойиҳалар ва технологияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишни рағбатлантириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» илмий-тадқиқот муассасалари ва ташкилотларини қайта жиҳозлаш ва тўлиқ жиҳозлаш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлаган рўйхатлар бўйича модернизация қилиш доирасида олиб келинадиган ускуналар божхона тўловларидан (божхона расмийлаштируви йиғимларидан ташқари) озод этилади.

Ўзбекистонда 2015 йилда 500,4 млрд сўм миқдоридagi 6241 дона қишлоқ хўжалиги техникаларини етказиб бериш бўйича шартнома имзоланган ва туманлар кесимида “Қишлоқ хўжалиги техникаларини молиялаштириш ҳамда етказиб бериш дастури” тасдиқланган. “Ўзқишлоқмашлизинг” компанияси 424,2 млрд сўмлик қийматдаги 5171 дона техника лизинг асосида, 71,6 млрд сўм миқдоридagi 614 дона техника тижорат банклари томонидан ажратилган кредитлар ҳисобидан ва 4,6 млрд сўмлик 456 лона техника фермер ва қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ўз ҳисоб маблағлари эвазига етказиб берилиши ҳақида маълум қилди. Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестицияларини тартибга солиш ва жалб этиш билан шуғулланадиган расмий муассасалар (10.3.1-расм).

№	Расмий муассаса номи	Муассасанинг чет эл инвестицияларини тартибга солиш ва жалб этиш билан боғлиқ фаолият доираси
1	Вазирлар Маҳкамасининг ташқи иқтисодий фаолиятни мувофиқлаштириш департаменти	<i>Қуйидаги жараёнларни мувофиқлаштиради: -инвестиция фаолиятини, биринчи навбатда чет эл инвестициялари билан амалга ошириладиган лойиҳаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш бўйича зарур ҳукумат</i>

		қарорларини ишлаб чиқиш; -давлат бошқарув идоралари, вазирлик ва идоралар ишини ташкил этиш;
2	Иқтисодий вазирлиги	-инвестиция сиёсатини ва дастурларини ишлаб чиқиш;
3	Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги	-мамлакат ва хориж инвесторларининг инвестиция таклифлари тўғрисида маълумотлар банкни шакллантириш; -инвестиция муҳитини ўрганиш; -хорижий инвесторларга ахборот ва бошқа хизматлар кўрсатиш; -инвестиция лойиҳаларини амалга оширишда мамлакат ва хориж инвесторларига ёрдам кўрсатиш; -чет эл капитални иштирокида амалга ошириладиган инвестиция лойиҳаларининг бажарилишини кузатиш (мониторинг); -корхоналарни ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари тарзида рўйхатга олиш ва хорижий компаниялар ваколатхоналарини аккредитациялаш;
4	Давлат мулкни бошқариш давлат кўмитаси	давлатга тегишли мулкни хусусийлаштириш ва тасарруф этиш жараёнида чет эл инвестицияларини тартибга солиш;
5	Молия вазирлиги	қарз сиёсати ва ҳукумат кафолатларини бериш;
6	Адлия вазирлиги	чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарни рўйхатга олиш;
7	Ташқи ишлар вазирлиги	хорижий инвесторларга ва Ўзбекистонда ишлаётган хорижий фуқароларга визалар бериш;
8	Ички ишлар вазирлиги	хорижий инвесторларни ва Ўзбекистонда ишлаётган хорижий фуқароларни турар жойи бўйича рўйхатга олиш;
9	Давлат солиқ кўмитаси	чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарни солиққа тортиш ва уларнинг божхона билан боғлиқ фаолиятини тартибга солиш;
10	Марказий банк	конвертация тартиб-қоидаларини, шунингдек, унинг ўтказилишини, валюта маблағларидан фойдаланишни тартибга солиш, қарз сиёсати;
11	Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки	ташқи иқтисодий фаолиятга банк хизмати кўрсатиш ва лойиҳани молиялаштини амалга

		<i>ошириш;</i>
12	«Ўзбекинвест» давлат сугурта компанияси ва «Ўзбекинвест-интернешнл» кўшма корхонаси	<i>чет эл инвестицияларини инвестиция таваккалчилигидан ва хавф-хатарлардан сугурталаш;</i>
13	«Ўзбекинвестлойиха» миллий инжиниринг компанияси	<i>дастлабки техник-иқтисодий асосномани ва инвестиция лойиҳалари техник-иқтисодий асосномаларини тайёрлаш;</i>
14	Давлат мулки кўмитаси ҳузуридаги қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази	<i>қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш, ривожлантириш, назорат қилиш ва тартибга солиш соҳаларида давлат сиёсатини амалга ошириш. Мамлакат ва хорижий эмитентларнинг қимматли қоғозларини сотиб олиш орқали мажмуа инвестицияларини амалга ошириш;</i>

10.3.1-расм. Инвестиция фаолиятининг иштирокчилари

Ўзбекистон улкан хорижий инвестициялар йўналтирилаётган мамлакатлар гуруҳига кириш учун барча шарт-шароитларга, хорижий инвестицияларни жалб этиш учун бир қатор афзалликларга эга. Бу борада жаҳон ҳамжамияти олдида ўзининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, дунё харитасидаги географик жойлашуви, табиий ресурсларининг таркиби ва захираси, ҳукумат олиб бораётган иқтисодий сиёсат ва бошқалар билан муҳим роль уйнайди.

Бозор иқтисодиётининг асосий иқтисодий тушунчаларидан бири инвестициялар тушунчаси бугунги ҳаётимизга кенг ва тез кириб келишининг ўзи унинг моҳияти ва аҳамиятини, зарурлигини кўрсатади. Хорижий инвестициялар иштирокидаги янги корхоналар сонининг тобора ортиб бориши ва янгилари барпо этилаётгани давлатимизнинг бу соҳага бўлган катта эътибори ва уларга яратиб бераётган қулайликлари натижасидир. Шу боисдан ҳам мамлакатимизга хорижий сармояларни жалб этаётган корхоналарни иқтисодий рағбатлантириш ва улар учун зарур шароитларни яратиб бериш ўта муҳим масалалардан бири ҳисобланади (10.3.1-жадвал).

Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар

№	Жами корхоналар сони шу жумладан:	4563 та
1	2010 йилда янгидан ташкил этилган корхоналар сони	536 та
2	Фаолият юритаётган корхоналар сони	4201 та
3	Ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланаётган корхоналар сони	1600 та
4	Фаолият кўрсатмаётган корхоналар сони	362 та
5	Корхоналарнинг ташқи савдо айланмаси (миллиард долл.) (21,3 миллиард долл. республика товар айланмаси)	7,8
6	Умумий ташқи савдо айланмасидаги улуши	36,9фоиз

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 7 январдаги ПҚ-1464-сонли қарорида мамлакатимизда 2011-2015 йилларда ислохотларни янада чуқурлаштириш ва кенгайтириш, иқтисодиётни либераллаштириш ва модернизация қилиш, қулай тадбиркорлик фаолиятини шакллантиришнинг устувор йўналишлари белгилаб берилди:

➤ ҳуқуқий базани янада ривожлантириш ва янги қонунлар қабул қилиш;

➤ мамлакатимизда ва ҳудудларда ҳар томонлама қулай бизнес муҳитини яратиш;

➤ кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш мақсадида солиқ ва бошқа тўловлар бўйича қулай шароит яратиш, имтиёз ва преференциялар бериш;

➤ молия-банк тизимини либераллаштириш, молия ва кредит ресурслари бозорини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;

➤ фаол инвестиция сиёсатини амалга ошириш ҳисобидан иқтисодиётни модернизация қилиш ва унинг таркибини диверсификация этиш;

➤ ташқи иктисодий фаолиятни янада либераллаштириш, унда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг кенг иштирокини таъминлашдан иборат.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалигида инновация фаолиятини амалга оширишда хорижий инвестицияларнинг ўрнини изоҳланг.

2. Инвестиция фаолиятини яхшилашда хорижий инвестицияни жалб этишнинг мақсади ва аҳамияти нимадан иборат.

3. Ҳукуматимиз томонидан инновация фаолиятини тиклашда хорижий инвесторлар учун яратилаётган имкониятлар нималардан иборат.

4. Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни киритиш қандай амалга оширилади.

5. Инвестиция киритувчиларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги давлат сиёсатини тушунтиринг.

6. Инвесторларнинг инновация фаолиятини амалга оширишда қандай имтиёзли молиявий шароитлар яратилган.

7. Инвесторларнинг инновация фаолиятини молиялаш йўллари айтилинг.

XI БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР МАРКЕТИНГИ

Ўқув мақсади: Қишлоқ хўжалигида инновацион маркетингнинг ўзига хос хусусиятлари, инновацион маркетинг турлари ҳамда оператив ва стратегик маркетинг масалаларини ўрганишдан иборат.

Таянч иборалар: Инновацион маркетинг, агроинтеграцион жараён, интеграллашув, маркетинг бўлинмалари, концепция, истеъмол саватчаси, бозор, сегмент, маркетинг стратегияси, идентификациялаш, навадор, воситачи, агентлар, рақобат, инновацион жараён, талаб қонуни, стандарт, сифат, нарх, бозор сегменти, реклама, техник тараққиёт, маънавий эскириш, жойлаштириш, рақобатдошлик, баҳолаш объекти, баҳолаш мезони, ахборотни йиғиш.

11.1. Қишлоқ хўжалигида инновацион маркетингнинг ўзига хос хусусиятлари

Мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар аграр тармоқда ҳам ўз самарасини бера бошлади. Кейинги йилларда пахтачилик, ғаллачилик, чорвачилик, боғдорчилик ва бошқа соҳаларда улкан ютуқлар қўлга киритилаяпти. Тармоқда барча масалаларда хорижий инвесторларга кенг имкониятлар яратилаётганлиги, агроинтеграцион жараёнларнинг тўғри ташкил этилганлиги бунда бош омил бўлаяпти.

Қишлоқ хўжалигида маркетинг инновацияси бу маҳсулотларнинг дизайн ва кадокланишида жиддий ўзгаришлар, маҳсулотларни сотиш ва тақдимот қилиш, уларни бозорларга танитиш ва олға силжитиш бўйича янги усуллардан фойдаланиш, янги нарх стратегияларини шакллантиришдан иборат.

Республикаимизда бозор иктисодиётига ўтишнинг аниқ йўллари белгилаб берилган. Бугун бу жараён қишлоқ хўжалигида ҳам жадал

давом этмоқда. Фермерлик ҳаракати, улар етиштирган ҳосилнинг белгиланган режадан колган қисмига ўзи тасарруф қилиши, қайта ишлаш корхоналари билан шартнома асосида иш олиб бораётгани бунга мисол бўла олади.

Истиқлол йилларида мамлакатимизнинг жаҳон бозорига интеграциялашуви кенг суръатлар билан амалга оша бошлади. Хориждан энг замонавий асбоб-ускуналар олиб келинди. Пойтахтимиз Тошкент ва бошқа шаҳарларимизда йирик халқаро ярмаркалар ташкил этилди. Жумладан, мебелсозлик, қоғоз ишлаб чиқариш, полиграфия саноати ярмаркалари тезда ўз самарасини берди.

Айниқса, ҳар йили ўтказилаётган пахта ярмаркалари кўпчиликда катта қизиқиш уйғотмоқда. Илгари ўзбек пахтасини харидорлари Ливерпуль биржасига боришга мажбур эди. Ҳатто ён қўшниларимиз ҳам ўша ерга бориб биз билан шартнома тузарди, энди эса Тошкентнинг ўзида бу имконият яратилди. Энг асосийси ўртада даллол йўқ. Масаланинг яна бир томони, ушбу ярмаркалар туфайли деҳқонларимиз, ишлаб чиқарувчиларимиз, ўзларига керакли техника ва технологияларни сотиб олиш учун мамлакатимизнинг ўзида шартномалар тузиш имконига эга бўлди. Натижада юртимиз йилдан йилга хом-ашё базасидан тайёр маҳсулот ишлаб чиқарадиган мамлакатга айланиб бормоқда.

Шу жумладан инновациялар маркетинги концепцияси бутун маркетинг хизмати, бозорни тадқиқот қилиш ва корxonанинг рақобат стратегиясини кидириб топишнинг асосий йўналиши бўлади. Инновацияларни кидириб топишнинг бошланғич босқичида маркетинг бўлинмаларининг биринчи даражали вазифасини бажариш:

1. Талаб ва рақобат даражаси;
2. Харидорнинг хулқи ва унинг афзалликларининг динамикаси;
3. Рақобатлашувчи маҳсулотларнинг мавжудлиги ва янгиликлар бозорида рақобатлашиш имкониятини ўрганишдан иборатдир.

Маркетинг стратегияси, бозорнинг таҳлили ва оператив маркетинг қуйидаги 6 принциплари босқичлардан иборат бўлади:

- умумиктисодий таҳлил;
- иктисодий ҳолатнинг таҳлили;
- бозорни махсус тадқиқот қилиш;
- янгиликни кириб бориш стратегиясини ишлаб чиқиш;
- маркетингнинг оператив тадбирлари;
- маркетинг харажатлари ва унинг даромадларни баҳолаш.

Маркетинг концепциясидан шу нарса келиб чиқадики, инновацион маркетинг замонавий тушунишда бизнеснинг стратегияси, фалсафаси, бошқарув тадбирлари, вазибалари ва методологик асосининг ягоналигидан иборатдир.

Кўпгина кичик ва ўрта фирмалар ўзларининг маркетинг хизматларига эга бўлишга имкониятлари йўқлиги сабабли мутахассислар маслаҳатлари, кўрғазмаларига бориш, каталогларни ўрганиш, харидорлар билан бевосита алоқани кенгроқ қўллашлари керак. Ишлаб чиқарувчи ва харидор ўртасидаги доимий тесқари алоқага асосланган маркетингнинг мажмуавий тури («Маркетинг мира») хатарни пасайтиришнинг энг муваффақиятли йўли бўлиши мумкин. Тадбиркор харидорларни унинг муҳити, хулқи, истаклари, англаб етолмаган бутун турли туманлигига кўникиши керак.

Нафақат маҳсулотнинг турли туман навларини ишлаб чиқариш, балки бир вақтда ҳаракатларни янгиларини ўрнини алмаштирувчи ва сиқиб чиқарувчи модификацияларни тезроқ илғари суриш мақсадида ўз маҳсулотини муддатидан олдин маҳаллий эскириши тактикасини яратишга жамланиши керак.

Янгиликка талабга муносабатга эга макроиктисодий омиллар, шу жумладан аҳоли, уни ўсиш суръатлари, аҳоли жон бошига даромад ва истеъмол, истеъмол нархларининг индекси, «истеъмол саватчаси», инфляция суръатлари умумиктисодий таҳлилга имкон берадилар. Бундан ташқари бунга юридик ва институционал шароитларни ўрганиш, ҳамда бундай маҳсулотнинг импорти ва экспорти, квоталаштириш, стандартлар бўйича чеклашлар, мажбуриятлар, солиқлар ва субсидиялар билан боғлиқ қонунчилик

амалиёти ҳам киради. Бунга бундай махсулотни миллий ишлаб чиқаришнинг мавжуд даражаси, импортнинг мавжудлиги ва имконияти, экспортнинг мавжуд даражаси импортнинг ўрнини босувчи махсулотни ишлаб чиқариш ва тўлдирувчи янгиликлар ҳақидаги маълумотларни таҳлил қилиш зарур.

Иқтисодий ҳолатнинг таҳлили, аввало, умумҳолатли тенденциялар ва ҳолатни ташкил қилувчи омиллар (ХТО) ни тадқиқот қилиш билан боғланган. Иқтисодий ҳолат бу қайта ишлаб чиқаришнинг омиллари ва шароитларнинг бозорда намоён бўлиши ва уларнинг ташки ва ички муҳит билан ўзаро алоқасининг шаклидир. Шундан келиб чиққан ҳолда, ХТО ҳолатининг ўзгариш динамикаси, унинг йўналиши ва ривожланиш суръатларини белгилаб берувчи, ҳаракатга келтирувчи кучдир. Масалан, муҳим макроомилларга давравий иқтисодий жараёнлар, хусусийлаштириш, солиқлар, бюджет, социал таъминот, амортизацион ажратмалар тизими, техника ва технологиялар соҳасидаги давлат сиёсати элементлари киради. (11.1.1-жадвал).

1.1.1-жадвал

Молиялаштириш манбалари бўйича технологик, маркетинг ва ташкилий инновацияларга харажатлар, млрд сўм (2010-2016 йиллар)

Кўрсаткичлар	Йиллар						
	2010й.	2011й.	2012й.	2013й.	2014й.	2015й.	2016й.
Технологик, маркетинг ва ташкилий инновацияларга харажатлар	264,4	372,6	311,9	4634,2	3757,4	5528,3	2571,4
Шу жумладан молиялаштириш манбалари бўйича:							
Ташкилотнинг ўз маблағлари	184,3	263,2	213,4	2501,5	1381,5	1251,8	1180,0
Хорижий капитал	48,3	24,9	39,9	1228,7	32,3	156,6	314,9
Тижорат банклари кредитлари	30,0	63,7	26,8	533,5	262,5	280,1	157,3
Бошқа маблағлар	1,8	20,9	31,7	370,6	2081,0	3839,7	919,1

Уларни бозор жараёнининг ҳар хил томонларига тегишли бўлганлар (талаб, таклиф, нарх омиллари)га, келиб чиқиши бўйича (иқтисодий, сиёсий, социал, илмий-техник ва ҳ.к.), таъсир қилиш йўналтирилганлигининг бошқарилиши, олдиндан айтилганлиги бўйича бўладилар.

Ҳолатни ташкил қилувчи омиллар узоқ вақтли (ўн йилгача) ўрта муддатли (уч-беш йил) ва қисқа муддатли, ҳамда давравий, давравий бўлмаган, мавсумий бўлиши мумкин. Айниқса, товарлар бозорининг ҳолатини ажратиш керак. Масалан, макроиқтисодий омиллар кўпроқ даражада машинасозлик ва қурилишдаги ишлаб чиқаришга, мавсумий омиллар. Озиқ-овқатлар бозорига ва даромадлар даражаси истеъмол талаби товарлар бозори ва уй-жой қурилишига таъсир кўрсатадилар. Бу ҳолатни тадқиқотлар асосида бозорни тадқиқот қилишнинг тизими кўрилади, унинг асосий блоклари биринчи расмда чизмали равишда кўрсатилган.

Бозор (идорали ва майдонли)ни тадқиқот қилиш бозорнинг мавжуд сизимини, унинг фирмали тузилмасини, сегментларга бўлинишини, фойда меъёри динамикаси ва янгиликка ўхшаш маҳсулотларни сотилиши ҳажмини фаол баҳолашга асосланган.

Маркетинг стратегияси учинчи босқичининг асосий жиҳати янгиликка нисбатан истеъмолчининг жавобини батафсил ўрганишга асосланган янги товарга талабни тадқиқот қилиш ва башоратлашдан иборатдир.

11.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион маркетинг турлари

Инновацион маркетинг турлари саноати ривожланган мамлакатларда фирма ривожланишининг маркетинги концепцияси ўн йилликлар давомида фахрий ўринни эгаллайди, бунда таъкидлаш керакки, инновацион маркетингни илмий фан сифатида вужудга келиши фақат кейинги ўн йилликларга тўғри келади.

Инновацион маркетинг тушунча сифатида инновацион маркетингдан кенгрок, у ўз ичига ташкилотнинг вазифаси.

тафаккурнинг фалсафаси илмий-тадқиқотлар соҳаси, бошқарув услуги ва хулқни олади. Бу чекланган, мажбур қилинган новаторлик эмас, муносабатларнинг алоҳида тури ва ҳаттоки тўлик қабул қилинишидир.

Инновацион маркетинг ижтимоий йўналтиришга, издошларга эга. Стратегик ва оператив ташкил қилувчилар унинг энг муҳим турлари бўлади.

Стратегик инновацион маркетинг.

Стратегик маркетинг тадқиқотлари асосига бозор ҳолатини кейинчалик бозор сегментларини ишлаб чиқиш, талабни ташкил қилиш ва шакллантириш, харидни моделлаштириш билан таҳлил қилинади.

Тадбиркорлик фирмаси бошидан бозорни эгаллаш сегментлаштиришни кенгайтириш ва чуқурлаштириш ўзининг истеъмолчиларини яратишга қаратилиши керак. Бозорлар ва ташки муҳит омилларини таҳлил қилишдан ташқари замонавий маркетинг нафақат бугунги куннинг истеъмолчиларини ўрганади, балки келажақда эҳтимол бўлганларини ҳам шакллантиради.

Стратегик маркетинг корхонанинг маркетинг ва социология хизматлари ходимларининг истеъмолчиларнинг яқиндан алоқасига киритилган (анкеталар тўлдириш, телефон бўйича сўров, репрезентив танлоб олишлар ва ҳ.к.).

Инновацион маркетингнинг қоидаларига мувофиқ янги товарни қабул қилиш қўйидаги босқичлардан ташкил топади:

1.Бирламчи хабардорлик. Истеъмолчи инновация ҳақида хабар топади, етарлича ахборотга эга эмас.

2.Товарни таниш. Истеъмолчи баъзи бир ахборотга эга, янгиликка қизиқади: янгилик ҳақида қўшимча ахборотлар (реклама, проспектлар, маълумотномаларни қидириши мумкин).

3.Янги товарни идентификациялаш. Истеъмолчи янгиликни синовдан ўтказиши ҳақида қарор қабул қилади. Истеъмолчи янгиликни ўзининг эҳтиёжлари билан таништиради.

4.Янгиликдан фойдаланиш имкониятларини баҳолаш.

5. Истеъмолчи инновация ва харид қилиш эҳтимоли ҳақидаги маълумотларни олиш мақсадида янгиликни синовдан ўтказилади.

6. Тест натижалари бўйича янгиликни харид қилиш ёки яратишга инвестиция киритиш ҳақида қарор қабул қилиш.

Амалда инновацияларни қабул қилмайдиган истеъмолчилар сони 16 %дан камроқ, «новаторлар» категорияларининг кам сонлилиги жамиятнинг фақат чекланган қисмида товар янгилигига юқори таъсирчанлик ва мойилликни кўрсатади. Қолганларнинг инновацион мойиллигини қимматбаҳо маркетинг ишланмаларини фаоллаштириш йўли билан ошириш мумкин.

Бозор сегментининг асосий тавсиялари тўртта ўзаро боғлиқ ўзгарувчилар билан белгиланган: бозор ўлчами, мумкин бўлган нарх, техник самарадорлик талаблари ва вақт.

Инновациявий маҳсулотларнинг кўпчилиги ўз самарадорлиги, нархи ва бозорда биринчи марта пайдо бўлиш санаси бўйича фарқ қилувчи шаклларда тақлиф этилиши мумкин. Муайян бозор сегменти техник самарадорликнинг қандай даражасини талаб этишини тўғри аниқлаш муҳим аҳамият касб этади, чунки илмий-техник ходимлар доимо ўз янги маҳсулоти кўрсаткичларининг юқори даражада бўлишига интиладилар, бу техник ғояларга олиб келган ҳолда, истеъмолчиларнинг реал талабларини ҳисобга олмаслиги мумкин. Бундан ташқари, бу ИТТКИ ва ишлаб чиқариш харажатларини ошишига, маҳсулотни ишлаб чиқариш вақтининг узайишига олиб келиши табиий. Буларнинг барчаси маҳсулотнинг даромадлилик салоҳиятини пасайишига сабабчи бўлади.

Таъкидлаш керакки, инновациянинг характери уни қабул қилиниш суръатларига тўғридан тўғри боғлиқ. Инновациянинг баъзи бир турлари айнан бир кунда оммавий бўлиб кетади, айримларига эса бунинг учун узоқ вақт талаб қилинади. Инновацияни қабул қилиниши суръатларига бешта таъриф таъсир кўрсатади:

➤ усулларнинг ворислиги ва бирга бўла олишлиги. янги қабул қилинган истеъмол бойлиги ва инновация истеъмолчиларининг

тажрибасига мос келиши даражаси. Масалан, бухгалтерия ҳисоби, ҳисоблаш техникасини инновацион қўллаш учун дастурий маҳсулотларнинг муваффақияти тизимни истеъмолчиларнинг психологияси ва одатларига, турғун ишчи тартиби ва психологик стрессни камайтириш имкониятига мослашишга боғлиқ;

➤ мураккаблик, яъни унинг моҳияти ва татбиқ этиш тамойиллари ҳамда фойдаланишдан фойдани тушунишнинг нисбатан қийинлиги;

➤ инновацияни татбиқ этиш жараёнини бўлинувчанлиги, яъни янгиликни босқичма-босқич киритиш ва натижани аста-секин баҳолаш имконияти.

➤ коммуникацион кўргазмалилик, яъни инновацияни қўллашдан фойдалилик ва фойдани тушунарли баён қилиш имконияти.

Бу жиҳатдан қуйидагиларни таъкидлаш керакки, фойдалилигини миқдоран (моддий) баҳолаш мумкин бўлган инновациялар кўпинча умуман ишлаб чиқариш тизимини фаолият юритишини сифатли яхшилашга қаратилган инновацияга нисбатан амалда кейингиларнинг объектив ва субъекти фойдалилиги ғоятда каттароқ воситали самара олиб келиши мумкин бўлса ҳам, биринчи қарашда ўзига жалб қиладигандек кўринади. Инновацияларни бозорга татбиқ этиш учун зарур умумий хусусиятларидан ташқари истеъмолчи учун сифатнинг аниқ кўрсаткичлари: конструкторлик таърифлари, дизайн истеъмолчилик хусусиятлари, фойдаланиш имкониятлари, қулайлик ва албатта, нарх катта аҳамиятга эга.

Янги товарга талабнинг башорати бозор иштирокчилари ва уларнинг фаолияти ўртасидаги ўзаро алоқаларни тизимли тадқиқот қилишга асосланган. Бозор иштирокчилари: харидорлар, сотувчилар, савдо агентлари, воситачилар, брокерлар, имижмейкерлар, реклама агентликлари маркетинг тизимининг элементлари бўлади. Янгиликни ишлаб чиқарувчилар ва унинг якуний истеъмолчилари ўртасида вазифавий ўзаро алоқани

ўрнатиш бозорни тадқиқот қилишнинг муҳим элементи ҳисобланади.

Аммо тизимли таҳлилда рақобат шакллари, усуллари ва даражасини, эҳтимоли бўлган рақиблиарнинг хулқини таҳлил қилиш марказий рол ўйнайди. Бозорнинг барча иштирокчилари хулқини башорат қилиш ва рақиблиар ҳаракатларини баҳолаш янги товарни олдинга ҳаракатлантириш ва унга талабни шакллантиришда ҳал қилувчи бўлади. Демак, янгиликни бозорга кириб бориши стратегиясини ишлаб чиқиш товарнинг янгилиги даражаси, бозордаги рақобатнинг тури ва новатор фирма рақобат афзалликларининг даражасига боғлиқдир.

Ишлаб чиқарилаётган товарнинг тубдан янгилиги, уни тайёрлаш технологияси янгилик яшаш даврининг бошланғич босқичларида фирманинг якка ҳокимлиги ҳақида гапиришга имкон беради. Тубдан янги маҳсулотга талабни шаклланиши иккита ҳал этувчи жиҳатлари билан боғлиқ: бир томондан янгиликка талабни йўқлиги, янгилик ишлаб чиқарувчининг инновацион якка ҳокимлиги. Бу ҳолда инновацион якка ҳокимлик ва фойдани катталаштириш шароитларида талабни шакллантирувчи тадбирлар тизимидан ташкил топган креатив характерга эга бўлади.

Бу жараёнлар рақиблиарни фаолиятлари, рақобат курашини кенг ёяди, ўрнини босувчи товарлар, модификацияланганлар, такомиллашганларни ва имитация қилинганларни яратилиши эҳтимол бўлган натижа бўлади. Янги товардан юқори фойда олиш сармояни ишда қўллашнинг янги соҳаларини кидириб топишни рағбатлантиради, сармояни фойдалироқ соҳаларга оқиб келиши содир бўлади, у монополиялар ва рақобатлашувчи гуруҳларнинг ортиқча сармояларни, ҳамда кичик ва ўрта сармояларни ҳаракатланиши билан бирга бўлади.

Рақобат ташки муҳитнинг етакчи кўрсаткичларидан биридир. Менежернинг биринчи даражаси васифаси ўзининг фирмаси ва рақиб фирмаларининг рақобатбардошлигини солиштирма таҳлилдир. Пировардида рақобат курашининг муваффақиятини

корхонанинг ички муваффақиятлари ва уларнинг ташқи омиллар билан ўзаро алоқалари белгилаб берадилар.

Корхона рақобат ўринлари таҳлилининг натижалари ҳар хил усуллар билан текширилиши мумкин: ҳам миқдорий ва ҳам сифатлилик кўрсаткичлари (масалан, бозорда эгаллаган жой)ни таққослаш асосида.

Фаолиятнинг афзалликлари ва камчиликларини баҳолаш фирманинг бундан кейинги стратегиясини ишлаб чиқиш ва бозор ҳолатини башоратлаш учун асос бўлади.

Бундан ташқари, таҳлил натижалари менежерларнинг ўз фирмасининг камчиликларини бартараф этиш ва рақибни нейтраллаштиришга қаратилган оператив ишнинг асоси бўлади. Корхона рақобатбардошлигини баҳолаш фирмани бундан кейинги ривожланишининг заифлигини ҳисобга олиш билан башоратлашга имкон беради.

Шуларга мувофиқ инновацияларга бўлган талаб таҳлилининг хусусиятларини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Саноатда ва қишлоқ хўжалигида инновациялар ривожланишининг хусусиятлари ва уларнинг турларини фарқланиши, ҳар бир конкрет вазиятда уларга бўлган талаб хусусиятларини белгилайди.

Биринчи навбатда, маҳсулотга бўлган талабни ўрганиш инновацияларнинг қайси турига – базис ёки такомиллашганга – мансублигини аниқлаш лозим. Буни иккита усул билан аниқлаш мумкин: биринчидан, маҳсулотни бозордаги савдо ёки таклиф ҳажми ва давомийлиги тўғрисидаги маълумотлар асосида унинг ҳаётий цикли эгри чизикларини барпо этиш ёрдамида.

Иккинчидан, инновациявий маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхона, олдин ишлаб чиқарилган ва янги маҳсулот кўрсаткичларининг қуйидаги схема бўйича таққослама таҳлилинини ўтказди:

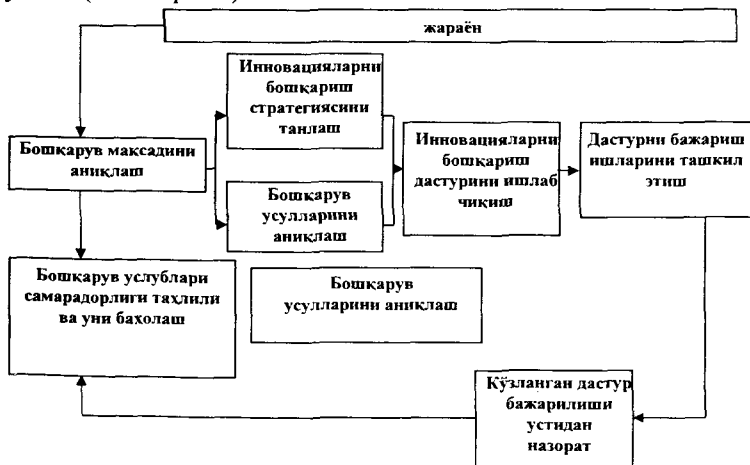
• янги маҳсулот ишлаб чиқаришда эскига нисбатан принципиал янги ёндашувлар мавжудлиги, мисол учун нотаниш конун ва конуниятлар;

• маҳсулотдаги янги деталлар ёки технологиядаги янги операциялар миқдори;

• маҳсулотни ўзгартириш учун қилинган қўшимча харажатлар суммаси ва унинг янги маҳсулот харажатларидаги улуши.

Инновациявий маҳсулот ўз шакллари бўйича хилма-хил. У моддий кўринишда бўлиши (мисол учун, ускуналар, аҳоли учун товарлар) ёки бўлмаслиги (ноу-хау, патентлар, лицензиялар), мақсади (ишлаб чиқариш ёки пировард истеъмол учун), маҳсулот турлари ва хоказолар бўйича фарқланиши мумкин.

Бунинг оқибатида талаб таҳлили ва уни амалга ошириш учун ахборот базасини яратиш ҳар бир вазиятда ўз хусусиятларига эга бўлади (11.2.1-расм).

11.2.1-расм. Корхонада инновациявий фаолиятни бошқаришни ташкил этиш тузилмаси

Савдонинг максимал имкониятини аниқлаш ва биринчи учта масала ҳамда корхона ишлаб чиқариш имкониятларини ҳисобга олган ҳолда савдо режасини асослаш.

Талаб - истеъмолчи, муайян бозорда бирор вақт мобайнида мумкин бўлган нархларнинг бири бўйича, харид қилиш истагига ва қобилиятига эга бўлган маҳсулот ҳажмини акс эттиради.

Ушбу таърифдан талаб таҳлилининг қуйидаги асосий йўналишлари кўриниб турибди:

- талаб ҳажми;
- потенциал харидорларнинг мавжудлиги;
- товарга бўлган эҳтиёж;
- товарни харид қилиш имконияти;
- бозорда маҳсулотни сотиш вақти;
- маҳсулотни сотиш йўналишлари, бозорлари.

Талабнинг муҳим хусусияти, бошқа барча омиллар ўзгармас бўлганда, маҳсулот нархи ва унга бўлган талабнинг ўзаро тесқари пропорционал боғлиқлигидадир. Ушбу боғлиқлик талаб қонуни деб аталади. Бошқача қилиб айтганда, қолган барча шароитлар бир хил бўлган ҳолатда маҳсулот нархининг пасайиши унга бўлган талабни ўсишига, нархнинг ўсиши эса талабнинг пасайишига олиб келади.

Талаб қонуни асосида биринчидан, харидорнинг психологияси ётади, ушбу психология бўйича муайян товарнинг катта ҳажмлари юқори нархдан кўра кичикроқ нарх белгиланганда яхши сотилади деган фикрга асосланган. Талаб эгри чизиғи ҳам буни тасдиқлайди.

Иккинчидан, истеъмол чегаравий фойдалилик тамойилига риоя қилади, унга мувофиқ муайян товарнинг кейинги бирликлари нисбатан камроқ қониқиш ҳосил қилади. Мисол учун, иккинчи телевизор, биринчига нисбатан камроқ фойда келтиради, чунки асосий эҳтиёжлар қондирилган, учинчи ва тўртинчилари эса унданда камроқ. Шунинг учун ҳам харидор қўшимча товар бирликларини уларнинг нархи пасайиши туфайлигина харид қилиши мумкин.

Учинчидан, талаб қонунининг амал қилиши даромад самараси билан боғлиқ, бу эса харидор доимий даромад ва бошқа шароитлар бир хил бўлганда муайян товардан кўпроқ харид қилиш

имкониятида ифодаланади. Ва аксинча, юқорироқ нарх харид талабининг пасайишига олиб келади.

Талабни бошқариш учун, янги маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхона талаб катталиги ва характериға таъсир этувчи ва талаб детерминантлари деб аталувчи омилларни билиши лозим. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, янги маҳсулотға бўлган талабға таъсир этувчи детерминантлар, анъанавий маҳсулотға бўлган талаб детерминантларидан анча фарқ қилади.

Янги маҳсулотға бўлган талаб омилларини иккиға ажратиш мумкин, ички, таҳлил объектининг фаолиятиға тааллуқли ва ташқи, асосан ташқи муҳит фаолиятининг ўзига хослиги билан боғлиқ.

Умумий ҳолда ишлаб чиқарувчининг ишлаб чиқариш – савдо стратегиясини тавсифловчи, энг муҳим ички омиллар таъсирини кўриб чиқамиз.

Агарда корхона янги техника ишлаб чиқарадиган бўлса, уни бозорда тарқатиш учун таклиф этилаётган намунанинг конструктив хусусиятлари катта аҳамиятға эға. Агарда у тармоқ стандартларига жавоб бермаса, унга сотувдан кейинги хизмат кўрсатиш мураккаблашади ва ундан таркибий қисм сифатида фойдаланиб бўлмайди. Окибатда мазкур маҳсулотға талаб умуман бўлмайди ёки жуда паст бўлади.

Стандартларға ўхшаш тарзда пировард маиший истеъмол учун чиқарилган янги маҳсулотға (кийим-кечак, пойафзал, мебел ва х.к) талабни таъминлашда мода ўз таъсирини кўрсатади. Агарда унинг таъсири ҳисобға олинмаса, янги маҳсулот талабға эға бўлмайди.

Талабнинг яна бир муҳим омили бўлиб янги маҳсулот **сифати** хизмат қилади. Янги техника, технологиянинг яхши ишлаши, халқ истеъмоли товарларида нуксонлар бўлмаслиги уларға талаб юқори бўлишиға хизмат қилади ва аксинча янги маҳсулотни эксплуатация қилишда юзаға келган носозликлар маҳсулотға бўлган талабни пасайтиради.

Талабға ижобий таъсир кўрсатувчи омиллар каторига савдо шароитларининг, хусусан янги маҳсулотға кафолат ва сервис

хизмат кўрсатишни таъминлаш, мавжудлиги киради. Янги техника ва технологияга нисбатан, бу уларни ўрнатиш, хизмат кўрсатиш, эҳтиёт қисмлар билан таъминлаш, таъмир бўйича ихтисослашган бригадаларни ташкил этиш ва бошқалардир.

Илмий изланишларга бўлган харажатлар миқдори, янги маҳсулот пайдо бўлиши, уни ишлаб чиқаришга жорий этиш тезлиги ва талаб пайдо бўлиши ўртасида тўғридан-тўғри алоқа мавжуд. Илмий изланишларга қилинган харажатлар қанчалик кўп бўлса, янги маҳсулот шунчалик тез тарқалиши мумкин.

Ишлаб чиқарувчи корхонанинг юқори техник даражаси ишлаб чиқаришнинг янги сифат поғонасига тез ўтишини таъминлайди, бу эса бозорга янги маҳсулот таклиф этишни тезлаштирган ҳолда, унга талаб пайдо бўлишини рағбатлантиради.

Ўз навбатида мазкур омил янги маҳсулотни **ўзлаштириш тезлигига** ҳам ўз таъсирини кўрсатади, инновациявий жараёни секинлаштирувчи инфляция шароитида эса бу катта аҳамият касб этади.

Тармоқ (корхонанинг) **трансмиллий даражаси** ҳам талабга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади. У қанчалик юқори бўлса, тармоқнинг ташқи интеграцияси шунчалик кенг, янги маҳсулот кўп сонли чет эл бозорларига чиқарилади, уни тарқатиш тезлашади ва унга бўлган талаб ошади.

Талабнинг муҳим омилларидан бири бўлиб, янги маҳсулотга белгиланган **нарх** хизмат қилади. Нархларга бўлган чегирмалар ва бошқа нарх имтиёзлари янги товарни бозорларга тез кириб боришига ёрдам беради. Бундан ташқари, ушбу ҳолатда нарх бошқа янги корхоналар бозорларга кирмаслиги учун тўсик бўлиб ҳам хизмат қилади.

Янги маҳсулот ёки технологияни бозор томонидан тан олинishi ва демак, унга талабни таъминлашда, ушбу маҳсулот тўғрисида яхши фикр қолдирувчи, энг обрўли харидорни танлаш хизмат қилади. Бунда биринчи харидорлар, ўз обрўси билан

маҳсулотга талаб ҳосил қилганлиги учун катта имтиёзларга эга бўлади.

Бозор сегментини танлаш, нафақат янги илмий-техник маҳсулотга бўлган талабни мақсадли шакллантиришга, балки ишлаб чиқарувчи томонидан муайян истеъмолчи (корхона, тармок ва ҳ.к) учун хос бўлган унинг конструктив хусусиятларини ҳисобга олишга ҳам ёрдам беради.

Янги илмий-техник маҳсулотни тарқатиш учун **коммуникацион омиллар** катта аҳамият касб этади. Янги маҳсулот ишлаб чиқараётган корхона ва тармоқлар ахборот нуқтан назаридан очик ёки ёпиқ бўлишлари мумкин. Биринчи ҳолатда улар илмий-техник семинарлар, симпозиумларда фаол иштирок этади ва ўз ишланмалари ва ютуқларини намойиш этишади. Шундай қилиб, янги маҳсулот бозорга чиқмасдан олдин улар истеъмолчини ушбу маҳсулот билан таништиради ва талабни шакллантиради. Иккинчи ҳолатда эса, янги товар бозорга чиқишидан олдин у ҳақда ҳеч ким ахборотга эга бўлмади ва талаб шаклланиш жараёни анча узок давом этиши, бу эса ишлаб чиқарувчи корхонанинг молиявий натижаларида ўз аксини топиши мумкин.

Реклама омили коммуникацион омилга яқин туради: янги маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнидаги умумий харажатларда реклама харажатларининг юқори даражаси, унга бўлган талаб шаклланиши ва ўсишига ёрдам беради ва аксинча.

Илмий-техник маҳсулотига бўлган талабнинг энг муҳим ички омилларидан бири бўлиб ишлаб чиқарувчи корхона ходимларининг **касбий тайёргарлик даражаси** хизмат қилади. Муҳандис ва ишчи кадрларнинг таълим ва касбий даражаси қанчалик юқори бўлса тайёр маҳсулот сифати ҳам шунчалик юқори бўлади, хизматчилар малакасининг юқори даражада бўлиши эса, маҳсулотни тегишли меъёрларда ишлаб чиқарилиши ва режалаштирилган ҳажмларда сотилишига кафолат бўла олади.

Талабнинг ташқи детерминантларини кўриб чиқадиган бўлсак, уларнинг катта қисми янги илмий-техник маҳсулот ишлаб

чиқарувчи ёки сотувчи корхона фаолият юритаётган мухитни тавсифлайди.

Давлатнинг умумиктисодий аҳволи, агарда у барқарор бўлиб, инфляция даражаси эса юқори бўлмаса, янги илмий-техника маҳсулотининг асосий истеъмолчилари бўлмиш ишлаб чиқариш корхоналарининг техник базасини янгилаш жараёни бузилмайди ва янги илмий-техник маҳсулотга доимий тарзда талаб бўлиб, у жамиятдаги фан-техника тараққиётини ҳам рағбатлантиради. Жамиятнинг иктисодий барқарорсизлиги туфайли пул қадрининг тез йўқолиши техник-технологик инновацияларга маблағ қўйилишини йўққа чиқаради. Бунинг оқибатида ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган янги маҳсулотга бўлган талаб тушиб кетади.

Сиёсий вазиятнинг ўзига хослиги илмий-техник маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар учун катта аҳамият касб этади. Можаровий минтакаларга янги илмий-техник ва маиший маҳсулотларни етказишга сиёсий барқарорсизлик тўсқинлик қилса, ҳарбий-техник маҳсулотларни сотишни аксинча рағбатлантиради ва уларга талаб ҳосил қилади, яъни ушбу омилнинг таъсири турлича бўлиши мумкин.

Инновациявий маҳсулотни ишлаб чиқиш, таклиф этиш ва унга бўлган талабни рағбатлантириш учун **хўжалик фаолиятининг ҳуқуқий таъминоти** муҳим аҳамиятга эга. Агарда фан ва илмий хизмат кўрсатиш, ишлаб чиқариш ва бозор иктисодиёти субъектларини техник қайта курулантиришга маблағ киритишга нисбатан солиқ имтиёзлари қўлланилса, бу илмий-техник инновацияларни ишлаб чиқиш ва жорий этишни рағбатлантирувчи кучли омили бўлиб хизмат қилади.

Минтақадаги ноқулай экологик вазият ва уни давлат томонидан тартибга солиш тадбирларининг қатъийлашиши, ушбу максатда фойдаланиладиган ишлаб чиқариш ва маиший истеъмол товарларига бўлган талабни рағбатлантиради. Экологияни ёмонлашувига олиб келувчи урбанизация жараёни, вақт ўтиши билан факатгина атроф мухитни эмас балки аҳолини атроф

мухитнинг зарарли таъсиридан ҳимоялаш воситаларига бўлган талабни ҳам рағбатлантиради.

Янги маҳсулот ва технологияларга бўлган талаб омилларидан бири сифатида **техник тараққиёт** ва унинг оқибатидаги маҳсулотларнинг **маънавий эскиришини** кўрсатиб ўтиш лозим. Агарда ишлаб чиқариш истеъмоли соҳасида техниканинг янгиланиши қандайдир меъёрий ҳужжатларни талаб қилган ҳолда секинлашса, шахсий истеъмол соҳасида бу жараён анча фаол амалга ошади ва шу билан бирга янгиланишга мода омили ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Бозордаги эски ва янги маҳсулот нисбати деб номланган омил, қисман олдинги омил таъсирида юзага келади. Бозорда узоқ вақт таклиф қилинаётган маҳсулотга бўлган талаб аста-секин пасаяди, ушбу пасайиш маҳсулотнинг янги турларига бўлган талабни келтириб чиқаради, бу талабнинг циклик бўлишига олиб келган ҳолда маҳсулот янгиланишини рағбатлантиради.

Инновацияларни жорий этган истеъмолчи иш самарадорлиги ошиши, **фонд қайтимининг ўсиши, материал ва меҳнат сифимининг пасайиши, сифат, янги маҳсулот ишлаб чиқариш вақти** ва бошқа кўрсаткичлар бўйича рақобатдошлардан олдинда бўлиш, талабга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади.

Янги маҳсулотга бўлган талаб омилларидан бири сифатида **рекламанинг таъсирчанлигини** таъкидлаб ўтиш лозим. Унга эса ўз навбатида рекламанинг кўриниши ва шакли, реклама компаниясини ўтказиш жойи ва вақти, давомийлиги, ҳамда янги маҳсулот рекламасини истеъмолчи томонидан психологик кабул қилиниши ўз таъсирини кўрсатади.

Истеъмолчилар даромадлари – талаб характерига тўғридан-тўғри таъсир этувчи омил ҳисобланади: даромадлар канчалик юқори бўлса талаб ҳам шунчалик катта бўлади. Аммо бу нормал ёки юқори категорияга мансуб товарларга тегишли бўлиб, илмий-техник маҳсулотлар шулар жумласидандир. Инновациялардан

фаркли равишда, даромадларнинг ўсиши, қуйи категорияга тегишли товарларга бўлган талаб пасайишига олиб келади.

«Сиёсий», «иқтисодий», «ҳуқуқий», пировард маҳсулотга бўлган талабнинг ноаниқлиги каби омиллар таъсирини ўзида жамлаган йирик омил сифатида, **илмий-техник маҳсулотнинг ноаниқлигини** келтириш мумкин. Ушбу омил талабни пасайтиради, у доимо амалда ва инновацияларнинг моҳиятидан келиб чиқади.

Янги маҳсулотларга бўлган талаб таҳлили маҳсулот янги деб ҳисобланган даврга нисбатан бошланғич, жорий ва сўнгги бўлиши мумкин.

Янги илмий-техник маҳсулотга бўлган талабнинг бошланғич таҳлили таҳлилнинг энг муҳим турларидан бири ҳисобланади, чунки унинг асосида ишлаб чиқариш дастури ишлаб чиқилади ва янги маҳсулотни бозорда илгари суриш стратегияси барпо этилади.

Бошланғич таҳлилни ўтказиш, инновацияларни истеъмол қилиш соҳасида амалга ошириладиган махсус танланма тадқиқотлар ёрдамида олинадиган маълумотлар базаси асосида амалга оширилади (11.2.1-жадвал).

11.2.1- жадвал

Маҳсулотга бўлган буюртмаларни ҳисобга олиш журнали

Товар номи	Харидор, манзил, телефон	Товар миқдори	Бир бирлик нархи	Битим суммаси	Тўлов санаси	Етказиш санаси	Қарздорлик	
							дебет	кредит
1	2	3	4	5	6	7	8	9

Ишлаб чиқариш – ҳўжалик циклининг сўнгги босқичида – яқуний натижаларни келтириш босқичида, талаб таҳлили янги

махсулотни бозор эҳтиёжларига мувофиқлигини аниқлаш, талабни қондирилиш ва қўйилган мақсадларга эришиш даражасини билиш учун лозим.

11.3. Қишлоқ хўжалигида оператив ва стратегик маркетинг

Иқтисодий ривожланишнинг инновацион тури ҳаммасидан аввал детерминацияланганликни кескин пасайиши ва умумий тизимни мураккаблашишини билдиради. Ташқи муҳит ўзининг социал ва сиёсий жанжаллари ва изтироблари, ахборотли ва технологик ўзгаришлари билан юқори фаолликда иқтисодий тизим ва унинг тузилма ташкил қилувчи хулқи борган сари эҳтимолли ва олдиндан айтиб бўлмайдиган характерга эга. Бундай сифатларда корхоналарни яшаб қолиши раҳбарларнинг қобиляти, уларни қутилмаган вазиятларда тўғри йўлни танлай билишлари, хатарни кўра олишларига тўғридан тўғри боғлиқ. Новаторлик фирмаси ривожланишининг мантикий оғирлик марказини оператив тактик режалаштириш ва бошқаришдан стратегик даражага, бошқарувнинг янги турини шакллантириш даражаси инновацион маркетингга кўчишига олиб келади. Унда анъанавий тамойилларнинг ҳар хил фрагментлари сақланиб қолинади, аммо улардан вазиятли таҳлилга нисбатан қўлланишда фойдаланилади. Бу янгиликлар, сармоялар манбалари ва янги бозорларни узлуксиз кидириш шароитларида фирма қобилятини мувофиқлаштиришга имкон беради.

Инновацион маркетингда самарали раҳбарликнинг усуллари, ёндашишлари ва йўллари вазиятга мувофиқ ўзгаради. Инновациялар яшаш даврининг ҳар бир босқичида маркетингнинг ҳар хил усуллари ва ёндашишлари, ҳар хил стратегияси ва тактикаси талаб қилинади.

Янги товарни сотиш каналларини жойлашишини шакллантиришни ўз ичига олувчи янгиликни бозорга кириб бориши стратегияси ва тактикаси маркетинг тадбирларининг муҳим йўналиши бўлади. Жойлаштириш-янгиликни бозорда

мавжуд бўлган товарлар қаторидаги жойини белгилаш тизимини билдиради.

Жойлаштиришдан мақсад – янгиликни бозордаги ўрнини мустаҳкамлашдир.

Янги товарни жойлаштириш аввало янгилик ва мавжуд бўлган товарлар ўртасидаги рақобатни билдиради.

Инновацияни жойлаштириш – бу унинг мавжуд бўлганлар қаторидаги ўринни белгилашдан иборатдир. Масалан, маркетинг нуқтаи назаридан инновация остида аналогларига эга бўлмаган сифатан янги товарни, ушбу фирма ёки ушбу бозор учун янги ва мамлакат ва хориж амалиётида аналогига эга имитация қилинган товарни ва қўллашнинг янги соҳасига эга товарни тушуниш мумкин. Тубдан янги товар бозор янгилиги бўлган товардан, модификацияланган товардан, алликант товардан, субститут товардан фаркланади, яъни ҳар қандай инновациянинг белгиланиши бўйича тўлдирувчи, ўринни алмаштирувчи ва сиқиб чиқарувчи янгилик киритишлардан фарқлай олиши керак. Бу жиҳат инновацияни ишлаб чиқариш босқичида алоҳида роль ўйнамайди, аммо янгилик киритиш бозорга киришда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Инновациянинг муваффақияти ва маркетингнинг стратегияси ана шунга боғлиқдир.

Жойлаштириш маркетинг фаолиятининг ҳар хил: сотиш, реклама, товар, нарх, сервис ва ҳ.к. йўналишларига таъсир кўрсатади. Инновацион маркетинг концепцияси нафақат Янги харидорларни қўлга киритишни, балки фирманинг Рақобат афзалликларидан мувофиқ фойдаланиш, корхона фаолияти соҳаларини кенг ёйиш ва кенгайтириш ва янги соҳалар ва янги бозорларни босиб олиш ҳисобига таъсир кўрсатиш соҳасини кўпайтиришни кўзда туттади.

Инновацион маркетинг учун маркетингнинг барча тадбирлари, ишлаб чиқарилаётган товарлар ва хизматларнинг навлари, ўзаро бир бирларини ўлдирадиган ва ўзаро боғлиқ бўлишини билдирувчи синергизм тамойили муҳим бўлади.

Маркетинг тизимининг якунловчи босқичи-оператив маркетинг бўлиб, бу босқичда стратегик инновацион маркетинг концепцияларини амалга оширишнинг аниқ шакллари ишлаб чиқилади. Оператив маркетинг бозордаги янгилик яшаш даврларининг босқичлари билан маҳкам боғланган. Янгилик яшаш даврининг бошланғич нуқтасини белгилаш айниқса муҳим.

Инновацияларни бозорда мавжуд бўлиши яшаш даврининг биринчи босқичида инновацияга эътиборни жамлаш ва диффузиялаш учун махсус тадбирлар зарур. Масалан, сотишларнинг адекват каналларини шакллантириш, мавжуд бўлган эскиларни модификациялаш ва мослаштириш зарур. Бу ерда маркетингнинг самарадорлиги бир қатор омиллар: инновацион рекламанинг фаоллиги, инновацияни бозорга чиқишининг мувофиқ вақти, инновациянинг мавжуд бўлган товарлар мавзусидаги хулқининг вариантини танлаш, эҳтимол бўлган рақиблар хулқини башоратлаш, ҳамда бозорнинг тузилиши янги товарга қанчалик мос келишига боғлиқ. Бу шароитларда маркетинг нафақат янгиликни бозорда жойлашишини, балки технологик бозорга жойлашишини таъминлаши, янгилик ва бошқа товарлар авлодлари ўртасидаги вазифаси рақобатни енгиб ўтиши шарт. Ўсиш босқичида маркетинг ёндашишлар ўзгаради. Инновацион маркетинг креатив характери ўзгартиради ва рағбатлантирувчи аҳамиятга эга бўлади. Рекламанинг характери ўзгаради, у ташаббускор, ушбу фирма ва ушбу товарнинг ютуқларига эътиборни жамловчи бўлади. Сотиш каналларининг янги товар остида модификацияланган тармоғидан фойдаланилади. Ишлаб чиқарувчи фирманинг рақобат афзалликлари бу ерда етакчи роль ўйнайди. Товарларнинг балоғатлилиқ босқичида бозорнинг бошқа иштирокчилари билан тўғридан тўғри рақобат қилишдан қочиб бўлмайди ва бунинг натижасида рақобат стратегияси ўзгариши мумкин. Бу ерда харажатлардаги етакчилик стратегиясининг роли ўсади, янгиликнинг нархи эса пасаяди. Худди шу босқичда новатор -

корхона янги модификация ёки тубдан янги маҳсулотни бозорга чиқаришга тайёрлайди.

Рақобатдошлик – бу товарни муайян истеъмолни кондириш даражаси ва унга бўлган харажатлар даражаси билан рақобатбардош товардан фарқини ақс эттирувчи тавсифидир. Истеъмол хусусиятлар ва нарх – товар рақобатдошлигининг асосий таркибий қисми ҳисобланади. Аммо товарларнинг бозордаги истиқболи ишлаб чиқариш сифати ва харажатлари билангина боғлиқ эмас. Муваффақият ёки муваффақиятсизлик сабаблари бўлиб реклама фаолияти, корхона обрўси, хизмат кўрсатишнинг таклиф этилаётган даражаси каби нотовар омиллар хизмат қилиши мумкин.

Аграр соҳада рақобатбардошликни таъминлаш бўйича корхона фаолиятининг ноишлаб чиқариш жиҳатлари қанчалик муҳим бўлмасин, асосийси бу сифат ва нархдир. Шу билан бирга юқори даражада хизмат кўрсатиш юқори жозибадорликни ҳосил қилади. Бундан келиб чиққан ҳолда рақобатдошлик формуласини куйидаги кўринишда ифодалаш мумкин:

Рақобатбардошлик + Сифат + Нарх + Хизмат кўрсатиш

Рақобатбардошликни бошқариш деганда – юқорида тилга олинган таркибий элементларнинг оптимал нисбатини таъминлаш, асосий кучни куйидаги масалаларни ечишга йўналтириш: маҳсулот сифатини ошириш, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, тежамкорлик ва хизмат кўрсатиш даражасини ошириш тушунилади. Кўрсатилган таркибий элементлар кўп омилли бўлиб, уларнинг ҳар бири бошқарувнинг мураккаб мустақил объекти сифатида кўрилиши мумкин. Хусусан, ишлаб чиқариш харажатлари миқдорига хом-ашё, ёкилғи, электр энергияси, сотиб олинadиган ярим фабрикатлар ва таркибий қисмлар сифати ва қиймати, ишлаб чиқариш ходимларининг малакаси ва иш ҳақи даражаси, меҳнат унумдорлиги, бошқарув харажатлари ва бошқалар таъсир кўрсатади. Охир оқибатда рақобатбардошликнинг ташкилий элементларининг зарурий даражасини таъминлаш

имконияти, ишлаб чиқаришнинг техник даражаси, ишлаб чиқариш ва бошқарувнинг ташкил этиш даражаси каби базис ишлаб чиқариш омиллари билан аниқланади.

Моҳиятан, замонавий «муваффақият фалсафасининг» асоси корхона манфаатларини рақобатдош маҳсулот ишлаб чиқиш, ишлаб чиқариш ва сотиш мақсадларига бўйсундиришдан иборат бўлади. Узоқ муддатли муваффақият ва истеъмолчига йўналтирилганлик биринчи даражали режа ҳисобланади. Албатта, истеъмолчига нисбатан бўлган йўналтирилганлик корхонанинг юқори даромадларга эришиши ва уларни узоқ вақт мобайнида таъминлаш истагини ҳам билдиради. Масалан, айрим япон компанияларининг фалсафаси бунга ёрқин мисол бўла олади. Шунинг учун ҳам, корхона раҳбарлари, даромадлилик масаласини сифат, маҳсулотнинг истеъмол хусусиятлари, рақобатбардошлиги нуқтаи назаридан кўриб чиқишади.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, кичик корхоналар, бозори эндигина шаклланаётган ёки аксинча бозордан чиқиб кетаётган товарларни ишлаб чиқаришда айниқса фаол ҳаракат қиладилар. Ҳамма гап шундаки, йирик корхона принципиал янги маҳсулотни биринчи бўлиб ишлаб чиқаришга қўл урмайди, чунки мумкин бўлган муваффақиятсизлик оқибатлари у учун, кичик корхоналарга нисбатан, жуда оғир кечиши мумкин. Агарда гап технологиялар соҳасидаги фундаментал ишланмалар ҳақида эмас, балки фақатгина оригинал ғояни моддийлаштириш ҳақида кетаётган бўлса, кичик новатор-корхоналар буни муваффақиятли уддалашлари мумкин. Айнан кичик новатор-корхоналар ривожланган мамлакатларда, бугунги кунда, инновациявий жараёни самарасини белгилаб берадилар.

Шундай қилиб, кичик корхоналар, ҳаётий циклнинг муайян босқичларида турган товарлар билан иш олиб бориши, корхона ўз салоҳиятини тўлиқ ва самарали қўллаш истаги билан белгиланади.

Рақобат тўғрисидаги қонунга мувофиқ, дунёда маҳсулот ва хизматлар сифатининг ошиши, ҳамда улар нарҳини пасайишининг объектив жараёни юз бермоқда.

Рақобат шароитида фақатгина банкротлик хавфи маҳсулот сифатини оширишга мажбурлаши мумкин. Натижада, доимий тарзда сифатсиз маҳсулотни бозордан «ювиб чиқариш» жараёни юз беради. Рақобатнинг ҳаракатлантирувчи кучи эса инновацияларни рағбатлантиришдир. Айнан инновациялар асосида маҳсулот ёки хизматлар сифатини ошириш, товарнинг фойдали самарасини яхшилаш ва бу билан мазкур товарнинг рақобат устунлигига эришиш мумкин. Шундай қилиб, товар рақобатбардошлигини таъминлаш новаторлик, тадбиркорлик ёндашувни талаб қилади, унинг моҳияти эса инновацияларни топиш ва амалга оширишдан иборат.

Ушбу муносабат билан шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, иқтисодий назариянинг йирик намояндalarидан бири бўлган А.Маршалл айнан тадбиркорлик – бозор иқтисодиётининг асосий хусусияти деб билган. Рақобат шароити, корхонада рақобат устунликларини излаш лозим бўлган шароитни вужудга келтиради холос. Рақобат устунликларининг ўзи эса, тадбиркорлик орқали у ёки бу инновацияларни амалга ошириш билан таъминланади, чунки айнан тадбиркорлик жараённинг асосий ҳаракатлантирувчи кучидир.

Инновациявий стратегиянинг асосий белгилловчилари – бу ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва технологияларнинг маънавий эскиришидир. Ушбу муносабат билан ҳар уч йилда корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулот, технологиялар, усқуналар ва ишчи ўринларини аттестациясини ўтказиш, бозор ва товар таксимланиш каналларини таҳлил этиш лозим. Бошқача қилиб айтганда, бизнес рентгенограммасини олиш керак.

Новаторлик фаолиятининг асосий тамойиллари қайсилар? П.Друкернинг фикрича нима қилиш керак ва нима қилиш керак эмаслик ўртасида аниқ чизик ўтказиш лозим. Мақсадли

йўналитирилган тизимли инновациявий фаолият, инновация манбалари имкониятларининг узлуксиз таҳлилини талаб қилади.

Инновация, ундан фойдаланадиган инсонларнинг эҳтиёжлари, истаклари, одатларига мос тушиши лозим. Шундай савол кўйиш керак: «Мазкур инновация нимани акс эттириши лозимки, келажакдаги истеъмолчиларда ундан фойдаланиш истаги пайдо бўлсин?» Инновация оддий ва аниқ мақсадга эга бўлиши лозим.

Кичик пул маблағи ва кам миқдордаги одамларга эга бўла туриб инновацияни жорий этиш – чекланган таваккалчилик. Акс ҳолда, инновация учун лозим бўлган кўп сонли ишланмаларда вақт ва маблағ етишмовчилиги содир бўлади.

Самарали инновация чекланган бозорда етакчи бўлишга қаратилган бўлиши лозим. Акс ҳолда у шундай вазиятни юзага келтирадики, рақобатдошлар сиздан илгарилаб кетади.

П. Друкернинг фикрича нималарни қилмаслик керак:

1. Ақллилик қилманг. Инновациялардан оддий одамлар, унинг миқёси йириклашган сари – тегишли билимларга эга бўлмаган одамлар ҳам фойдаланади. Эксплуатация қилишдаги мураккаблилик аксарият ҳолларда муваффақиятсизликка олиб келади.

2. Бирданига бир нечта ишни қилишга уринманг. Инновация энергияни битта жойга жамлашни талаб қилади. Инновация устида иш олиб борувчи инсонлар бир-бирини яхши тушунишлари лозим.

3. Инновациялар жорий давр эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилиши керак. Инновация тезда ўз истеъмолчисини топа олмаса у фақатгина ғоя бўлиб қолаверади.

Инновация – бу билим, кашфиётчилик, истеъдод талаб қиладиган ишдир. Одатда, новаторлар фақатгина битта соҳада иш олиб боради. Мисол учун, Эдисон бутун кучини электр энергиясига ташлаган. Муваффақиятли инновация шиддатли жиддий ишни талаб қилади. Агарда Сиз унга тайёр бўлмасангиз, билим ҳам, истеъдод ҳам ёрдам бера олмайди. Муваффақиятга эришиш учун

барча кучли томонларни ишга солиш, инсонлар инновация билан жиддий қизиқишлари талаб қилинади.

Ва ниҳоят инновация иктисодиёт, саноат, жамият, харидорлар, ишлаб чиқарувчилар ва ишчилар ҳатти-ҳаракатларидаги ўзгаришларни билдиради. Шунинг учун у доимо бозорга йўналтирилган бўлиши ва унинг эҳтиёжларига қулоқ солиши лозим. Корхона томонидан инновациявий фаолиятни амалга ошириш учун, унда тадбиркорлик муҳитини яратиш учун тегишли тузилма ва кайфият бўлиши лозим. Бунда бир қатор муҳим жиҳатларни эътиборга олиш керак.

Инновациянинг асосий ташкилий тамойили, жорий ишдан озод этилган энг яхши ходимлар жамоасини яратишдан иборат. Тажрибаларнинг кўрсатишича, мавжуд бўлинмани инновациявий лойиҳа етакчисига айлантириш деярли доимо муваффақиятсизлик билан якунланган ва бу кичик бизнесга ҳам, йирик бизнесга ҳам бир хилда тегишли. Ҳамма гап шундаки, ишлаб чиқаришни тегишли ҳолатда ушлаб туришнинг ўзи, унда банд бўлган ишчилар учун бир катта вазифа ҳисобланади. Шунинг учун уларда янги ниманидир яратиш учун вақт қолмайди. Мавжуд бўлинмалар, улар қайси соҳада фаолият юритишидан қатъий назар, ишлаб чиқаришни кенгайтириши ва замонавийлаштириши мумкин ҳолос.

Тадбиркорлик ва инновациявий фаолият доимий тарзда амалга оширилиши шарт эмас, айниқса кичик корхоналарда. Аммо, инновациянинг муваффақиятига масъул бўлган битта ходимни тайинлаш лозим. У эскираётган маҳсулот, техника, технологияларни ўз вақтида аниқлаш ва алмаштириши, ишлаб чиқариш - ҳўжалик фаолиятининг ҳар томонлама тахлилини ўтказиши, инновациявий тадбирларни ишлаб чиқиш учун жавоб бериши керак. Инновациявий фаолият учун масъул шахс, корхонада етарлича обрўга эга бўлиши лозим.

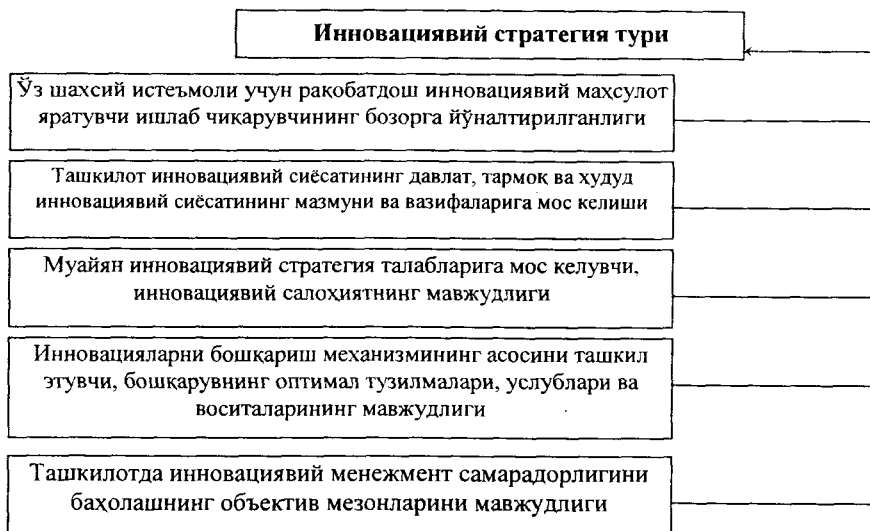
Инновациявий бўлинмани катта юклардан озод этиш керак бўлади. Инновацияларни ишлаб чиқишга қўйилган маблағлар, янги маҳсулот ёки хизматлар бозорида ўз ўрнини топмагунга қадар.

капитал кўйилмаларнинг самарадорлигини мунтазам олиб бориладиган таҳлилига киритилмаслиги лозим. Акс ҳолда иш яхши тугамайди. Инновациявий лойиҳани амалга оширишдан олинadиган фойда, оммавий ишлаб чиқарилаётган маҳсулотдан олинadиган фойдадан фарқ қилади. Новаторлик ишлари узоқ вақт мобайнида ҳеч қандай фойда бермасдан, фақат ресурсларини истеъмол қилиши мумкин. Кейинчалик эса, узоқ вақт давомида инновация ўсиши ва унга кўйилган маблағларни беш-ўн маротабалик ўлчамда қайтариши лозим, акс ҳолда уни муваффақиятсиз деб ҳисоблаш мумкин. Инновация кичикдан бошланади, аммо унинг натижалари катта миқёсга эга бўлиши лозим.

Корхонани шундай бошқариш лозимки, унда янгилик хавф эмас, балки қулай имконият сифатида қабул қилинсин. Инновациялар – ўз корхонасини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашнинг энг яхши воситаси эканлигини, ҳар бир ишловчи англаб олиши лозим. Бундан ташқари, шуни ҳам тушуниш керакки, инновациялар – ҳар бир ходимнинг бандлиги ва моддий таъминланиши кафолатидир. Инновациявий фаолиятни юқорида кўрсатилган тамойиллар асосида олиб бориш, корхонага олдинга қараб ҳаракатланиш ва муваффақиятга эришиш имконини беради.

Стратегияни ишлаб чиқиш ва амалга оширишга бўлган ёндашувларни такомиллаштириш жараёнида, ташкилий тузилмалари, ҳамда ташкилотнинг кадр, ахборот ва ресурс салоҳиятидан фойдаланиш сифатини ошириш базасида инновацияларни бошқариш усул ва услублари таҳлилига алоҳида эътибор қаратилади. Аммо, инновациявий жараёнлар самарадорлигини ошириш имконини берувчи ҳар қандай тадбирлар, албатта, рақобатдош илмий маҳсулот ишлаб чиқариш ва ундан даромад олишга йўналтирилган бўлади.

Объектив инновациявий стратегияни танлаш ва инновацияларни бошқариш муаммоларини ҳал этишнинг асосий шартлари қуйидагилар (11.3.1 -расм).

11.3.1-расм. Корхона бошқарувида иновациявий стратегияни танлашнинг асосий шартлари

Амалиётда эса мазкур шартларни бажариш, иновациявий стратегиянинг муайян турини танлашдан олдин, реал вазият ва потенциал имкониятлар тўғрисида ахборотга эга бўлиш учун, ишлаб чиқариш фаолиятининг асосий жиҳатларини мажмуавий таҳлилни талаб қилади.

Ишлаб чиқарилиши таклиф этилаётган маҳсулот ракобатдошлиги даражасини баҳолаш жараёнини енгиллаштириш учун, бундай маҳсулотни танлаш мезонларини аниқ белгилаб олиш лозим. Одатда, бу умумий ишлаб чиқариш ҳажмида энг катта улушга эга бўлган маҳсулот, ёки ишлаб чиқарувчи ўз бозор мавқеини мустаҳкамлашни режалаштирган принципиал янги маҳсулотдир.

Иновациявий стратегияни танлашда, янги маҳсулотлар ракобатдошлик даражасини фақатгина таққослаш услублари ёрдамида реал баҳолаш мумкин бўлиб, бунда таққослаш базаси сифатида дунёдаги энг яхши аналогларнинг (агарда мавжуд бўлса)

техник-иқтисодий, экологик ва ижтимоий тавсифлари олинади (11.3.2-расм).

<p>1. Корхона ассортимент сиёсатини ўрганиш ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни янгилаш ва рақобатдошлигини ошириш, ҳамда янги рақобатдош маҳсулотни ўзлаштириш ва ишлаб чиқариш вариантларини ишлаб чиқиш</p>
<p>2. Корхонанинг инновациявий салоҳияти, илмий-тадқиқот ва моддий-техник базасини таҳлили</p> <p>Ишлаб чиқаришни бошқаришнинг ташкилий тузилмаси таҳлили ва уни такомиллаштиришнинг энг рационал вариантларини танлаш--Инновациявий жараёнларни ташкил этиш ва бошқаришда иштирок этувчи ходимлар салоҳияти ва уларнинг малакасини ошириш тизимлари таҳлили-ташқилот ахборот таъминоти тизимларининг ташлили ва инновациявий маҳсулотлар бозори тўғрисида тўлиқ ахборот олиш имкониятини берувчи вариантларни танлаш</p>
<p>3. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш истикболлари дастури доирасида амалга ошириладиган инновациявий лойиҳаларнинг инвестициявий эҳтиёжлари таҳлили ва молиялаштириш манбаларини танлаш</p>
<p>4. ишлаб чиқаришда сифатсиз моддий-техник ва хом-ашё ресурсларини қўллашнинг олдини олиш имкониятини берувчи, етказиб берувчилар билан ўзаро муносабатларнинг самарали тизимини яратиш</p>
<p>5. бозор конъюнктурасини ҳисобга олган ҳолда янги маҳсулот рақобатдошлиги даражасини ўрганиш ва айрим ассортимент гуруҳлари учун маркетинг тадқиқотлари дастурини яратиш</p>
<p>6. истеъмолчилар билан ўзаро муносабатларнинг самарали тизимини яратиш ва маҳсулотни сотувдан кейинги хизмат кўрсатиш дастурини ишлаб чиқиш</p>

11.3.2-расм. Ишлаб чиқариш фаолиятининг асосий жиҳатларини таҳлил bosқичлари (энг рақобатдош маҳсулот бўйича инновациявий стратегияни танлаш)

Танланган объект рақобатдошлигини баҳолашнинг яна бир муҳим қисми бўлиб талаб, нархлар, ишлаб чиқариш харажатлари, ҳамда уларнинг динамикаси ва даражасига таъсир этувчи омилларни прогноз қилиш хизмат қилади.

Шу билан бирга олинган баҳолаш натижалари ҳар доим ҳам реал рақобатдошлик даражасига тўғри келмайди. Бу қуйидаги сабаблар туфайли рўй бериши мумкин:

умумишлаб чиқариш мақсадидаги маҳсулотни эксплуатация қилишнинг тармок хусусиятлари (ускуналар юкламаси даражаси,

технологик жараёнлар спецификаси, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар мураккаблилиги ва х.);тадқиқот ва ишланмалар тўғрисидаги ахборотни ўз ичига олган ягона ахборот базасининг йўқлиги;

маҳсулот рақобатдошлигини баҳолашнинг амалдаги услубиёти томонидан назарда тутилган кўрсаткичлар тизимининг чекланганлиги.

Янги маҳсулот рақобатдошлигини баҳолашдаги асосий муаммолардан бири, бу сифатни ушлаб туришга сарфланган харажатлари услубиётини ишлаб чиқишдир. Ушбу муаммо алоҳида сифат менежменти соҳасида батафсил ўрганилади. Шунинг учун ҳам бу ерда тактик ва стратегик характерга эга бўлган қуйидаги асосий вазифаларга тўхталиб ўтиш етарли бўлади:

- ташқи ва ички бозорлардаги маҳсулотнинг реал рақобатдошлигини баҳолаш;

- ишлаб чиқариш ва эксплуатациявий умумий харажатларини минимумга олиб келган ҳолда сифатнинг берилган даражасини таъминлаш;

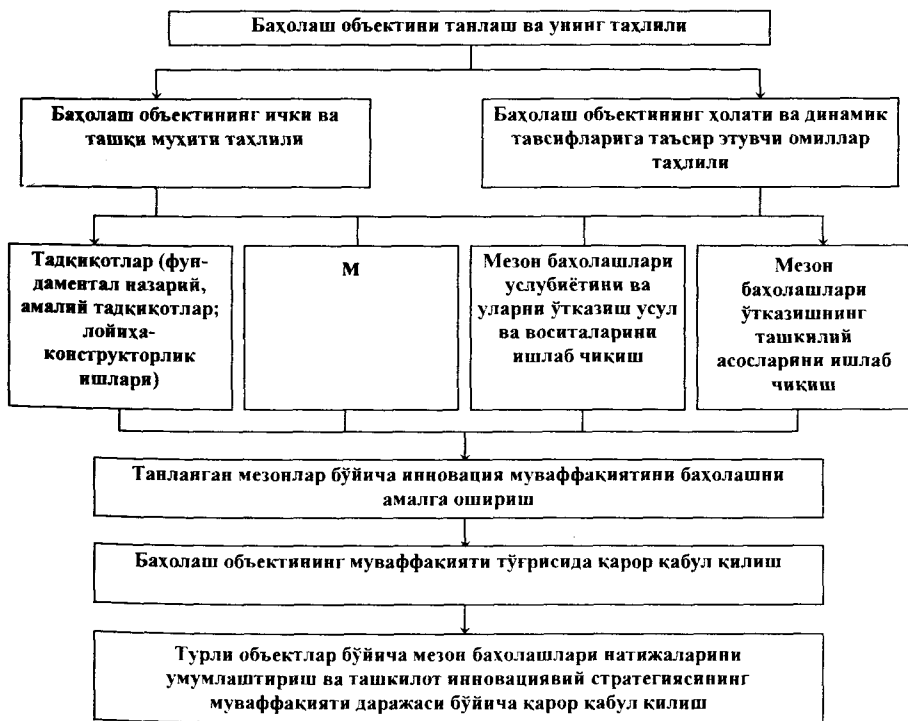
- инвестицияларнинг зарурий ҳажмини ва уларни инновациявий жараён босқичлари ва иштирокчилари ўртасида тақсимланишини аниқлаш;

- янги маҳсулот нархи ва ишлаб чиқарувчи корхона хизматларини оптималлаштириш;

- янги маҳсулот сифатига бўлган харажатлар ва ишлаб чиқарувчининг инновациявий фаолияти натижаларининг ўзаро алоқасини аниқлаш.

Инновациялар самарадорлигини баҳолаш мезонларини асослашда бир қатор қийинчиликларга дуч келинади. Ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини баҳолашнинг асосий мезони бу капитал ёки фойдани максималлаштириш бўлса, тадқиқот ва ишланмалар учун бу қисман тўғри келади холос. Инновациялардан фойда олиш мақсадидаги иктисодий фойдаланиш, натижаларни ҳисоблашни талаб қилади. бу эса анча мураккаб жараёндир. чунки

тадқиқот ва ишланмаларнинг фойдалилик самараси турли хил шаклларда намоён бўлиши мумкин. Шу билан бирга, қарор қабул қилиш мантиқи ва тадқиқотлар жараёни тузилмасига асосланган ҳолда, корхона инновациявий ривожланишининг муваффақияти тўғрисида сўз юритишга имкон берувчи, инновациялар самарадорлигини баҳолаш мезонлари тизимини яратишнинг асосий босқичларини ажратиш мумкин

11.3.3-расм. Корхонада инновациялар муваффақиятини баҳолаш алгоритми

Баҳолаш мезонларининг биринчи гуруҳи, тадқиқот лойиҳаси мақсадга мувофиқлиги тўғрисида қарор қабул қилиш жараёнида қўлланилади.

Баҳолаш мезонларининг иккинчи гуруҳи эса, инновациявий лойиҳанинг якуний босқичида, олинган ва қутилаётган натижалар мослигини тавсифлаш учун қўлланилиши мумкин.

Ҳар иккала гуруҳнинг умумий белгиси шундаки, улар лойиҳа тўғрисидаги қуйидаги ахборот маълумотлари асосида барпо этилади:

➤ лойиҳанинг ишлаб чиқарувчи умумий инновациявий стратегиясига мувофиқлиги;

➤ лойиҳа объекти ўтадиган инновациявий цикл босқичларининг хусусиятлари;

➤ фундаментал, амалий, ишлаб чиқариш, маркетинг ва бошқа маълумотлар;

➤ тадқиқот ва ишланмаларнинг улардан амалий фойдаланиш соҳаси нуктаи назаридан миқёси ва аҳамияти;

➤ тадқиқотларнинг ўзига хослиги ва янгилиги;

➤ инновациявий лойиҳани бажариш муддатлари;

➤ молиялаштириш манбалари;

➤ лойиҳа иштирокчилари ва уларни жалб этиш шартлари.

Лойиҳалар бошқаруви амалиёти таҳлилининг кўрсатишича, инновациялар, лойиҳалар ва инновациявий стратегияларни баҳолаш мезонларини танлаш, объектнинг ўзига хос белгилари, шароитлари, техник ва ташкилий имкониятларига боғлиқ бўлади. Аммо ҳар қандай ҳолатда ҳам, кўриб чиқилаётган натижаларнинг иқтисодий, ижтимоий ва бошқа ноиқтисодий оқибатларини баҳолаш кўрсаткичлари уларнинг таркибига киритилиши лозим. Чунки айнан ушбу кўрсаткичлар ёрдамида корхона инновациявий фаолиятининг мониторинги ва таҳлилини амалга ошириш мумкин бўлади.

Ушбу босқичда инновацион маркетинг иккита мақсадни кўзлайди: пишиб етилган товарни сотишлар ҳажмини оператив қўллаб-қувватлаш ва уни ўрнига келадиган янгини илгари ҳаракатлантириш стратегиясини яратишни. Бу стратегия талабга қаратилганлиги билан таърифланади. Фирма худди қайси

эҳтиёжларни қаноатлантириши кераклигини белгилаш асосий жиҳат бўлади. Янги товарларни бозорга кириб бориши, ёки янгилик кiritишларнинг «диффузия»си маркетингнинг замонавий тизимлари ва товарни илгарига қараб ҳаракатлантириш каналларини шакллантириш билан таъминланади. Сотиш бозори учун кураш сиёсатини такомиллаштириш рақобатбардошликни оширишнинг ҳар хил шаклларида фойдаланишдан иборатдир. Товарнинг характери ва унинг яшаш даври босқичларига кўра рақобатнинг шакллари ва усуллари (нархли ва нархсиз), реклама усуллари ва товарни илгарига қараб ҳаракатлантиришда фарқлар кузатилади. Масалан, монополист рақобатда янги товарни бозорга чиқиши босқичида менежер нарх сиёсати имкониятларидан кўпроқ фойдаланиши керак. Агар корхона олдин номаълум бўлган товарни ишлаб чиқараётган ёки янги бозорга ёриб киришни амалга ошираётган бўлса, унда нархни ҳатто компаниянинг зарарига ҳам пасайтириши ва ушбу босқичдаги зарарни бошқа товарлар ҳисобига қоплаши керак. Япон компанияларидаги инновацион менежмент бозорга ёриб киришда, қоидага кўра нархни кескин пасайтиришни амалда қўллайди. Кейин бир вақтда фойдани ошириш ва харидорлар доирасини кенгайтириш мақсадида нархлар билан моневр қилишга ўтади. Бунда сотишларнинг ҳажми катта ўзгаришларни бошдан кечириши мумкин. Маркетинг бўйича менежернинг моҳирлиги шундан иборатки, компаниянинг фойдаси ҳам битта товарни сотишлар ҳажмини кўпайиши ва ҳам ушбу товарнинг ўзининг модификациялари ва моделларини пайдо бўлиши ҳисобига ошсин. Қоидага кўра, замонавий истеъмолчининг турли туман селектив (танлаб олинадиган) талабини қаноатлантириш учун товар йирик партияларда ишлаб чиқарилмайди ва рақобатнинг нархли шакллар имкониятлари ғоятда чекланган. Биттагина компания, масалан IBM нинг бир турли товарларини бозорга бир вақтда чиқаришда рақобатнинг нархли омилларига суянадилар.

Оператив маркетинг бундан кейин ҳам ривожланади, вариантли таҳлилга асосланади, бозор муҳити, талаб, рақиблар, миждозлар ҳақидаги мунтазам ахборотларни йиғиш билан шуғулланади, сотишлар соҳасидаги мақсадларни белгилайди.

Булар сотишлар ҳажмини кўпайтириш, бозор улушини кенгайтириш мақсадида қилинади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инновацион маркетингининг узига хос хусусиятлари нималардан иборат?
2. Инновацион маркетинг булималарининг вазифаси нимадан иборат?
3. Инновацион маркетинг стратегиясини тушунтириш?
4. Инновацион маркетингининг қандай турлари мавжуд?
5. Маркетинг фаолиятида талаб қонунининг аҳамиятини айтиш?
6. Маркетингда стандартлашни тушунтириб бериш?
7. Бозор сегменти сизимини аниқлашни курсатиб бериш?
8. Оператив инновация маркетингининг вазифасини айтиш?
9. Стратегик инновацион маркетингининг фаолияти қандай?

ХИ БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРГА БЎЛГАН ХАРАЖАТЛАРНИ ҲИСОБЛАШ УСЛУБИ

Ўқув мақсади: Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларнинг харажат турлари, харажатлар самарадорлигини баҳолаш, харажатларни ҳисоблаш усуллари ва илмий тадқиқот ишларини молиялаштириш манбалари ўрганишидан иборат.

Таянч иборалар: Инновацион фаолият харажатлари, ички ва ташқи харажатлар, индекс, намуналар, харажатлар, самарадорлик, соф фойда, бизнес режа, маркетинг режаси, таваккалчиликни баҳолаш.

12.1. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологияларнинг харажат турлари

Инновациявий фаолиятни амалга ошириш ички ва ташқи харажатлар билан боғлиқ.

Ички харажатлар (жорий ва капитал) молиялаштириш манбалари бўйича тақсимланади:

- корхонанинг ўз шахсий маблағлари;
- бюджет маблағлари;
- нобюджет жамғармаларининг маблағлари;
- тадбиркорлик сектори ташкилотларининг маблағлари.

Тадқиқот ва ишланмаларга бўлган ички жорий харажатлар иш турлари ва фаолият секторлари бўйича тақсимланади.

Иш турлари бўйича:

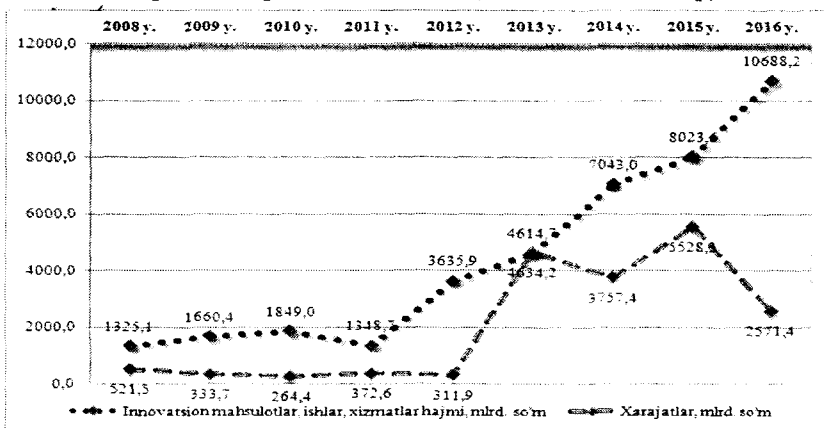
- фундаментал тадқиқотлар;
- амалий тадқиқотлар;
- ишланмалар.

Фаолият секторлари бўйича:

- давлат;
- тадбиркорлик;
- олий таълим сектори;
- хусусий фойдасиз сектор.

Инновациявий фаолиятга бўлган харажатлар самарадорлигини баҳолаш учун, унинг натижаларини баҳолаш муаммосини ҳал этиш лозим.

Инновацион маҳсулотлар, ишлар, хизматлар ҳажми ва харажатлари динамикаси (2010-2016 йиллар)

Инновацион маҳсулотлар, ишлар, хизматлар ҳажми 2016 йилда 10688,2 млрд. сўмни ташкил қилди. Ушбу кўрсаткич 2015 йилга нисбатан 1,3 баробар, 2008 йилга нисбатан 8 баробарга кўпайган. Инновацияларга харажатлар 2008 йилга нисбатан 5 баробарга кўпайган бўлса, 2015 йилга нисбатан 53 фоизга камайган

**Қишлоқ хўжалиги фанлари соҳасида жами жорий харажатлардан ўз кучи билан бажарган
илмий тадқиқот ва таъриба-конструкторлик ишланмаларга харажатлар млн. сўм**

	фундаментал тадқиқотларга								амалий тадқиқотларга							
	2012 й.	2013 й.	2014 й.	2015 й.	2016 й.	2012 й.	2013 й.	2014 й.	2015 й.	2016 й.	2012 й.	2013 й.	2014 й.	2015 й.	2016 й.	
Ўзбекистон Республикаси	2690,5	3551,1	3998,0	4952,8	6474,2	13102,2	14638,1	13236,4	16671,6	19061,8						
Қорақалпоғистон Республикаси	123,9	370,4	36,9	77,3	160,5	608,0	578,9	638,5	1136,6	1197,6						
вилоятлар:																
Андижон	73,6	-	67,0	-	-	-	324,1	385,3	455,9	545,6						
Бухоро	25,0	-	21,2	24,3	129,7	280,4	288,4	236,0	346,4	351,2						
Жиззах	-	-	-	-	605,8	326,9	388,2	526,3	654,4	117,9						
Қашқадаро	-	-	40,4	723,0	1411,4	247,8	377,4	896,3	105,0	69,5						
Навоий	19,0	18,5	19,4	4,2	4,1	-	19,2	24,1	15,8	26,5						
Наманган	-	-	-	-	-	367,2	83,1	116,6	62,0	169,9						
Самарқанд	10,7	110,6	1037,8	98,7	136,2	1532,9	1757,0	1810,3	1554,6	2468,9						
Сурхондаро	204,3	-	10,5	264,6	531,5	-	216,4	214,8	57,5	467,5						
Сирдаро	-	277,0	104,1	38,0	177,1	-	9,5	41,6	-	88,8						
Тошкент	1847,9	2413,2	1820,1	3018,0	2490,6	4426,6	5597,1	5690,3	9413,9	10011,4						
Фарғона	-	-	380,1	164,3	8,1	121,6	114,9	41,0	185,0	139,6						
Хоразм	35,0	120,2	194,7	219,9	182,9	987,4	1061,8	545,9	226,3	326,1						
Тошкент ш.	351,1	241,2	265,7	320,4	636,3	4203,4	3822,1	2069,4	2458,3	3081,3						

Харажатлар сметасининг умумий кўриниши куйидагича бўлиши мумкин (12.1.1 -расм):

Лойиҳани бажариш учун харажатлар сметаси

(лойиҳа номи) _____

бажариш _____ муддатлари: _____ (бошланиши) _____
(тугаши) _____

Харажатлар	Жами	Шу жумл адан 1 йилга	Шу жумлада н чораклар бўйича			
			1	2	3	4
<u>Тўғридан-тўғри харажатлар</u>						
Иш хақи						
Иш хақи ажратмалари						
Материаллар						
Илмий ишлар учун махсус ускуналар						
Илмий хизмат сафарлари						
Четдаги ташкилотлар хизматлари						
Бошқалар						
Жами						
Устама харажатлар, шу жумладан иш хақи						
Жами харажатлар, шу жумладан иш хақи						
Жами лойиҳа бўйича						

- Лойиҳа раҳбари
- Бош бухгалтер

12.1.1.-расм. Харажатлар сметасининг умумий кўриниши

Ишлаб чиқарувчилар (савдо ташкилотлари) ва харидорлардаги инновациявий фаолиятга бўлган харажатлар самарадорлигини фарқлаш лозим.

12.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялар фаолиятига бўлган харажатлар самарадорлигини баҳолаш

Янги маҳсулот турларини тайёрлаш, уларнинг технологик жараёнлари ва ишлаб чиқаришини ўзлаштириш харажатлари маҳсулот таннархига киритилмаслиги ва тармоқ ҳамда тармоқлараро ИТТКИларни ва янги маҳсулот турларини ўзлаштириш бўйича тадбирларни молиялаштирувчи нобюджет жамғармалари ҳисобига қопланиши лозим.

ИТТКИ тармоқ ва тармоқлараро жамғармаларини яратиш ва улардан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг тегишли қарорлари билан белгиланади.

Нобюджет жамғармаларининг маблағлари янги турдаги маҳсулот, хом-ашё ва материалларни яратиш, янги технологияларни ишлаб чиқиш ва қўлланилаётганлирини такомиллаштириш, маҳсулот техник даражасини ошириш, меҳнат муҳофазаси ва техника ҳавфсизлиги ишлари ва б. бўйича илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини молиялаштиришга йўналтирилади.

Нобюджет жамғармаларидан олинган маблағлар ўз мақсади бўйича ишлатилиши шарт.

Кашфиётчилик билан боғлиқ харажатлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- тажриба-синов ишларини олиб бориш харажатлари;
- модел ва намуналарни яратиш харажатлари;
- кўрғазмалар, конкурслар ва бошқа маркетинг тадбирларини амалга ошириш харажатлари;
- муаллифлик мукофотларини тўлаш.

Янги техникани яратиш харажатлари, тегишли ишларни бошлаш ва тугалланиш муддатига ҳам боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам ИТТКИ тугаган йилда жорий ва олдинги йиллар харажатлари, янги техника яратиш учун сарфланган **умумий харажатларни** беради.

Янги техникани яратишга бўлган умумий харажатларни (X) битта намунага ҳисобланган харажатларни (X_i) яратилган намуналар сонига кўпайтмаси сифатида кўрсатиш мумкин:

$$X = \sum_{i=1}^n X_i \cdot n_i. \quad (7.6)$$

Омилларнинг умумий харажатлар ўзгаришига таъсири таҳлилининг айрим усулларини кўрсатамиз.

Мисол-1. битта намунани ишлаб чиқишга бўлган харажатлар базис йилда 2200 сўмни, жорий йилда 2160 сўмни ташкил этди. Яратилган намуналар сони, тегишли тарзда 200 ва 250.

Унда:

$$X_0 = 2\,200 \cdot 200 = 440\,000 \text{ минг сўм}$$

$$X_1 = 2\,160 \cdot 250 = 540\,000 \text{ минг сўм}$$

Бунда X_i – сифат кўрсаткичи, n_i – ҳажм (миқдор) кўрсаткичи.

Ушбу омиллар намуналарни яратиш бўйича умумий харажатлар ўзгаришига қандай таъсир этишини аниқлаймиз.

Индекс таҳлили назариясида, сифат кўрсаткичининг ўзгариши ҳажм кўрсаткичининг ҳисоб даври даражасида сақланганидагина кўриб чиқилади, ҳажм кўрсаткичининг ўзгариши эса – сифат кўрсаткичи базис даражада сақланганда кўриб чиқилади.

Бизнинг мисолимизда, намуналарни ишлаб чиқишга бўлган харажатлар:

$$I_x = \frac{X_1}{X_0}, \text{ ёки } I_x = \frac{\sum_{i=1}^n X_{i1} \cdot n_{i1}}{\sum_{i=1}^n X_{i0} \cdot n_{i0}}. \quad (7.7)$$

$$\Delta X = X_1 - X_0, \text{ ёки}$$

$$\Delta X = \sum_{i=1}^n X_i \cdot n_i - \sum_{i=1}^n X_{i0} \cdot n_{i0}.$$

Намуналарни яратишга бўлган умумий харажатлар ($\Sigma X = 540\ 000 - 440\ 000$) 100000 минг сўмга ошган.

Битта намунани яратишга бўлган ўртача харажатлар (**сифат кўрсаткичи бир бирликка нисбатан олинади**) 40000 сўмга пасайган. Ушбу омил таъсири остида умумий харажатлар куйидагича ўзгарган:

$$I_x = \frac{\sum_{i=1}^n X_{i1} \cdot n_{i1}}{\sum X_{i0} \cdot n_{i0}}, \text{ (битта намунага бўлган харажатлар индекси),}$$

$$\Delta \bar{X}_i = (\bar{X}_{i1} - \bar{X}_{i0}) \cdot n_{i1}. \quad (7.8)$$

Куйидагига эга бўламиз $(2\ 160 - 2\ 200) \cdot 250 = -10\ 000$ минг сўм.

Яратилган намуналар сони (сифат ёки ҳажм омили ҳар доим қандайдир йиғиндини акс эттиради) 50 тага ошди.

Натижада намуналарни яратишга бўлган умумий харажатлар куйидаги тарзда ўзгарди:

$$I_m = \frac{\sum_{i=1}^n X_{i0} \cdot n_{i1}}{\sum_{i=1}^n X_{i0} \cdot n_{i0}}, \text{ (яратилган намуналар сони индекси) (7.9)}$$

$$\Delta_m = X_{i0} \cdot (n_{i1} - n_{i0}).$$

Келтирилган мисол маълумотлари бўйича:

$$\Delta_m = 2200 \cdot (250 - 200) = 110000 \text{ минг сўм.}$$

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки:

$$I_x = I_v \cdot I_m.$$

$$\Delta_x = \Delta_v + \Delta_m.$$

Бизнинг мисолимизда намуналарни яратишга бўлган умумий харажатлар базис йилга нисбатан 100000 минг сўмга ошди. Аммо битта намунани яратишга бўлган харажатларнинг 40 минг сўмга камайиши, умумий харажатларнинг 10000 минг сўмга пасайишига олиб келади. Шу билан бирга, яратилган намуналар сонининг 50 бирликка ошиши, умумий харажатларнинг 110000 минг сўмга кўпроқ бўлишини белгилади.

Шунинг учун ҳам, умумий ўзгариш:

$$\Delta_x = (-10\ 000) + (110\ 000) = 100\ 000 \text{ минг сўм.}$$

Битта намунани яратиш учун бўлган ўртача харажатларнинг ўзгаришига нима сабабчи бўлди. Буни билиш учун 12.1 -жадвал маълумотларига мурожаат қиламиз.

Битта намунани ишлаб чиқаришга бўлган ўртача харажатлар индекси:

$$I_{\bar{x}} = \frac{\bar{x}_{i1}}{\bar{x}_{i0}} = \frac{2160}{2200} = 0.98 \text{ ёки } 98\%,$$

Бу ерда: \bar{x} – умумий ўртача, яъни харажатлар 2% ёки 40 минг сўмга камайган.

Ушбу натижага муайян намунани ишлаб чиқариш харажатлари (X_i) ва i -турдаги намуналарнинг умумий ишлаб чиқарилган намуналардаги улуши $d_i = \frac{n_i}{\sum n}$ таъсир этиши мумкин эди (12.2.1.-жадвал).

12.2.1- жадвал

Намуна яратиш учун ўртача харажатларни ҳисоблаш, минг сўм

Намуналар	Базис давр			Жорий давр		
	Иш- аб чиқар- илган намун алар сони, n_0	Намунал- арни иш- лаб чиқар- ишига бўлган умумий харажатла- ри, X_0	Битта намуна ни ишлаб чиқари- ш хаража- тлари $\bar{x}_0 = \frac{X_0}{n_0}$	Ишлаб чиқарил- ган намунала- ри сони, n_1	Намун аларни ишлаб чиқариш га бўлган умумий ха- ражатла- ри, X_1	Бит- та намун ани ишла- б чи- қари- ш хараж- атлар и $\bar{x}_1 = \frac{X_1}{n_1}$
1	120	193 600	1 613	200	351 000	1 755
2	80	246 400	3 080	50	189 000	3 780
Жами	200	440 000	2 200	250	540 000	2 160

Демак, битта намунани ишлаб чиқариш бўйича ўртача харажатларнинг ўзгаришига ички ишлаб чиқариш ва тузилмавий омиллар ўз таъсирини ўтказди.

Намуналарни ишлаб чиқаришга бўлган ўртача харажатларни (\bar{X}_i) қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\bar{X}_i = \sum_{j=1}^n \bar{X}_j \cdot d_j. \quad (7.10)$$

Кейинчалик таҳлил учун ўзгарувчан таркиб ($I_{\text{таркиб}} = \frac{\bar{X}_i}{\bar{X}_0} = \frac{\sum \bar{X}_i \cdot d_i}{\sum \bar{X}_0 \cdot d_0}$), доимий таркиб ($I_{\text{доимий}} = \frac{\sum \bar{X}_i \cdot d_i}{\sum \bar{X}_0 \cdot d_i}$) ва тузилмавий силжишларнинг таъсири

($I_{\text{таркиб}} = \frac{\sum \bar{X}_i \cdot d_i}{\sum \bar{X}_0 \cdot d_i}$) индекслари тизимидан фойдаланамиз (12.2.2-жадвал).

12.2.2-жадвал

Молиялаштириш манбалари бўйича технологик, маркетинг ва ташкилий инновацияларга харажатлар, млрд.сўм (2010-2016 йиллар)

Кўрсаткичлар	Йиллар						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Технологик, маркетинг ва ташкилий инновацияларга харажатлар	264,4	372,6	311,9	4634,2	3757,4	5528,3	2571,4
Шу жумладан молиялаштириш манбалари бўйича:							
Ташкилотнинг маблағлари ўз	184,3	263,2	213,4	2501,5	1381,5	1251,8	1180,0
Хорижий капитал	48,3	24,9	39,9	1228,7	32,3	156,6	314,9
Тижорат банклари кредитлари	30,0	63,7	26,8	533,5	262,5	280,1	157,3
Бошка маблағлар	1,8	20,9	31,7	370,6	2081,0	3839,7	919,1

2010 йилда инновациялар асосан ташкилотнинг ўз маблағлари ҳисобидан (69,7 фоизи) молиялаштирилган. 2014 йилдан бошқа маблағлар ҳиссаси (55,4 фоиз) ошган. 2016 йилда ташкилотнинг ўз маблағлари ҳисобидан молиялаштириш 2010 йилга нисбатан 6,4 баробар ошган (12.2.3-жадвал).

12.2.3-жадвал

Фаолият тури бўйича технологик, маркетинг ва ташкилий инновацияларга харажатлар, млн. сўм

Кўрсаткич	Йиллар							
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Қишлоқ, ўрмон балик хўжалиги	46,8	34,5	119,7	942,7	3988,2	1841,9	1751,7	8144,3

12.3. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялар фаолиятига бўлган харажатларни ҳисоблаш усуллари

Ўзгармас таркиб индекси айрим намуналар бўйича харажатлар ўзгаришининг умумий ўртача харажатлар ўзгаришига таъсирини кўрсатади:

$$I_{om} = \frac{\sum \bar{X}_{i1} \cdot d_{i1}}{\sum X_{i0} \cdot d_{i1}} = \frac{2160}{1906} = 1,133 \quad \text{ёки} \quad 113,3\%.$$

Ҳисоб даври даражасидаги, битта намунани ишлаб чиқаришга бўлган харажатларнинг ўзгариши умумий ўртача харажатларнинг 254 минг сўмга ошишига олиб келиши мумкин эди. Аммо, жорий даврда, битта намунани ишлаб чиқаришга бўлган юкори харажатли намуналарнинг умумий ҳажмдаги улуши қисқарган.

Ишлаб чиқарилган намуналар сони тузилмасининг ўзгариши, умумий ўртача харажатлар ўзгаришига қуйидагича таъсир этган:

$$I_{mnc} = \frac{\sum \bar{X}_{i1} \cdot d_{i1}}{\sum X_{i0} \cdot d_{i1}} \quad \text{ёки} \quad I_{mnc} = \frac{I_{mnc}}{I_{om}}.$$

Бизнинг мисолимизда:

**Намуналарни яратишга бўлган харажатлар индексларини
ҳисоблаш**

Намун алар	Базис давр		Жорий давр		Ҳисоб кўрсаткичлари		
	Битта наму- нага бўл- ган ўрта- ча хара- жат- лар, \bar{X}_{i_0}	Ишлаб чиқа- рилган намуна- ларнинг умумий ҳажмда- ги улуши, d_{i_0}	Битта намун ага бўлга н ўртач а хараж атлар, \bar{X}_{i_1}	Ишлаб чиқарил -ган намунал арнинг умумий ҳажмдаг и улуши, d_{i_1}	$\bar{X}_{i_0}d_{i_0}$	$\bar{X}_{i_1}d_{i_1}$	$\bar{X}_{i_0}d_{i_1}$
1	1613	0,6	1755	0,8	968	1404	1290
2	3080	0,4	3780	0,2	1232	756	616
Жами	2200	1,0	2160	1,0	2200	2160	1906

$$I_{m,r} = \frac{1906}{2200} = 0,866 \text{ ёки } 86,6\%.$$

Бу дегани, тузилмавий силжишлар ҳисобига умумий ўртача харажатлар 294 минг сўмга қисқарган.

Шундай қилиб, битта намунани ишлаб чиқаришга бўлган умумий ўртача харажатларнинг ўзгариши қуйидагига тенг:

$$(+ 254) + (- 294) = - 40 \text{ минг сўм.}$$

Харидор, инновациявий маҳсулот харид қилиши билан, ўз моддий-техника базасини, ишлаб чиқариш ва бошқарув технологиясини такомиллаштиради. У инновациявий маҳсулотларни харид қилиш, уларни ташиш, ўзлаштириш ва хоказо харажатларни ўз бўйнига олади.

Янги (инновациявий) маҳсулотлардан фойдаланишга бўлган харажатлар самарадорлигини, қуйидаги кўрсаткичларни таҳлил қилган ҳолда бошқариш мумкин:

- инновацияларни ўзлаштириш харажатлари;

➤ маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишга бўлган умумий харажатлар;

➤ инновацияларни қўллаган ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотишдан олинган тушум;

➤ инновацияларни қўллаган ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотишдан олинган фойда;

➤ барча маҳсулотни сотишдан олинган тушум;

➤ номоддий активлар қиймати (давр учун ўртача);

➤ асосий фондларнинг қиймати (давр учун ўртача);

➤ соф фойда;

➤ ходимларнинг ўртача рўйхат бўйича сони.

Юқорида келтирилган кўрсаткичлар, омилли индекс таҳлилини амалга ошириш учун – ўзаро боғлиқ омиллар тизимини барпо этишга ёрдам беради:

➤ савдо ҳажмининг бир бирлигига бўлган харажатлар;

➤ маҳсулотни сотишдан олинган фойда;

➤ соф фойда.

Куйидаги шартли белгилашларни киритамиз:

X – сотилган маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатлари;

ОТ – бутун маҳсулотни сотишдан олинган тушум;

ИЎХ – инновацияларни ўзлаштириш харажатлари;

ИМТ – инновацияларни қўллаган ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотишдан олинган тушум;

МФ – маҳсулотни сотишдан олинган фойда;

ЯМФ – янги маҳсулотни сотишдан олинган фойда;

НА – номоддий активлар қиймати;

НА/АФ – номоддий активлар ва асосий фондлар нисбати коэффициентини;

X/ОТ – савдо ҳажмининг бир бирлигига тўғри келадиган харажатлар;

СФ – соф фойда.

Инновацияларни ўзлаштиришга бўлган харажатларнинг самарадорлиги куйидагиларда намоён бўлади:

- маҳсулот таннархининг пасайиши;
- меҳнатнинг фонд билан қуролланишининг ўсиши;
- меҳнат унумдорлигининг ўсиши;
- маҳсулотни сотиш ҳажмининг ошиши;
- сотувлар рентабеллиги ва бошқа ишлаб чиқариш ҳамда молиявий кўрсаткичларнинг ўсиши.

Инновацияларни ўзлаштиришнинг маҳсулот таннархига таъсирини таҳлил этиш учун, натижавий кўрсаткичи сифатида савдо ҳажмининг бир бирлигига тўғри келадиган харажатлар (З/ВР)ни оламиз. Инновацияларни ўзлаштириш харажатларининг савдо ҳажмининг бир бирлигига таъсирини таҳлил этиш имкониятини қуйидаги модел беради:

$$\frac{X}{OT} = \frac{ИУХ}{ИМТ} \cdot \frac{X}{ИУХ} \cdot \frac{ИМТ}{OT}, \quad (12.3)$$

Бу ерда:

$\frac{ИУХ}{ИМТ}$ инновацияларни ўзлаштириш харажатларининг, уларни қўллаган ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлигига нисбати;

$\frac{X}{ИУХ}$ харажатларни, маҳсулот таннархига киритиладиган бошқа харажатлар ҳисобига ошиши коэффициентини;

$\frac{ИМТ}{OT}$ Янги маҳсулотдан тушган тушумнинг, умумий тушумдаги улуши.

Инновацияларни ўзлаштириш учун билим, тажриба ва бошқа номоддий активлар зарур.

Янги техника ёки технологияни қўллаган ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотишдан олинган фойданинг, номоддий активларнинг ўртача йиллик кийматига таъсири, номоддий активлар рентабеллигини тавсифлайди:

$$R_{ин} = \frac{ЯМФ}{НА} \quad (7.12)$$

Бу ерда: $R_{ин}$ – инновацияларни ўзлаштиришдаги номоддий активлар рентабеллиги.

Номоддий активлар рентабеллигининг маҳсулот сотишдан олиннадиган фойдага таъсирини, қуйидаги модел акс эттиради:

$$M\Phi = \frac{ЯМ\Phi}{НА} \cdot \frac{НА}{ИМТ} \cdot \frac{ИМТ}{ОТ} \cdot \frac{М\Phi}{ЯМ\Phi} \cdot ОТ, \quad (12.4)$$

Бу ерда:

$\frac{НА}{ИМТ}$ сотилган маҳсулот тушуми бир бирлигига тўғри келадиган номоддий активларга бўлган эҳтиёж;

$\frac{М\Phi}{ЯМ\Phi}$ бутун маҳсулотни сотишдан олинadиган фойдани ошириш коэффициентини.

Номоддий активлар қийматини ходимларнинг ўртача рўйхат бўйича сони билан солиштирган ҳолда, «**номоддий активлар билан қуролланиш**» кўрсаткичига эга бўламиз. Асосий фондлар қийматининг ходимлар сонига нисбати **фонд билан қуролланишнинг анъанавий кўрсаткичидир**.

Номоддий активлар ва асосий фондлар билан қуролланиш кўрсаткичларининг ўзаро алоқасини қуйидаги модел акс эттиради:

$$\frac{\Phi}{N} = \frac{НА}{N} \cdot \frac{\Phi}{НА}, \quad (12.5)$$

Бу ерда:

$\frac{\Phi}{N}$ Фонд билан қуролланиш (битта ишчига тўғри келадиган асосий фондлар қиймати);

$\frac{НА}{N}$ ишчиларнинг номоддий активлар билан қуролланганлиги;

N – ходимларнинг ўртача рўйхат бўйича сони;

$\frac{\Phi}{НА}$ асосий фондлар ва номоддий активлар нисбати коэффициентини;

Ходимлар иши самарадорлигининг кўрсаткичи бўлиб, битта ишлаётган ишчига тўғри келадиган савдо тушуми ($\frac{ОТ}{N}$) кўрсаткичи хизмат қилади.

Ходимлар иши самарадорлигига номоддий активлар ва асосий фондлар билан қуролланишнинг таъсирини баҳолашга (12.5) модел имконият яратади:

$$\frac{ОТ}{N} = \frac{НА}{N} \cdot \frac{\Phi}{НА} \cdot \frac{ОТ}{\Phi}, \quad (12.6)$$

Бу ерда: $\frac{ОТ}{N}$ - асосий фондлар қийматининг бир бирлигига тўғри келадиган савдо тушуми.

(7.16) модел эса омилларнинг фойда ўзгаришига таъсирини акс эттиради:

$$C\Phi = \frac{C\Phi}{OT} \cdot \frac{OT}{HA} \cdot \frac{HA}{\Phi} \cdot \Phi, \quad (12.7)$$

Бу ерда: $\frac{C\Phi}{OT}$ - маҳсулот ёки сотувлар рентабеллиги;

$\frac{OT}{HA}$ - номоддий активларнинг айланиш коэффициенти;

$\frac{HA}{\Phi}$ - номоддий активлар ва асосий фондлар қийматининг

нисбати коэффициенти;

Φ - асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати.

Юқорида келтирилган моделларда, натижавий кўрсаткичга омиллар таъсирини баҳолаш учун, ўзаро боғлиқ омилли индекслардан фойдаланамиз ва уларни қўллаш услубиётини модел мисолида кўрсатиб ўтамиз.

Ўзаро боғлиқ омилли индекслар услубини қўллашни намоён этишдан олдин, уларни барпо этилишига тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ўзаро боғлиқ омилли индекслар услубининг моҳияти шундаки, ҳар бир омилнинг натижавий кўрсаткичга таъсири бошқа омиллар билан боғлиқ бўлган ҳолда кўриб чиқилади.

Масалан, уч омилли модел берилган бўлсин (ундаги омилларни шартли тарзда «а», «б», «в» деб белгилаймиз).

$$y = a * б * в.$$

Натижавий кўрсаткич индекси (I_y):

$$I_y = \frac{a_1 * б_1 * в_1}{a_0 * б_0 * в_0}.$$

Натижавий кўрсаткичнинг абсолют ўзгариши каср суръати ва маҳражининг айирмасига тенг:

$$I_y = a_1 * б_1 * в_1 - a_0 * б_0 * в_0.$$

Кейинчалик фикрлар қуйидагича:

1. «а» омилнинг натижавий кўрсаткичга таъсирини баҳолаймиз. «а» омилнинг ўзгариши «б» ва «в» омиллари билан ўзаро алоқада амалга ошади, яъни:

$$I_a = \frac{a_1 * b_1 * v_1}{a_0 * b_1 * v_1}, \quad I_a = (a_1 - a_0) * b_1 * v_1.$$

2. Ҳар бир кейинги омилли индексни барпо этишда, ўрганилган омил ҳисобга олинмайди. Шу тарзда «б» омил индексини барпо этишда қуйидагига эга бўламиз:

$$I_b = \frac{a_0 * b_1 * v_1}{a_0 * b_0 * v_1}, \quad I_b = a_0 * (b_1 - b_0) * v_1.$$

3. Демак,

$$I_v = \frac{a_0 * b_0 * v_1}{a_0 * b_0 * v_0}, \quad I_v = a_0 * b_0 * (v_1 - v_0).$$

Индекслар ўзаро алоқаси

$$I_v = I_a * I_b * I_v.$$

Омиллар таъсирини ҳисобга олган ҳолдаги, натижавий кўрсаткичнинг умумий ўзгариши:

$$I_y = I_a + I_b + I_v.$$

Ўзаро боғлиқ омилли индекслар назарияси билан янада батафсилроқ қилиб, индекс услубиёти бўйича махсус адабиётларда танишиш мумкин.

(7.16) моделга қайтамыз (ҳисоб-китоблар учун бошланғич маълумотлар 7.5-жадвалда келтирилган).

Соф фойда ўзгариши индекси

$$I_n = \frac{\Pi_1}{\Pi_0} = \frac{a_1 * b_1 * v_1 * \Gamma_1 * \Delta_1}{a_0 * b_0 * v_0 * \Gamma_0 * \Delta_0} = \frac{12090}{12050} = 1,003 \text{ ёки } 100,3\%.$$

Фойда 0,3 %га ошган, абсолют ифодада бу суръат ва маҳражнинг айирмасига тенг бўлади:

$$I_n = 12090 - 12050 = 40 \text{ млн. сўм.}$$

Махсулот рентабеллиги индекси («а» омил):

$$I_a = \frac{a_1 * b_1 * v_1 * \Gamma_1 * \Delta_1}{a_0 * b_1 * v_1 * \Gamma_1 * \Delta_1}.$$

Бизнинг мисолимизда 1,043 ёки 104,3%.

Кейинги ҳисоб-китобларни соддалаштириш учун қуйидаги алгоритмдан фойдаланамиз:

$$I_a = (a_1 - a_0) * b_1 * v_1 * \Gamma_1 * \Delta_1.$$

Ва қуйидагига эга бўламиз:

$$(0,27) * 2.26 * 0,31 * 0,465 * 26\,000 = 2\,286,97.$$

Номоддий активлар рентабеллиги индекси («б» омил):

$$I_b = \frac{a_0 * b_1 * v_1 * \Gamma_1 * D_1}{a_0 * b_0 * v_1 * \Gamma_1 * D_1}$$

$$I_b = a_0 * (b_1 - b_0) * v_1 * \Gamma_1 * D_1 = 0,625 * (0,22) * 0,31 * 0,465 * 26\ 000 = 515,33.$$

12.3.2 -жадвал

**Корхона фаолиятининг икки йиллик кўрсаткичлари
(таққослама нархларда, млн. сўм)**

	Кўрсаткичлар	Базис йил	Жорий йил
1	Сотишдан тушум (++) ва акцизларсиз)	16 365	18 548
2	Асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати	25 000	26 000
3	Номоддий активларнинг ўртача йиллик қиймати	8 000	8 200
4	Соф фойда	10 200	11 877

12.3.2-жадвал маълумотлари бўйича рентабеллик, асосий фондлардан ва номоддий активлардан фойдаланиш кўрсаткичларини ҳисоблаймиз.

Шундай қилиб, соф фойда ўзгариши индекси (натижавий кўрсаткич) $I_{II} = \frac{a_1 * b_1 * v_1 * \Gamma_1 * D_1}{a_0 * b_0 * v_0 * \Gamma_0 * D_0} = 1,165$ ёки +16,5%.

Абсолют ўзгариш эса

$$\Delta CF = +1\ 677 \text{ млн. сўм.}$$

Маҳсулот рентабеллиги индекси («а» омил):

$$I_a = \frac{a_1 * b_1 * v_1 * \Gamma_1}{a_0 * b_1 * v_1 * \Gamma_1} = 1,043.$$

$$I_a = (a_1 - a_0) * b_1 * v_1 * \Gamma_1 = (+0,027) * 2,26 * 0,31 * 26\ 000 = 491,82.$$

Номоддий активлар рентабеллиги индекси («б» омил):

$$I_b = \frac{a_0 * b_1 * v_1 * \Gamma_1}{a_0 * b_0 * v_1 * \Gamma_1} = 1,108.$$

$$I_b = a_0 * (b_1 - b_0) * v_1 * \Gamma_1 = 0,625 * (+0,22) * 0,31 * 26\ 000 = 1\ 108,25.$$

Номоддий активлар ва асосий фондлар нисбати коэффициенти индекси («в» омил):

$$I_v = \frac{a_0 * b_0 * v_1 * \Gamma_1}{a_0 * b_0 * v_0 * \Gamma_1} = 0,969.$$

$$I_v = a_0 * b_0 * (v_1 - v_0) * \Gamma_1 = 0,625 * 2,04 * (-0,01) * 26\ 000 = -331,5.$$

Асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати индекси («Г» омил):

$$I_r = \frac{a_0 * b_0 * b_0 * \Gamma_1}{a_0 * b_0 * b_0 * \Gamma_0} = 1,040.$$

$$I_r = a_0 * b_0 * b_0 * (\Gamma_1 - \Gamma_0) = 0,625 * 2,04 * 0,34 * 1\,000 = 408.$$

12.3.3-жадвал

**Маҳсулот, асосий фондлар ва номоддий активлар
рентабеллиги кўрсаткичлари**

	Кўрсаткичлар	Шартли белгилаш	Базис йил	Жорий йил	Абсолют ўзгариш	Динамика коэффициенти
1	Маҳсулот рентабеллиги (сўм/сўм)	а	0,625	0,652	+0,027	1,043
2	Номоддий активлар рентабеллиги	б	2,04	2,26	+0,22	1,108
3	Номоддий активлар ва асосий фондлар нисбати коэффициенти	в	0,32	0,31	-0,01	0,969
4	Асосий фондлар рентабеллиги	$R_{\phi} \text{ к а * б * в}$				
5	Асосий фондларнинг ўртача йиллик қиймати, млн. сўм.	г	25 000	26 000	+1 000	1,040
6	Соф фойда, млн. сўм	$\Pi \text{ а*б*в*г}$	10 200	11 877	+ 1 677	1,165

Сўнгги натижалар:

$$I_y = 1,043 * 1,108 * 0,969 * 1,040 = 1,165 \text{ (табл. 12.3.3., графа 4).}$$

$$I_y = 498,82 + 1\,108,25 - 331,5 + 408 = + 1\,673,6,$$

Инновациявий фаолият натижалари конкрет буюмлашган ёки буюмлашмаган шаклга эга бўлиши мумкин.

Инновацияларни, янгиликларни яратувчилар уларга бўлган муаллифлик ва унга боғлиқ ҳуқуқларга эга бўлади. «Интеллектуал мулк» тушунчаси ҳам шу билан боғлиқ.

Интеллектуал мулк объектлари даромад келтириши мумкин ва номоддий активлар таркибига киритилади.

Кашфиётларнинг муҳофаза ҳужжатлари бўлиб патентлар, муаллифлик ҳуқуқлари хизмат қилади.

Маҳсулотни индивидуаллаштириш воситаси сифатида товар белгисини таъкидлаш мумкин. Инновациявий фаолиятнинг моддий натижалари сифатида ўзлаштирилган ва яратилган машиналар, ускуналар, автоматлаштириш воситалари хизмат қилиши мумкин.

Технологиялар бозорига чиқиш инновациявий фаолиятнинг самарадорлиги тўғрисида далолат беради.

12.4. Инновацияон лойиҳаларнинг бизнес-режаси ва унинг таркибий тузилмаси

Ҳозирги кунда бизнес-режанинг кўпгина концепциялари мавжуд. Қуйида жаҳон хўжалик амалиётида энг кўп фойдаланадиган бизнес-режалар тузилмаси келтирилган.

Бизнес-режанинг халқаро шакли (ЮНИДО, БМТнинг sanoатни ривожлантириш бўлими томонидан ишлаб чиқилган)

Таклиф этилаётган лойиҳа ғояси (моҳияти):

Умумий бошланғич маълумотлар ва шароитлар, янги товар намунасининг таърифи, тадбиркорлик фаолияти тажрибасини баҳолаш, маҳсулот сотиладиган бозорларни баҳолаш, янги товар истеъмолчиларининг таърифи, рақобатдошларни баҳолаш, рақобатдошларга нисбатан ўз кучли ва ожиз томонларини баҳолаш, маркетинг режаси, маркетинг мақсадлари, маркетинг стратегияси, маркетинг режасининг молиявий таъминланиши, ишлаб чиқариш режаси, янги товар ишлаб чиқарувчи талаб қилинадиган ишлаб чиқариш қувватлари ва уларнинг мавжудлиги, ишлаб чиқаришнинг моддий омиллари ва ишлаб чиқариш жараёнини таърифлаш.

Ташкилий режа:

Корхона ташкилий-хуқуқий шакли, корхона ташкилий тузилмаси, мажбуриятларнинг тақсимланиши, ҳамкорлар тўғрисида ахборот, бизнес ташки муҳитининг таърифи, корхона меҳнат ресурслари, бошқарув таркиби аъзолари тўғрисида маълумотлар, молиявий режа, даромад ва харажатлар режаси.

Пул тушумлари ва тўловлари режаси:

Корхона актив ва пасивларининг қўшма баланси, зарарсизликка эришиш графиги, молиялаштириш стратегияси (маблағлар манбалари ва уларни сарфлаш), таваккалчиликни баҳолаш ва суғурта.

Германиянинг намунавий бизнес-режаси

Умумий тарзда корхонани таърифлаш:

Корхонанинг олдинги фаолияти? корхона келажаги, мулкчилик муносабатлари ва шартномалар, корхонанинг асосий позициялари ва ташкилий шакли, корхонанинг асосий позицияси – мақсадини ифодалаш, корхонанинг тузилмавий ташкил этилиши, кадрлар тузилмаси, маҳсулот ва хизматлар, маҳсулот ва хизматларнинг таърифи, маҳсулот ва хизматларнинг рақобат варақаси.

Маҳсулот ва хизматларнинг ҳажми:

Маҳсулот ва хизматлар ривожланишига инвесторларнинг муносабати, ишлаб чиқаришни ташкил этишда юридик ёрдам (патентлар), фаолият юритишга рухсатнома, бозор таҳлили ва сотувлар прогнози, маҳсулот ва хизматлар бозорларининг умумий таърифи, бозор (минтақавий, тармок) сегментлашувининг таърифи, айланма воситаларнинг бошланғич ҳисоб-китоблари, маҳсулот рақобатбардошлигининг таҳлили.

Сотув:

Маҳсулот ва хизматларни сотиш стратегияси, маҳсулот ва хизматларнинг нарх стратегияси, маҳсулот ва хизматлар савдосини ташкил этиш, савдо ҳажмини ошириш бўйича тадбирлар, савдо соҳасида ходимлардан фойдаланиш ва савдо харажатлари.

Ишлаб чиқариш:

Маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқариш стратегияси, маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқариш услублари, машина ва ускуналар, ишлаб чиқаришда ходимлардан фойдаланиш ва ишлаб чиқариш қувватлари.

Материалларни харид қилиш:

Молиялаштиришни режалаштириш, молиялаштиришни режалаштириш асослари, ликвидликни режалаштириш, ликвидликни режалаштиришнинг мақсади ва мазмуни.

Даромад ва харажатлар баланси:

Даромадлар ва харажатлар балансининг мақсади ва мазмуни, баланслар, балансининг мақсади ва мазмуни, кўрсаткичлар таҳлили, шахсий капитал улуши ва ликвидлик.

Cash flow (нақд пул оқими) :

Айланма воситалар рентабеллиги, шахсий капитал рентабеллиги, инвестициялар, молиялаштириш, капиталга бўлган эҳтиёж ва ундан фойдаланиш, молиялаштириш воситалари ва ўтмишдаги молиялаштириш.

АҚШнинг намунавий бизнес-режаси:

А) корхона номи ва манзили Б) таъсисчилар исми-шарифи ва манзили В) таклиф этилаётган лойиҳа моҳияти Г) лойиҳа қиймати (молиялаштириш манбалари ҳам кўрсатилиши мумкин) Д) лойиҳа махфийлиги даражаси Лойиҳанинг асосий моҳияти ва тахминий қийматини титул варақасида акс эттириш тавсия қилинади, бундай маълумотга эга бўлган ҳолда, инвесторлар бутун режани ўқимасдан туриб унинг моҳиятини англашлари мумкин.

Тармоқдаги умумий вазият таҳлили:

А. жорий вазият ва уни ривожланиш тенденциялари Сўнгги янгиликлар тўғрисида маълумот бериш тавсия қилинади.

Б. Потенциал рақобатдошлар

(уларнинг кучли ва ожиз томонларини, ҳамда мазкур лойиҳага таъсир этиш даражаси)

В. Потенциал истеъмолчилар

Мазкур бўлимнинг намунавий саволлари:

Тармоқ бўйича сўнгги 5 йилдаги савдо динамикаси қандай? Тармоқ бўйича қандай ўсиш суръатлари кутилмоқда? Охириги 3 йил давомида тармоқда пайдо бўлган янги корхоналар сони? Сўнгги вақтда тармоқда пайдо бўлган янги маҳсулот турлари? Потенциал рақобатдошлар: улар кимлар? Нима ҳисобига олдинга чиқиш мумкин? Рақобатдошларнинг аҳволи қандай: улар савдосининг динамикаси қандай? Рақобатдошларнинг кучли ва ожиз томонлари нимада? Потенциал истеъмолчилар: улар кимлар? Сизнинг маҳсулотингиз истеъмолчилари доираси, рақобатдош корхона истеъмолчилари доирасидан фарқ қиладими?

Таклиф этилаётган лойиҳа моҳияти:

- А) Маҳсулотлар
- Б) Хизматлар
- В) Офис хоналари ва жиҳозлари
- Г) Маъмурий ва ишлаб чиқариш персонали
- Д) Тадбиркор ва унинг ҳамкорлари тўғрисида маълумот

Мазкур бўлимнинг намунавий саволлари:

Қайси маҳсулот (хизмат) ёки товарни ишлаб чиқариш назарда тутилган? Таклиф этилаётган лойиҳа тўғрисида умумий маълумот беринг (патент, савдо белгиси агарда мавжуд бўлса)? Корхона қаерда жойлашади? Хона таъмирга муҳтожми? Таъмирлаш ишларининг тахминий қиймати қанча? Бу шахсий хонангизми ёки уни ижарага олиш режалаштирилганми? Ушбу хона ва уни жойлашиши қулайми? Қайси мутахассисликка эга бўлган ишчилар лозим? Офис учун қандай ускуналар лозим? Ушбу ускуналарни ижарага олиш мумкинми? Сизнинг тадбиркорлик тажрибангиз борми? Сизнинг бошқарув ишдаги тажрибангиз борми? Ўз хақингизда маълумот беринг: ёшингиз, маълумотингиз, қизиқишларингиз ва ҳ.

Нимага Сиз тадбиркор бўлишга қарор қилдингиз? Сизнинг мувоффақиятга ишончингиз нимага асосланган? Янги маҳсулотни ишлаб чиқиш қайси босқичда турибди? Ишлаб чиқариш режаси:

А) ишлаб чиқариш жараёнининг таърифи, қайси операцияларни бошқа корхоналар (субподрядчик) зиммасига юклаш назарда тутилган.

Б) ишлаб чиқариш хоналари

В) машина ва ускуналар

Г) хом-ашё етказиб берувчилар

Мазкур бўлимнинг намунавий саволлари:

Бутун ишлаб чиқариш жараёнини тўлиқ таърифлаб бериш, бошқа корхоналарга буюриладиган ишлар рўйхатини келтириш, ишларнинг бир қисмини бажарадиган корхоналар номи ва манзили, нимага айнан шу корхоналар танланганини тушунтириб бериш, шартномалар нусхасини келтириш ва ишлаб чиқариш оқимлари схемасиш ишлаб чиқиш.

Ташкилий режа:

А) Мулкчилик шакли.

Б) Ҳамкорлар ёки асосий пайчилар тўғрисида маълумот.

В) Ҳамкор (пайчи)ларнинг масъулият даражаси.

Г) Корхона бошқаруви аъзолари тўғрисида маълумот.

Д) Ташкилий тузилма, ишларнинг тақсимланиши.

Мазкур бўлимнинг намунавий саволлари:

Ташкил этилаётган корхонанинг мулкчилик шакли ва унга асосан асосий таъсисчилар ва уларнинг улушлари тўғрисида ахборот бериш, бошқарув аъзоларини санаб ўтиш (исми-шарифи, манзили, қиска биографияси), молиявий ҳужжатларга ким имзо чекиш ҳуқуқига эга? Бошқарув аъзолари ўртасида вазифалар қандай тақсимланган? Бошқарув аъзоларининг ойлик иш ҳақи қандай? Мукофотлар ва қўшимчалар тўлаш назарда тутилганми?

Таваккалчиликни баҳолаш:

А) Корхонанинг ожиз томонлари нималардан иборат.

Б) Янги технологияларни пайдо бўлиш эҳтимоли.

В) Мукобил (альтернатив) стратегиялар.

Ракобатдошлар, маркетинг ва ишлаб чиқариш сиёсатидаги нотўғри ҳисоб-китоблар, бошқарув кадрларини танлашдаги хатолар

буларнинг барчаси хавф туғдириши мумкин. Шунингдек, технологик тараққиёт ҳар қандай янгиликни бир зумда тарихга айлантриши мумкин. Бундай хавфлар бўлмаган тақдирда ҳам, «улар тўғрисида ўйламаслик мумкин» деган фикрни асослаб бериш лозим.

Ушбу омилларнинг биттаси хавф туғдирган ҳолатдаги корхона стратегиясини олдиндан ишлаб чиқиш фойдали. Муқобил дастур ва стратегияларнинг мавжудлиги, инвесторга, тадбиркор мумкин бўлган қийинчиликлар тўғрисида хабардорлиги ва уларга олдиндан тайёрлиги тўғрисида далолат беради.

Молиявий режа:

А) Камида уч йиллик даромад ва харажатлар режаси (биринчи йил ойлар бўйича тақсимланган ҳолда). Ушбу режага кутилаётган савдо ҳажми, сотилган товарлар таннархи ва турли хил харажатлар киритилади. Даромад солиғи ставкаларини билган ҳолда, корхонанинг солиқлардан кейинги соф фойдасини ҳисоблаш мумкин.

Б) Уч йиллик пул тушумлари ва тўловлар режаси (биринчи йил ойлар бўйича тақсимланган ҳолда).

В) Баланс режаси. Бу ерда корхона актив ва пасивларини, тадбиркор томонидан ривожланиш учун киритилган маблағларни ва тақсимланмаган даромадни акс эттириш лозим.

Г) Ўзини-ўзи қоплаш нуктаси (харажат ва даромадлар бирига тенг ҳолат).

Д) Маблағ манбалари ва уларнинг сарфланиши.

Потенциал инвестор нуктаи назаридан молиявий режа айниқса муҳим аҳамият касб этади, чунки у янги корхонанинг инвестициявий эҳтиёжларини асослайди ва иқтисодий нуктаи назардан лойиҳани амалга ошириш қанчалик фойдалилиги тўғрисида фикр юритиш имконини беради.

Россия Федерациясида қўлланиладиган бизнес-режа намунаси:

- корхона номи ва манзили; корхона бошлиғи;- исми-шарифи ва телефони;- лойиҳа моҳияти (3-5 қатор);- қурилиш тавсифи;- смета бўйича лойиҳа қиймати;- қурилиш йиллари;- лойиҳани молиялаштириш (фоизларда):

а) ўз маблағлари;

б) қарз маблағлари (алохида-махаллий ва чет эл);

- лойиҳани қопланиш муддати, давлат экспертизаларининг хулосаси, тижорат сири тўғрисида ахборот, резюме ёки лойиҳанинг кириш қисми, лойиҳа мақсадлари ва лойиҳа моҳияти, маҳсулот (хизмат) устунликлари; маҳсулотдан кутилаётган талаб, мувоффақиятнинг асосий омиллари, кутилаётган маҳсулот экспорти ёки импортни ўрнини босиш, талаб қилинаётган инвестициялар, қарз маблағларини қайтариш муддати, ижтимоий масалаларни ечиш (янги иш жойларини яратиш, йўллар ва умумий фойдаланиш коммуникацияларини ўтказиш, уй-жой фондини кенгайтириш, ногиронлар меҳнатидан фойдаланиш ва ҳ.) ишга тушириш ва қувватларни ўзлаштириш муддат

Тармоқдаги вазият таҳлили:

(бўлимнинг вазифаси: тармоқни тавсифлаш – ривожланаётган, барқарор, тушкунликда).

- минтақа ва мамлакатдаги умумий эҳтиёж ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми;

- минтақа ва мамлакатда маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича корхонанинг кутилаётган улуши;

- потенциал рақобатдошлар, уларнинг кучли ва ожиз томонлари;

- сўнги 3 йил давомида маҳсулотнинг қандай ва қайси аналоглари пайдо бўлди.

Ишлаб чиқариш режаси:

(бўлимнинг вазифаси: танланган ишлаб чиқариш жараёнини асослаш ва унинг иқтисодий кўрсаткичларини аниқлаш)

- ишлаб чиқаришни ташкил этишга бўлган махсус талаблар;

- асосий ускуналар таркиби, етказиб берувчилари, етказиш шартлари (ижара, харид), қиймати;
- хом-ашё ва материаллар, етказиб берувчилар ва ўртача нархлар;
- хом-ашё ва материаллар билан таъминлашнинг муқобил манбалари;
- амортизация шакллари ва меъёрлари;
- ишлаб чиқарилиши мўлжалланган маҳсулот таннархи;
- капитал қўйилмалар тузилмаси (қурилиш-монтаж ишлари, ускуналар харажатлари, бошқа харажатлар);
- экологик ва техник ҳавфсизликни таъминлаш.

Маркетинг режаси:

(бўлим вазифаси: товарни сотиш қийинчиликларга олиб келмаслигини асослаш)

- сўнги истеъмолчилар;
- корхона монополистми?
- талаб тури (текис ёки мавсумий);
- рақобат ва рақобатдошлар тавсифи;
- маҳсулотнинг қайси хусусиятлари ёки қўшимча хизматлари уни, рақобатдошларга нисбатан, устуворлигини белгилайди?
- патентлаш (товарни ички ва ташқи бозорларда ҳимоялаш, корхона ҳуқуқларини бузмаган ҳолда рақобатдошлар томонидан худди шундай маҳсулот ишлаб чиқариш имконияти);
- технологик ўзгаришларнинг маҳсулот таннархига таъсири;
- савдо харажатлари;
- маҳсулот (хизматларни) сотиш билан боғлиқ капитал харажатлар;
- рақобатдошларнинг қандай ҳатти-ҳаракатларидан кўркиш лозим ва уларга жавоб қайтариш стратегияси?
- маҳсулот нархини асослаш;
- савдони ташкил этиш (савдо жараёнига жалб қилинадиган корхоналарни кўрсатган ҳолда, савдо тизимини таърифлаш);
- сотишдан кейинги хизмат кўрсатиш;

- рекламани ташкил этиш ва реклама харажатлари ҳажми.

Ташкилий режа:

- корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шакли (ҳамкорлик шакли, таъсисчилар ва уларнинг улушлари);
- акциялар (қанча чиқарилган ва яна қанча чиқариш кўзда тутилган);
- бошқарув таркиби, қисқа биографик маълумотномалар;
- молиявий ҳужжатларга имзо чекиш ҳуқуқига ким эга?;
- бошқарув таркиби аъзолари ўртасида вазифаларнинг тақсимланиши;
- лойиҳани маҳаллий маъмурият томонидан қўллаб-қувватланиши.

Молиявий режа:

- инвестициялар ҳажми;
- манбалар ва даврлар бўйича лойиҳани молиялаштириш ҳажми;
- кредитларни тақдим этиш шартлари;
- пул оқимларининг ҳаракати;
- даромад ва харажатларнинг прогноз баланси;
- лойиҳа самарадорлиги кўрсаткичлари (қопланиш муддати, самарадорликнинг ички коэффициенти ва б.);
- баланс тузилмасини баҳолаш (жорий ликвидлик, ўз маблаглари билан таъминланиши ва ҳ.к).

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инновациявий фаолиятни харажат турларини изоҳлаб беринг.
2. Инновациявий фаолиятни харажат турларини ҳисоблаш усулини кўрсатиб беринг.
3. Бизнес режани ҳалқаро мамлакатлар намунасида изоҳлаб беринг.

4. Намуналарни яратишга бўлган харажатларни индексларини ҳисоблашни кўрсати ўтинг.

5. Инновациявий лойиҳалар бизнес – режасини таркибий тузилмасини кўрсатиб беринг.

6. Инновациявий фаолият харажатларини пасайтириш йўллари нималардан иборат.

ХIII БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ

Ўқув мақсади: Қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятга киритилган инвестициялар самарадорлиги ва уни баҳолаш ҳамда фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш йўлларини ўрганишдан иборат.

Таянч иборалар: Самара, самарадорлик, инновацион технологиялар долзарблиги, киритилган инвестиция, технологик янгилик, мелорация, жамғарма, хорижий инвестор, эксперт, маслаҳатчи, интеграл самара, дискотлаш услуги, рентабеллик меъёри, интеллектуал мулк, ислоҳот.

13.1. Қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятга киритилган инвестициялар самарадорлиги

Мамлакатимизда иқтисодиётни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш бўйича кенг кўламли ислоҳотларни амалга оширишда биринчи навбатда ички имкониятлардан фойдаланишга ҳаракат қилинмоқда. Хусусан, иқтисодиётни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш бўйича амалга оширилаётган йирик ва стратегик инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда давлат бюджетининг ҳам аҳамияти юқори бўлмоқда.

Иқтисодиётдаги таркибий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, корхоналарнинг инвестицион фаолиятини янада жонлантириш, хорижий инвестицияларни, аввало тўғридан- тўғри хорижий инвестицияларни кенг жалб қилиш ва улардан самарали фойдаланиш ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта қуроллантириш, янги иш ўринларини шакллантириш ва шу асосда миллий иқтисодиётимизнинг барқарор ва жадал ривожланишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг

2010 йилга инвестицион дастури ҳақида”ги ПҚ-1213 сонли Қарори имзоланди. Ушбу қарор билан тасдиқланган дастур асосидаги капитал қўйилмаларни молиялаштириш манбалари таркибида давлат бюджети ва бюджетдан ташқари фондларнинг аҳамияти юқори бўлмоқда (13.1.1-жадвал).

13.1.1-жадвал

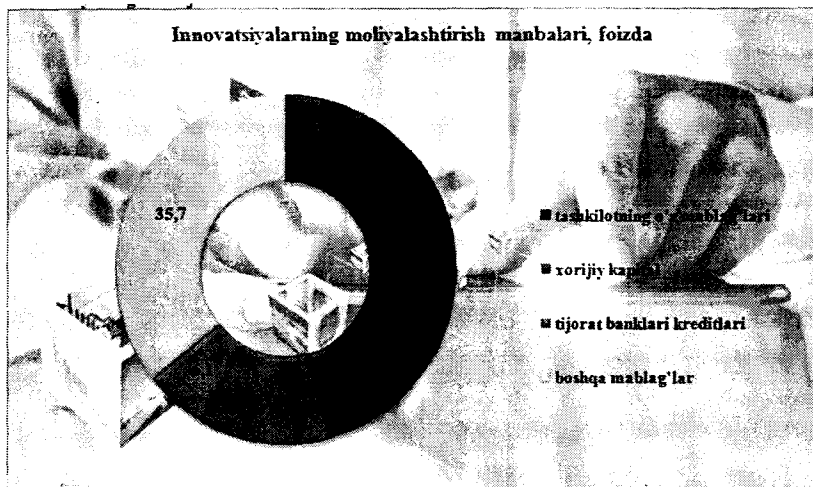
Ўзбекистон Республикасида 2014 йилги инвестицион дастурида кўзда тутилган капитал қўйилмаларининг асосий параметрлари³¹

№	Молиялаштириш манбаларининг номлари	2014 йилги прогноз, миллиард сўм	Жамига нисбатан фойзда
	Капитал қўйилмалар, жами	18220,3	100
1.	Марказлаштирилган инвестициялар	3819,8	20,9
1.1.	Давлат бюджети маблағлари	825,0	4,5
1.2.	Сугориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш фонди	92,9	0,5
1.3.	Бюджетдан ташқари фондлар маблағлари	654,9	3,5
1.4.	Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси (сўм эквивалентида)	1372,2	7,5
1.5.	Хукумат кафолатлари асосидаги хорижий инвестициялар (сўм эквивалентида)	874,7	4,8
2.	Марказлаштирилмаган инвестициялар	14400,5	79,1

2016 йилда технологик, маркетинг ва ташкилий инновацияларга харажатларнинг 45,9 фоизи (1180,0 млрд.сўм) тақилотнинг ўз маблағлари ҳисобидан, 12,2 фоизи (314,9 млрд.сўм) хорижий капитал, 6,1 фоизи (157,3 млрд.сўм) тижорат банклари кредитлари, 35,7 фоизи (919,1 млрд.сўм) бошқа маблағлар ҳисобидан молиялаштирилган.

³¹ Қаранг: www.lex.uz

2016 йилда молиялаштириш манбалари бўйича технологик, маркетинг ва ташкилий инновацияларга харажатлар

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2014 йилги инвестицион дастурда белгиландан капитал қўйилмаларнинг умумий ҳажми 18220,3 миллиард сўмни ташкил қилиб, унинг 20,9 фоизи марказлаштирилган инвестицияларга тўғри келади. 3819,8 миллиард сўмлик марказлаштирилган инвестицияларнинг 825 миллиард сўмлик қисми давлат бюджетидан молиялаштирилади.

Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш давлат дастури ижросини таъминлаш бўйича 2011 йилда ҳам изчил давом эттириш мақсадида Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш фондидан мелиорация тармоқларини реконструкция қилиш, таъмирлаш ва қувурларни тозалаш тадбирларини амалга ошириш ҳамда тегишли ускуналарни сотиб олиш учун 92,9 миллиард сўм маблағ ажратилиши режалаштирилган.

Ушбу фонд маблағлари ҳисобидан амалга ошириладиган лойиҳалар тўғрисидаги маълумотлар 3.5.2- жадвалда келтирилган.

Ушбу фонд маблағларининг сарф-харажатлари йўналишларидан кўриниб турибдики, жами маблағларининг 70,7 фоизи

мелиоратив объектларни қуриш ва таъмирлаш лойиҳаларига сарфланмоқда. Ушбу йўналишдаги лойиҳалар коллекторларни қуриш ва таъмирлаш, ёпиқ горизонтал дренаж тармоқларини қайта тиклаш, мелиоратив насос станцияларни қуриш ва таъмирлашни кўзда тутади (13.1..2-жадвал).

13.1..2-жадвал

**Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш
фонди маблағларининг сарфланиши (миллион сўм.)**

№	Маблағлардан фойдаланиш йўналишлари	Қиймати	Жамига нисбатан фоизда
1.	Мелиоратив объектларни қуриш ва таъмирлаш	65811,0	70,7
2	Сув хўжалигини қуриш ва эксплуатация қилиш ташкилотларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш	27165,0	
	Жами	92976,0	100

Ўзбекистон Республикасининг 2009-2012 йилларга мўлжалланган Инқирозга қарши чоралар дастурининг самарали ижросини таъминлашда Тикланиш ва тараккиёт жамғармаси алоҳида аҳамият касб этади.

Жамғарманинг асосий вазифалари:

- давлат ва хўжалик юритувчи субъектлар, шу жумладан, тижорат банклари, хорижий жамғарма ва инвесторлар ҳамда бошқа манфаатдор тузилмаларнинг молиявий маблағларини жамлаш;
- иқтисодиётни ривожлантириш, ишлаб чиқаришни таркибий жиҳатдан ўзгартириш ва модернизация қилиш борасида устувор вазифаларни амалга ошириш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган ғоят муҳим лойиҳаларни молиялаштириш;

- стратегик муҳим аҳамиятга эга бўлган корхоналар, аввало иқтисодийнинг базавий тармоқлари корхоналарини янгилаш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантириш дастурларини кредитлаш;

- ёқилғи-энергетика комплекси, кимё саноати, машинасозлик ва рангли металлургия тармоқларини техникавий қайта қуроллантиришга ҳамда ишлаб чиқариш суръати ва ҳажмини оширишга йўналтирилган лойиҳаларнинг молиялаштирилишини таъминлаш;

- биринчи навбатда етарлича ривожланмаган минтақаларда ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш инфратузилмасини шакллантириш бўйича ижтимоий жиҳатдан муҳим аҳамиятга молик, истиқболли миллий давлат дастурлари ва лойиҳаларини молиялаштириш;

- мамлакатимизнинг халқаро коммуникациялар тармоғига интеграциялашуви учун шарт-шароитлар яратадиган, халқаро транспорт йўлаклари ва жаҳон бозорларига энг қисқа йўл билан чиқишни таъминлайдиган транспорт ҳамда телекоммуникация инфратузилмаларини модернизация қилиш ва ривожлантиришни молиялаштириш;

- халқаро молия институтлари, мамлакатимиз ва хорижий давлатлардаги кредит муассасалари билан лойиҳаларнинг ҳамкорликда молиялаштирилишини ташкил этишни таъминлаш ҳисобланади.

Тикланиш ва тараққиёт жамғармасининг ташкил қилиниши реал секторнинг таянч тармоқларини модернизация қилиш ва техник қайта қуроллантириш, самарали таркибий ислохотларни амалга ошириш ва инвестиция сиёсатини молиявий таъминлашнинг мустаҳкам манбалари шаклланишига олиб келди. Айниқса, ушбу жамғарма Инқирозга қарши чоралар дастурида белгиланган чоратadbирларнинг самарали ижросини таъминлашда алоҳида аҳамият касб этмоқда. Буни қуйидаги жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкин. Маълумки, иқтисодий ўсишни таъминлашда инвестициялар ҳажми ва уларнинг архитектураси муҳим аҳамият

касб этади. Шуларни инобатга олган ҳолда, Президентимиз томонидан мамлакатимиз иктисодий сиёсати истикболини белгилаб беришда устувор йўналишлардан бири сифатида инвестицияларни кенг жалб этиш, айниқса, хорижий инвесторлар учун янада қулай шароитларни яратишга эътибор қаратилмоқда

13.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялар фаолият самарадорлигини баҳолаш

Ўзбекистон капитални импорт қилувчи мамлакат сифатида жаҳон майдонига чиқар экан, бир қатор муайян манфаатларни кўзлайди. Иктисодиётни эркинлаштириш шароитида мамлакатга хориждан янги технологиялар, ускуналар, “ноу-хау”ни олиб киришга, чет эллик мутахассислар, экспертлар ва маслаҳатчиларни жалб қилиш орқали маҳсулот сифати ва ишчи кучи малакасини оширишга эришиш мумкин.

Шунингдек, хориж сармоялари ишлаб чиқаришни рағбатлантиради, кўшимча иш ўринларига эга қилади, янги техника ва технологияларни иктисодиёт тармоқларига олиб киради, мамлакат иктисодиётининг жаҳон иктисодиётига интеграциялашувига ёрдам беради.

Бозор иктисодиёти шароитларида инновацияларни амалга ошириш самарасини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Аммо, ўтиш иктисодиёти учун ҳам у етарлича муҳим ҳисобланади.

Ҳисобга олинadиган натижа ва харажатларга боғлиқ ҳолда самаранинг куйидаги турлари фарқланади (13.2.1-жадвал).

13.2.1- жадвал

Самара тури	Омиллар ва кўрсаткичлар
1.Иктисодий	Кўрсаткичлар, инновацияни амалга ошириш билан белгиланadиган киймат ифодасига эга барча натижалар ва харажатларни ҳисобга олади.
2. Илмий-техник	Янгилик, оддийлик, фойдалилик, дидга мослик, ихчамлик.
3.Молиявий	Кўрсаткичларни ҳисоблаш молиявий кўрсаткичларга асосланади.

4. Ресурс	Кўрсаткичлар, ишлаб чиқариш ҳажми ва у ёки бу ресурс турининг истеъмолига инновациянинг таъсирини кўрсатади.
5. Ижтимоий	Кўрсаткичлар, инновацияни амалга оширишнинг ижтимоий натижаларини ҳисобга олади.
6. Экологик	Шовкин, электрмагнит майдон, ёруғлилик, вибрация, зарарли газлар, оғир металллар. Кўрсаткичлар, инновациянинг атроф муҳитга бўлган таъсирини ҳисобга олади.

Натижа ва ҳаражатларни ҳисобга олишнинг вақт даврига боғлиқ ҳолда, жорий давр самараси ва йиллик самара кўрсаткичлари фарқланади.

Қабул қилинган вақт даврининг давомийлиги қуйидаги омилларга боғлиқ бўлади:

- инновациявий давр давомийлиги;
- инновация объектларининг хизмат муддати;
- бошланғич ахборотнинг ишончилиги даражаси;
- инвесторлар талаблари.

Маълумки, самарадорликни баҳолашнинг умумий тамойили самара (натижа) ва ҳаражатларни таққослашга асосланади.

Ушбу нисбат ҳам натурал, ҳам пул катталикларида ифодаланган бўлиши ва бунда бир хил вазият учун самарадорлик кўрсаткичлари турлича бўлиши мумкин. Аммо, асосийси «ишлаб чиқаришдаги самарадорлик – бу доимо нисбат» эканлигини билиш муҳимдир.

Умуман олганда, инновацияларнинг энг қулай вариантини танлаш ва иқтисодий самарадорлигини аниқлаш муаммоси, бир томондан, инновациялардан фойдаланишдан олинган пировард натижанинг, уларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш ҳаражатларидан юқори бўлишини, иккинчи томондан эса, олинган натижаларни бошқа ўхшаш инновациялардан олинishi мумкин бўлган натижалар билан таққослашни талаб қилади.

Тезлаштирилган амортизацияни амалга оширувчи корхоналарда, тўғри вариантни тезда танлаш ва баҳолашга айниқса

кескин зарурият пайдо бўлади. Натижаларни харажатлар билан таққослашга асосланган инновациялар самарасини ҳисоблаш услуги, янги ишланмалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқлиги тўғрисида қарор қабул қилиш имконини беради. Инновацияларнинг умумий иқтисодий самарадорлигини баҳолаш учун қуйидаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилиши мумкин:

1. Интеграл самара ($C_{\text{инт}}$) – бошланғич йилга олиб келинган, яъни дисконтланган, ҳисоб даври натижалари ва инновациявий харажатларининг айирмаси катталигидир.

$$C_{\text{инт}} = \sum_{t=0}^{T_x} (H_t - X_t) * \alpha_t, \quad (13.1)$$

Бу ерда: T_x – ҳисоб йили;

H_t – t -йилдаги натижа;

X_t – t -йилдаги инновациявий харажатлар;

α_t – дисконтлаш коэффициенти.

Интеграл самара, шунингдек, соф дисконтланган даромад, соф келтирилган қиймат, соф келтирилган самара деб ҳам номланади.

2. Инновациялар рентабеллиги индекси J_r .

Дисконтлаш услуги – турли вақтда амалга оширилган харажат ва даромадлар услуги, маблағ кам бўлганда инновацияларга маблағ кўйиш йўналишини танлаш имконини беради. Ушбу услуб, каттик чегараланган бюджетдан молиялаштириладиган ташкилотлар учун фойдали ҳисобланади. Бундай вазиятларда, барча мавжуд бўлган инновация вариантларини, уларнинг рентабеллиги пасайиши бўйича тартибга солиш таклиф этилади. Рентабеллик кўрсаткичи сифатида эса рентабеллик индексидан фойдаланиш мумкин. У шунингдек, даромадлилик индекси ва фойдалилик индекси деб ҳам аталади. Рентабеллик индекси – битта даврга олиб келинган даромадлар ва инновациявий харажатларнинг нисбатидир.

Рентабеллик индекси қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$J_r = \frac{\sum_{t=0}^{T_x} D_t * \alpha_t}{\sum_{t=0}^{T_x} K_t * \alpha_t}, \quad (13.2)$$

Бу ерда: J_t – рентабеллик индекси;

D_j – j -даврдagi даромад;

K_t – t -даврдagi инновацияларга оширилган капитал қўйилмалар ҳажми.

Келтирилган ифода нисбатида инновацияларни амалга оширишнинг бошланишига келтирилган даромадлар катталиги, маҳражида эса инвестициялаш жараёнининг бошига нисбатан дисконтланган, инновацияларга киритилган инвестициялар катталиги ўз аксини топган.

Ёки бошқача қилиб айтганда, бу ерда тўлов оқимларининг даромад ва инвестициявий қисмлари таққосланади.

Рентабеллик индекси интеграл самара билан яқиндан боғлиқ, агарда интеграл самара $\Xi_{\text{инт}}$ мусбат бўлса, унда рентабеллик индекси $J_t > 1$ ва аксинча. $J_t > 1$ бўлганда инновациявий лойиҳа самарали ҳисобланади. Акс ҳолда, яъни $J_t < 1$ бўлганда - самарасиз.

Маблағлар чекланганлиги ва танқислиги шароитида, рентабеллик индекси юқори бўлган инновациявий лойиҳалар устуворликга эга бўлиши керак.

3. Рентабеллик меъёри E_p – бу дисконтнинг шундай меъёрики, унда муайян йиллардаги дисконтланган даромадлар катталиги инновациявий қўйилмаларга тенг бўлади. Бунда инновациявий лойиҳанинг даромад ва харажатлари ҳисоб вақтига келтирилиш йўли билан топилади.

$$D = \sum_{t=1}^T \frac{D_t}{(1+E_p)^t}, \quad (13.3)$$

ёки
$$K = \sum_{t=1}^T \frac{K_t}{(1+E_p)^t} \quad (13.4)$$

Ушбу кўрсаткич муайян инвестициявий қарорнинг, дисконт ставкаси билан ифодаланадиган даромадлилик даражасини бошқачароқ тавсифлайди. Рентабеллик меъёри кўрсаткичи шунингдек, даромадлиликнинг ички меъёри, фойданинг ички меъёри, инвестицияларни қайтариш меъёри деб ҳам аталади. Хорижда, рентабеллик меъёри, инвестициялар миқдорий

тахлилининг биринчи қадами сифатида кўп қўлланилади. Кейинчалик таҳлил қилиш учун, даромадлилик ички меъёри 15-20 %дан кам бўлмаган инновациявий лойиҳалар танланади. Рентабеллик меъёри таҳлилий тарзда, инновациялар ҳаётининг иқтисодий муддатида ҳисобланган интеграл самара нолга тенг бўлишини таъминловчи, рентабелликнинг чегаравий қиймати сифатида аниқланади. Олинган E_p катталигини инвестор томонидан талаб қилинадиган рентабеллик меъёри билан таққосланади. Инновациявий қарорни қабул қилиш тўғрисидаги масала, E_p қиймати инвестор талаб қилган катталиқдан паст бўлмаган тақдирдагина кўриб чиқилиши мумкин.

Агарда инновациявий лойиҳа банк ссудаси ҳисобига тўлик молиялаштирилса, унда E_p банк фоиз ставкасининг мумкин бўлган максимал даражасини кўрсатади, фоиз ставкасининг ушбу даражадан юқори бўлиши лойиҳани самарасиз қилади. Бошқа манбалардан молиялаштиришга йўл қўйилганда эса, E_p -нинг қуйи чегараси, аванс капитали қийматига тенг бўлади. Ўз навбатида, аванс капитали, ундан фойдаланиш учун олинадиган тўловнинг ўртача арифметик катталиги сифатида ҳисобланиши мумкин.

Шартли масалани кўриб чиқамиз. Йирик кашфийетни амалга ошириш учун узок муддатли кредитлар, акциялар ва давлат бюджети маблағларини жалб этишга тўғри келди. Молиялаштириш манбаларининг улуши ва уларга бўлган йиллик тўловлар мисоли 13.2.2-жадвалда келтирилган.

13.2.2- жадвал

Молиялаштириш манбалари	Улуши, %	Йиллик тўловлар, %
Узок муддатли кредитлар	40,0	12,0
Акциялар	40,0	15,0
Бюджет маблағлари	20,0	-
Жами	100,0	

$\text{Min } E_p$ -дан иборат аванс капиталининг қиймати $(12 * 40 + 15 * 40) = 10,8\%$ ёки 0.011га тенг бўлади.

Қопланиш даври T_0 инвестициялар самарадорлигини баҳолашнинг энг кенг тарқалган кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Амалиётда фойдаланиладиган «капитал қўйилмаларни қопланиш муддати» кўрсаткичидан фарқли равишда, у ҳам даромадга эмас, балки инвестициявий маблағлар ва пул оқимларини дисконтлашга асосланади. Мамлакатимиздаги мавжуд ички ресурсларимиз кўламини кенгайтириш борасида Тикланиш ва тараққиёт фондининг ролини кучайтириш ғоят муҳим ўрин тутди. Ҳозирги вақтда 6 миллиард АҚШ долларидан ортиқ маблағга эга бўлган ушбу Фонд стратегик муҳим инвестиция лойиҳаларини хорижий инвесторлар билан биргаликда молиялаштиришда етакчи шериклардан бири сифатида фаолият олиб бормоқда.

Бозор шароитидаги инвестициялаш катта таваккалчилик билан боғлиқ ва қўйилмаларни қопланиш муддати қанчалик узок бўлса таваккалчилик ҳам шунчалик юқори бўлади. Бу вақт давомида бозор конъюктураси ҳам, нархлар ҳам анча ўзгариши мумкин. Бундай ёндашув айниқса илмий-техник тараққиёт суръатлари юқори бўлган тармоқ ва маҳсулотлар учун долзарб ҳисобланади, чунки уларда янги технология ёки маҳсулотнинг пайдо бўлиши олдинги инвестицияларни пучга чиқариб ташлаши мумкин.

Ва ниҳоят, «қопланиш даври» кўрсаткичи танланишининг яна бир сабаби сифатида, инновациявий тадбир амалга ошишига бўлган ишончсизликни ва инвестор узок муддатга қўйилма амалга ошириш истагида бўлмаслигини келтириш мумкин.

4. Қопланиш даври формуласи қуйидагича ифодаланади:

$$T_0 = \frac{K}{D}, \quad (7.5)$$

Бу ерда: K - инновацияларга киритилган бирламчи капитал қўйилмалар;

D – йиллик пул даромадлари.

Янги техникани жорий этишнинг иктисодий самарасини ҳисоблаш услубиётини мисолларда кўриб чиқамиз.

1-мисол. Пайвандлаш бўйича янги ускуна жорий этилмоқда. Вақт омилини ҳисобга олган ҳолда мазкур ускунадан фойдаланишнинг иқтисодий самарасини аниқланг.

Кўрсаткичлар	Ҳисоб даври йиллари					
	1	2	3	4	5	6
Натижалар-Р	14260	15812	16662	18750	26250	28750
Харажатлар - З	996	4233	10213	18140	18396	20148
10% даромад ставкасидаги дисконтлаш коэффициенти	0,9091	0,8264	0,7513	0,683	0,6209	0,5645

Ечим: ҳисоб даври йиллари, яъни ускуна жорий этишнинг 6 йили мобайнидаги дисконтланган натижалар ва дисконтланган харажатларни топамиз.

1. $N = (14260 * 0,9091) + (15812 * 0,8264) + (16662 * 0,7513) + (18750 * 0,6830) + (26250 * 0,6209) + (28750 * 0,5645)$ к 12963,8 + 13067,0 + 12518,22 + 12806,3 + 16298,6 + 16229,4 = 83883,3 пул бирлиги.

2. $X = (996 * 0,9091) + (4233 * 0,8264) + (10213 * 0,7513) + (18140 * 0,6830) + 18396 * 0,6209) + (20148 * 0,5645) = 905,5 + 3498,2 + 7673 + 12389,6 + 11422 + 11373,5 = 47261,8$ пул бирлиги.

3. C к $\sum N - \sum X$.

Яъни, пайвандлаш ускунасидан фойдаланишнинг иқтисодий самараси $(83883,3 - 47261,8) = 36621,5$ га тенг бўлади.

2-мисол. Жорий этиш учун учта кашфиёт таклиф этилган. Улардан қайси бирининг рентабеллиги катта эканлигини аниқлаш лозим.

№	Инвестициялар (К), млн. сўм.	Режалаштирилган даромад, млн. сўм.
1	446,5	640,2
2	750,6	977,5
3	1250,0	1475,5

Ечим: Даромдлилик индексини топамиз.

$$J_{\text{дар}} = \frac{D_T}{K_T} * 100\% .$$

Биринчи кашфиёт бўйича:

$$J_{\text{дар}} = \frac{1475,5}{1250,0} * 100\% = 118,04\% . -$$

Иккинчи кашфиёт бўйича:

$$J_{\text{дар}} = \frac{977,5}{750,6} * 100\% = 130,23\% .$$

Учинчи кашфиёт бўйича:

$$J_{\text{дар}} = \frac{640,2}{446,5} * 100\% = 143,38\% .$$

Шундай қилиб, инновациялардан фойдаланишнинг самараси ҳисобга олинадиган натижа ва харажатларга боғлиқ бўлади. У натижалар ва харажатлар нисбати орқали белгиланади.

Инновациявий фаолият натижалари муайян буюмлашган шаклга эга бўлиши ёки буюмлашмаган шаклда (мисол учун, ноу-хау) бўлиши мумкин.

Янгилик (инновация) яратувчилари уларга муаллифлик ёки унга боғлиқ ҳуқуқларни олади. Оқибатда, **интеллектуал мулк** каби юридик тушунча пайдо бўлади. Ушбу тушунча, 1967 йилда Интеллектуал мулк бутунжаҳон ташкилотига асос солган Конвенцияда кўзда тутилган.

Ўзбекистонда интеллектуал мулкнинг қонуний ҳимоя қилиниши Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан қафолатланган. Шунингдек, интеллектуал мулк объектлари ҳуқуқларини сақлаш соҳасида қатор қонунлар ҳам мавжуд.

Интеллектуал мулк объектлари қорхона ва ташкилотлар томонидан қўлланилиши, уларга даромад олиб келиши мумкин. Улар номоддий активлар таркибига киритилади.

Кашфиётларни ҳимояловчи ҳужжатлар сифатида патентлар, муаллифлик гувоҳномаларини келтириш мумкин.

13.3. Қишлоқ хўжалигида инновацион технологиялардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш йўллари

2017 йилда ЯИМ ҳажми жорий нархларда 249136,4 млрд. сўмни ташкил этди ва 2016 йилга нисбатан 5,3 %га ўсди. Шу жумладан қишлоқ хўжалигида 2017 йилда 43149,8 млрд.сўмни ва 2016 йилга нисбатан 2,0 %га ошди. ЯИМ дефлятори индекси 2016 йилдаги нархларга нисбатан 118,9 фоизни ташкил этди. 2017 йил якунлари бўйича аҳоли жон бошига ЯИМ 7692 минг сўмни ташкил этди ва бу кўрсаткич ўтган йилга нисбатан 3,6 %га ошди.

Ўқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, иқтисодий ўсиш суръати миллий иқтисодиётнинг асосий тармоқларида кузатилган ижобий ўсиш суръатлари билан боғлиқдир. Миллий иқтисодиётнинг барча тармоқларида яратилган ялпи қўшилган қиймат (ЯҚҚ) ҳажми ЯИМ умумий ҳажмининг 89,8 фоизини ташкил этди ва 5,3 %га ўсди (ЯИМ мутлоқ ўсишига таъсири 4,8 % пунктни ташкил этди). Маҳсулотлар учун соф солиқларнинг ЯИМ таркибидаги улуши 10,2 %ни ташкил этди ва ЯҚҚ каби 5,3 % даражада ўсди (ЯИМ мутлоқ ўсишига таъсири 0,5 % пунктни ташкил этди).

ЯИМ ўсиш суръатига хизматлар соҳаси энг катта таъсир кўрсатди ва бу соҳа ўтган йилга нисбатан 6,9 фоизга ошди. Жумладан, савдо, яшаш ва овқатланиш бўйича хизматлар 3,9 фоизга (ЯИМ таркибидаги улуши -11,5 %), ташиш ва сақлаш, ахборот ва алоқа – 8,9 % га (11,0 %) ва бошқа хизматлар – 7,3 % га (24,8 %) ўсди.

Саноат тармоғининг қўшилган қиймати 4,6 % га ўсди ва ЯИМ таркибидаги улуши 26,7 % ни ташкил этди. Саноат ишлаб чиқаришининг ЯИМ мутлоқ ўсиши суръатига ижобий таъсири 1,1 % пункт даражасида баҳоланди. Саноат тармоғидаги ўсиш асосан тоғ-кон саноати ва очик конларни ишлаш (114,6 %) ва ишлаб

чиқарадиган саноат (102,8 %) кўшилган қийматларининг ўсиши ҳисобига таъминланди.

Йил якунларига кўра, қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалигида ҳам 2,0 % даражасида ижобий ўсиш суръати кузатилди. Ушбу тармоқнинг ЯИМ таркибидаги улуши 19,2 фоизни ташкил этди. Қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалиги тармоғидаги ўсиш суръати ҳисобидан ЯИМ нинг 0,4 % пунктга ўсиши таъминлади.

Иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитида ва бозор муносабатлари талабларидан келиб чиқиб, жаҳонда инвестициялар учун қатъий рақобатли кураш изчил давом этмоқда. Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш, мамлакатимиз иқтисодиётига бевосита хорижий инвестицияларнинг жалб қилинишини таъминлайдиган ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шарт-шароитларни такомиллаштириш, хорижий инвестицияларга нисбатан очик эшиклар сиёсатини ўтказиш, маблағларни мамлакатнинг иқтисодий мустақиллигини таъминловчи устувор йўналишларда ҳамда рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан боғлиқ йўналишларда мужассам қилиш республикада ўтказилаётган инвестиция сиёсатининг асосий тамойилларидир.

Бугунги кунда Ўзбекистон улкан хорижий инвестициялар йўналтирилаётган мамлакатлар гуруҳидан жой олмоқда. Бунга, албатта, мамлакатимизда олиб борилаётган ва узоқ стратегик мақсадларни кўзлаган инвестицион дастурлар ҳамда таркибий ўзгаришларни изчил амалга оширишда қулай инвестиция муҳитининг яратилгани асосий омил бўлмоқда. Бу Президентимиз томонидан мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётни диверсификация қилиш жараёнининг тўғри ва аник олиб борилаётгани натижасидир.

Иқтисодиётдаги таркибий ислохотларни янада чуқурлаштириш, корхоналарнинг инвестицион фаолиятини янада жонлаштириш, хорижий инвестицияларни, аввало тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш ва улардан самарали

фойдаланиш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта курулантириш, янги иш ўринларини шакллантириш ва шу асосда миллий иқтисодиётимизни барқарор ва жадал ривожлантиришни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилга инвестицион дастури ҳақида”ги 1213-сонли Қарори тасдиқланган бўлиб, ушбу дастур асосидаги капитал қўйилмаларни молиялаштириш манбалари таркибида банк тизими инвестицион кредитларининг аҳамияти юқори бўлмоқда

Келгусида инновацион технологиялардан унумли фойдаланиш мақсадида, маҳаллий ишлаб чиқарувчи ва тадбиркорлар, хорижий ва халқаро жамғармаларнинг диққатини ва молиявий маблагларини республикамиз илмий ташкилотлари ва университетлари ишлаб чиққан энг илгор технологияларга жалб қилиш мақсадида янги йуналиш – “Юқори технологиялар” (ёки "Hi Tech") ташкил этилиб, генинженерияси, хужайра технологиялари, фармацевтика ва биотехнология-лар, нанотехнологиялар, шунингдек ахборот технологиялари соҳаларида инновацион технологиялар; тақдим этиш режалаштирилди.

Шунингдек, саноат корхоналари, тадбиркор ва кичик бизнес вакиллари учун яна бита янги "Энергия ва ресурс буйича тежамкор технологиялар йуналиши ташкил этилди. Энергия ва ресурсларни тежаш, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишнинг самарали усуллар бўйича 50 та ишланма тақдим этилади.

АСМ ни маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларни давлат томонидан қўллаб – қувватланиши ўз ичига қуйидаги асосий йўналишларни олади:

➤ қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ривожлантиришда якка тартибдаги ишлаб чиқарувчилар аҳамиятини кучайтириш, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳимоя қилиш;

➤ дехқон ва фермер хўжалиқларига самарали фаолият олиб боришга ри учун амалий ёрдам бериш;

➤ кичик ва хусусий тадбиркорликнинг иқтисодий асосларини мустаҳкамлашда қўллаб қувватлаш, уларни аҳоли турмуш даражасини ошириш ва иқтисодий ўсишнинг муҳим омилига айлантириш;

➤ истеъмол бозорларини қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан тўлдириш ва улгуржи савдо тизимини янада ривожлантириш.

Ҳозир АСМ корхоналарида бозор механизмига йўналтирилган инновацион фаолиятни шакллантириш ва унда давлатнинг роли ва мақсадларини белгилаш ва истиқболли режалар тузиш алоҳида аҳамият касб этади. Инновация соҳасига тааллуқли услублар ҳамда замонавий фан ютуқларидан фойдаланган ҳолда илғор инновацион техника ва технологияларни жалб қилиш корхоналарда рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш имкониятини яратиб, давлат буюртмаси ҳажмини оширишга ёрдам беради. Шу боис корхоналарда инновацион бошқарувни қўллаш зарурати мамлакатимиз Қишлоқ хўжалигиси олдида турган долзарб вазифалардан бири ҳисобланади

Ривожланган мамлакатлар иқтисодий амалиётида ривожланишнинг асосий омилларидан бири инновацион фаолият ҳисобланади. Инновацион фаолиятни тўғри ташкил этиш, тартибга солиш бошқариш учун энг аввало инновацион бошқарув стратегиясини тўғри танлаш зарур. Зеро миллий иқтисодиётнинг юксалишида тармоқлар ва уларнинг ўзаро ҳамкорликда ривожланишини таъминловчи бошқарув тузилмалари ҳамда стратегиялари муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган кенг қўламли иқтисодий ислохотлар кўп укладли иқтисодиётни шакллантиришга йўналтирилган. Бундай шароитда иқтисодиётни замонавий технологик ва инновацион тараққиётсиз, асосий ишлаб чиқариш фондларини техник ҳамда технологик жиҳатдан қуруллантirmасдан, маҳсулот рақобатбардошлигини таъминламасдан амалга ошириб бўлмайди.

Замонавий шароитда ишлаб чиқариш корхоналарининг олдида турган муҳим масалалардан бири – инновацион ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва унинг бошқарув фаолиятини такомиллаштиришдан иборат. Чунки ҳозирги иқтисодийни модернизациялаш, ишлаб чиқаришни техник ва технологик жиҳатдан қайта қуроллантириш шароитида корхоналарда инновацион бошқарувни йўлга қўймасдан туриб, қўйилган натижаларга эришиш мумкин эмас. Республикамиздаги баъзи ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналарининг барқарор фаолият юритмаётганлигининг асосий сабабларидан бири – бу ерда самарали инновацион бошқаришнинг йўлга қўйилмаганлигидир.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, айрим корхоналарда ишлаб чиқариш самарадорлигининг паст даражадалиги бошқариш тизимининг ички сиёсати билан боғлиқ бўлиб, ҳалигача бозор талабларига мос ҳолда ҳўжалик юритиш ва бошқариш усуллари шаклланмаган.

Шундай экан, ҳозирги иқтисодий глобаллашув шароитида ишлаб чиқаришни ва меҳнатни илм асосида ташкил этиш масалалари ҳар қачонгидан ҳам долзарб аҳамият касб этмоқда, ишлаб чиқариш корхоналарида инновацион бошқаришни қўллашни жорий этишнинг илмий асосларини такомиллаштириш учун куйидагиларни амалга ошириш зарур деб ҳисоблаймиз:

➤ республикада инновацион ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш орқали корхоналарда инновацион бошқаришнинг услубий асосларини ишлаб чиқиш;

➤ корхоналарда инновацион бошқаришнинг хорижий тажрибаларидан фойдаланиш истиқболларини аниқлаш;

➤ корхоналарда ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда инновацион бошқаришга таъсир этувчи турли омиллар гуруҳини таҳлил этиш, ишлаб чиқаришда бошқарув самарадорлигини аниқлаш усуллари такомиллаштириш;

➤ инновацион бошқариш самарадорлигини баҳолашда иқтисодий – математик усулларни қўллаш асосида аниқлаш усулларини такомиллаштириш.

Олиб борилган ислохотларнинг мевалари сифатида жумладан, мамлакатимизда фермерлик ва тадбиркорлик фаолиятининг самарали қонуний ҳуқуқий меъёрлари тизими ҳамда инфратузилмаси шаклланганлиги, ички ва ташқи бозор эҳтиёжлари учун маҳсулот ва хизматларни тақдим этаётган янгидан янги тадбиркорлик субъектларининг ўз фаолиятини эркин равишда олиб бориши, корхоналар ўртасида соф рақобат муҳитининг ривожланаётганлигини кўриш мумкин.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган том маънодаги ислохот ва ўзгаришлар шу жумладан илмий техник сиёсат каби муҳим фаолият соҳасига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Фан ва техника ютуқларидан самарали фойдаланиш масалалари бозор ислохотларини амалга ошириш жараёнида алоҳида долзарблик касб этади. Рақобат муҳити ва бозор шароитларида фаолият олиб бораётган кўпчилик кишлок хўжалик корхоналари учун айнан инновацион фаолият ҳамда унинг натижалари муваффақият ва самарадорликнинг бош мезони ҳисобланади. Шунинг учун ҳам замонавий шароитда бозор муносабатлари иштирокчилари, айниқса, ишлаб чиқарувчилар ўзларининг жорий ва истиқболдаги рақобатбардошлигини таъминлаш учун мустақил ҳамда мақсадга мувофиқ тарзда илмий-техник сиёсат ва инновацион фаолиятни олиб боришлари даврнинг асосий талаби ҳисобланади.

Инновацион фаолият ўзига хос мураккаб ва кўп қиррали масала бўлиб, корхонанинг тадқиқотлар, ишлаб чиқариш ҳамда сотув муносабатлари мажмуини камраб олади. Унинг самарадорлигини оширишда асосий ўрин бошқарувга тегишлидир.

Корхона инновацион фаолиятини бошқариш ўзида турли функциялар (маркетинг, режалаштириш, ташкил этиш, назорат) бирикмасини намоеън этиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос ва турли-туман аниқ тадбирларни амалга оширишни талаб этувчи корхона алоҳида бўлинмалари ўртасидаги ўзига хос ва турли-туман ўзаро

алоқа масалаларини ечиш ҳамда корхонанинг ташқи мухит ўзгаришларига мос самарали фаолият олиб боришини таъминлашга йўналтирилгандир. Бошқарув соҳаси нафақат ишлаб чиқариш, балки илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари, сотув, молия, коммуникация лар, яъни корхона фаолиятининг барча соҳаларини қамраб олади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, иқтисодийни модернизациялаш туфайли ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш бугуннинг энг муҳим вазифаларидан бирига айланди. Бунга корхоналарда ишлаб чиқариш имкониятларидан самарали фойдаланиш, уларнинг ўзига хос шарт – шароитлари ҳамда бозор муносабатларига ўтиш билан боғлиқ муаммоларини ҳисобга олган ҳолда инновацион бошқарувни йўлга қўйиш орқали эришиш мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инновацион фаолиятга киритилган инвестициялар ?
2. Инновацион фаолият самарадорлиги кўрсаткичлари тизими ?
3. Инновацион ташкилотнинг инновацион фаолиятдан олган фойдаси ?
4. Инновацион фаолият самарадорлигини таҳлил қилишни ташкил этиш?
5. Инновацион фаолиятни давлат томонидан тартибга солиш?
6. Саноат ва қишлоқ хўжалигида инновациялар лойиҳаларини иқтисодий самарадорлиги ?
7. Инновациялар самарадорлигини ўзига хос хусусиятлари ?
8. Инновацион ташкилотнинг инновацион фаолиятдан олган фойдаси?
9. Инновацион фаолият самарадорлигини баҳолаш буйича ЮНИДО услубияти?
10. Инновацион фаолият самарадорлигини таҳлил қилишни ташкил этиш ?

XIV БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТНИ БОШҚАРИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИЛИШ

Ўқув мақсади: Қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятни бошқаришда ахборот-коммуникацион технологияларнинг ўрни, инновацион стратегияларни бошқариш ва инновацион соҳада кадрларни бошқариш механизimini такомиллаштириш йўлларини ўрганишдан иборат.

Таянч иборалар: ахборот – коммуникация, инновацион стратегия, кадрларни бошқариш, кузатув усули, гуруҳлар бахси усули, интернет ресурслар, ахборот ресурслар, электрон ҳужжат, миллий ахборот тизими, технологик ресурслар, персонал ресурслар, карьера.

14.1. Қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятни бошқаришда ахборот-коммуникацион технологияларнинг ўрни

Инновацион фаолият ривожланишида ахборот-коммуникация технологияларининг ўрни жуда катта аҳамиятга эга. Инновацион фаолиятни шакллантиришда ахборот йиғиш услублари кўйидагилардан иборат:

- ўз-ўзини регистрация қилиш (саморегистрация). ўзига вазифалар тайинлайди ва масъулият, жавобгарликларни белгилайди;
- интервью (суҳбатлашиш). Бу ерда кўшимча имкониятлар аниқланиши мумкин. Кўп ҳолларда жуда қўл келади;
- саволларга ёзма назорат;
- сўровномалар. Ташкилот доирасида стандартлардан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқилади;
- иш кундаликлари. Бу ходимнинг кундалик меҳнат фаолияти тўғрисида тўпланган маълумотлар асосига таянади;
- гуруҳлар бахси усули;

- кузатув усули. Ишга таълуқли ахборотлар йиғилади ва коғозга туширилади. Видео, фотоаппарат ёки магнитофон ёрдамида комментарий записи ва х.к.;

- критик вазиятлардаги усуллар. Ходимни бу вазиятда ишчанлик қобилияти аниқланади.

Инновацион фаолият ривожланишида ахборот-коммуникация технологияларининг ахборот майдони аниқлаб олиш қўйидагилар асосида амалга оширилади:

- инновацияда яратилган ишлар;
- интернет ресурслар;
- акт воситалари;
- ахборот ресурслари;
- компьютер файллари.

Қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятни бошқаришда ахборот-коммуникацион технологиялар замонавий ахборот технологиялар асосида олиб борилади:

- давлат бошқарувида ахборот технологияларини татбиқ этиш самарадорлиги.

- электрон ҳужжат ва электрон ҳужжат айланиш тизимларида электрон рақамли имзони қўллаш;

- давлат ва хўжалик бошқарув идоралари ахборот тизимлари ва ресурслари;

- локал, корпоратив ва глобал ахборот тизимлари;

- миллий ахборот тизимини шакллантиришда ахборот тизимлари мажмуасини яратиш ва интеграциялаш усуллари;

- давлат идоралари тақдим этаётган ахборотга фуқароларни масофавий фойдаланишга имконият яратиш;

- фуқароларни ўзаро алоқасини таъминлаб берувчи ахборот тизимлари;

- норматив сўров ахборотларни юритишни таъминлаб берувчи ахборот тизимлари.

Қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятни бошқаришда ахборот-коммуникацион технологиялар локал, корпоратив ва глобал ахборот тизимларини ўз ичига олади.

Ахборот алмашинув тизими бу инсон фаолиятининг маълум бир соҳасида ахборотни тўplash, сақлаш, излаш, унга ишлов бериш ҳамда ундан фойдаланиш имконини беришни ташкиллаштиришни ўз ичига олади.

Ахборот тизимлари масшаби бўйича қуйидаги ахборот тизимларига бўлинади:

- ягона
- гуруҳли
- корпоратив
- глобал

Миллий ахборот тизимини шакллантиришда ахборот тизимлари мажмуасини яратиш ва интеграциялаш усуллари лозим бўлади.

Миллий ахборот тизими (МАТ)- Давлат органлари ахборот тизимлари, худудий ахборот тизимлари ҳамда юридик ва жисмоний шахслар ахборот тизимларини ўз ичига олган тизимдир (№ 560-П 11 декабр 2003 йилдаги Ўзбекистон Республикаси Қонунига таяниб).

14.2. Қишлоқ хўжалигида инновацион стратегияларни бошқариш

Қишлоқ хўжалигида стратегияга қўйилган мақсадларга эришиш учун лозим бўлган хатти-ҳаракатларнинг умумлаштирилган моделидир. Қишлоқ хўжалигида стратегик инновациялар олдини олувчи характерга эга бўлиб, истикболда катта рақобат устунликларига эга бўлишга йўналтирилган. Қишлоқ хўжалиги корхонасида рақобат курашида жон сақлаш имкониятини берувчи стратегияни ишлаб чиқишнинг моҳияти, узок муддатли истикболда жуда ҳам катта. Кескин рақобат ва бозордаги тез

Ўзгарувчан шароитларда, нафақат бутун эътиборни қишлоқ хўжалиги корхонаси ички ишларида мужассамлаштириш, балки узоқ муддатли стратегияни ишлаб чиқиш ҳам муҳимдир. Олдинги йилларда кўпгина қишлоқ хўжалиги корхоналари жорий фаолиятда ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш билан боғлиқ ички муаммоларни кундалик тарзда ҳал этган ҳолда, муваффақиятли фаолият юритишлари мумкин эди. Ҳозирги кунда, тез ўзгарувчан шароитга мослашувни таъминловчи стратегия ўта муҳим ҳисобланади.

Мисол учун, Япония корхоналарининг стратегияси куйидагилар билан тавсифланади :

➤ ташқи муҳит ва корхона ичидаги доимий ўзгаришларга йўналтирилганлик;

➤ ушбу муҳитдаги жойга йўналтирилганлик;

➤ детерминаллашган йўналишнинг йўқлиги;

➤ жон сақлаш учун барча имкониятларни ҳисобга олиш ва улардан фойдаланиш, ҳамда ўзгарувчан шароитларда, нафақат жорий давр балки узоқ муддатли истиқболда ҳам ўз ролини кучайтириш;

➤ асосий омил сифатида – корхона ишчиларининг интеллектуал салоҳияти ва доимий ривожланаётган технологияларни ажратиш.

Ўзининг эгилувчанлиги, мослашув қобилияти, ўзгаришлар бошида бўлиш истаги билан фарқ қилувчи ушбу стратегияда, бозорда ўз ўрнини енгиб олиш қобилиятига бўлган эҳтиёж объектив кўриниб турибди. Ягона стратегия мавжуд эмас. Ҳар бир қишлоқ хўжалиги корхонаси ўзига хос, шунинг учун стратегия ишлаб чиқиш жараёни ҳам ўзаро фарқланади. Чунки ушбу жараён корхонанинг бозордаги ўрни, уни ривожланиш динамикаси, салоҳияти, рақобатдошларининг хатти-ҳаракати, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ёки кўрсатилаётган хизматларнинг тавсифи, иқтисодийнинг аҳволи ва бошқаларга боғлиқ бўлади. Бир вақтнинг ўзида бизнес стратегиясини ишлаб чиқишнинг айрим

умумлаштирилган тамойилларини ажратиш имкониятини берувчи жиҳатлар ҳам мавжуд. Бизнес стратегиясини танлашни, корхона ва унинг маҳсулотлари портфели аҳволини тавсифловчи асосий омиллар таҳлили асосида, корхонанинг юқори раҳбарияти амалга оширади. Асосий омиллардан: тармоқ ва корхонанинг кучли томонлари стратегия танлашда ҳал қилувчи ролни ўйнайди. Мавжуд имкониятлардан максимал даражада фойдаланишга интилиш лозим. Бунда, ўсиш салоҳияти мавжуд бўлган янги тармоқларда ҳам ўз фаолиятини олиб бориш йўллари излаш муҳимдир.

Қишлоқ хўжалигида стратегия танлашга корхонанинг молиявий имкониятлари ҳам муҳим таъсир кўрсатади. Корхонанинг ўрганилмаган бозорларга чиқиши, янги маҳсулот ишлаб чиқиши ёки янги тармоққа ўтиши катта молиявий харажатларни талаб қилади. Шунинг учун ҳам катта молиявий ресурсларга ёки уларни тезда топиш имкониятига эга корхоаналар, стратегия танлашда анча қулай вазиятда бўладилар.

Қишлоқ хўжалиги корхона стратегиясини танлашда молиявий ресурслар сингари, ишчилар малакаси ҳам муҳим рол ўйнайди. Ишчилар малакавий салоҳиятини чуқурлаштириш ва кенгайтириш – янги ишлаб чиқаришларга ўтиш ёки мавжуд ишлаб чиқаришни тубдан сифатли янгилаш имкониятини таъминловчи муҳим шартдир. Шунингдек, корхона стратегиясини танлашга унинг ташки муҳитга боғлиқлик даражаси ҳам катта таъсир кўрсатади. Шундай вазиятлар бўладики, унда корхонанинг етказиб берувчилар ёки харидорларга боғлиқлиги, стратегия танлашда ўз салоҳиятидан тўлиқ фойдаланиш имкониятини бермайди. Бундай вазиятда ташки боғлиқлик корхона стратегиясини танлашда, бошқа омилларга нисбатан муҳимроқ ролни ўйнайди. Кучли ташки боғлиқлик, шунингдек, корхона фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш билан ҳам белгиланиши мумкин, мисол учун, антимонополия қонунчилиги, ижтимоий чеклашлар, табиий муҳитнинг таъсири, сиёсий омиллар ва х. Яна бир муҳим омил – корхона

раҳбариятининг манфаатлари. Мисол учун, раҳбариятнинг таваккалчиликка мойиллиги ёки ундан умуман четлашиши. Бу стратегия танлашда ҳал қилувчи омил бўлиши мумкин.

Қишлоқ хўжалигида вақт омили ҳам албатта эътиборга олинади лозим. Ҳамма гап шундаки, корхона имкониятлари ва хавфлари, режалаштирилаётган ўзгаришлар уларнинг барчаси ҳар доим вақт чегарасига эга. Бунда стратегияни амалга оширишнинг календар вақтини ҳам, интерваллар давомийлигини ҳам ҳисобга олиш лозим. Кўпгина ҳолларда вақт давомида жараёнларни муваффақиятли бошқарувчи корхона самарага эришади.

Қишлоқ хўжалиги корхонасининг инновациявий фаолияти биринчи навбатда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот (хизмат) рақобатбардошлигини оширишга йўналтирилган бўлиши лозим.

Қишлоқ хўжалигида рақобатдошлик – бу қишлоқ хўжалиги товар (хизмат)ни муайян истеъмолни қондириш даражаси ва унга бўлган харажатлар даражаси бўйича рақобатдош товардан фарқини ақс эттирувчи тавсифидир. Истеъмол хусусиятлар ва нарх – товар (хизмат) рақобатдошлигининг асосий таркибий қисми ҳисобланади. Аммо товарларнинг бозордаги истикболи ишлаб чиқариш сифати ва харажатлари билангина боғлиқ эмас. Муваффақият ёки муваффақиятсизлик сабаблари бўлиб реклама фаолияти, корхона обрўси, хизмат кўрсатишнинг таклиф этилаётган даражаси каби нотовар омиллар хизмат қилиши мумкин.

Қишлоқ хўжалигида рақобатбардошликни таъминлаш бўйича қишлоқ хўжалиги корхонаси фаолиятининг ноишлаб чиқариш жиҳатлари қанчалик муҳим бўлмасин, асосийси бу сифат ва нархдир. Шу билан бирга юқори даражада хизмат кўрсатиш юқори жозибадорликни ҳосил қилади. Бундан келиб чиққан ҳолда рақобатдошлик формуласини қуйидаги кўринишда ифодалаш мумкин:

$$\text{Қишлоқ хўжалигида рақобатбардошлик} = \text{Сифат} + \text{Нарх} + \\ + \text{Хизмат кўрсатиш}$$

Қишлоқ хўжалигида рақобатбардошликни бошқариш деганда – юқорида тилга олинган таркибий элементларнинг оптимал нисбатини таъминлаш, асосий кучни қуйидаги масалаларни ечишга йўналтириш: маҳсулот сифатини ошириш, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, тежамкорлик ва хизмат кўрсатиш даражасини ошириш тушунилади. Кўрсатилган таркибий элементлар кўп омилли бўлиб, уларнинг ҳар бири бошқарувнинг мураккаб мустақил объекти сифатида кўрилиши мумкин. Хусусан, ишлаб чиқариш харажатлари миқдорига хом-ашё, ёқилғи, электр энергияси, сотиб олинадиган ярим фабрикатлар ва таркибий қисмлар сифати ва қиймати, ишлаб чиқариш ходимларининг малакаси ва иш ҳақи даражаси, меҳнат унумдорлиги, бошқарув харажатлари ва бошқалар таъсир кўрсатади. Охир оқибатда рақобатбардошликнинг ташкилий элементларининг зарурий даражасини таъминлаш имконияти, ишлаб чиқаришнинг техник даражаси, ишлаб чиқариш ва бошқарувнинг ташкил этиш даражаси каби базис ишлаб чиқариш омиллари билан аниқланади.

Моҳиятан, замонавий «муваффақият фалсафасининг» асоси корхона манфаатларини рақобатдош маҳсулот ишлаб чиқиш, ишлаб чиқариш ва сотиш мақсадларига бўйсундиришдан иборат бўлади. Узок муддатли муваффақият ва истеъмолчига йўналтирилганлик биринчи даражали режа ҳисобланади. Албатта, истеъмолчига нисбатан бўлган йўналтирилганлик корхонанинг юқори даромадларга эришиш ва уларни узок вақт мобайнида таъминлаш истагини ҳам билдиради. Масалан, айрим япон компанияларининг фалсафаси бунга ёрқин мисол бўла олади. Шунинг учун ҳам, корхона раҳбарлари, даромадлилик масаласини сифат, маҳсулотнинг истеъмол хусусиятлари, рақобатбардошлиги нуқтаи назаридан кўриб чиқишади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари эса ихтисослашув йўлидан бориши ва қуйидаги йўналишлардан бирини танлашлари лозим:

➤ новатор-корхона, биринчи навбатда янгиликларни жорий этиш масалалари билан шуғулланувчи;

➤ инжиниринг корхонаси, товарнинг ўзига хос модификациялари ва дизайнини ишлаб чиқувчи;

➤ тор ихтисослашган ишлаб чиқарувчи – одатда, нисбатан оддий маҳсулотларни оммавий тарздаги суб-етказувчи;

➤ юқори сифатли анъанавий маҳсулот (хизмат) ишлаб чиқарувчи.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, кишлоқ хўжалиги корхоналари бозори эндигина шаклланаётган ёки аксинча бозордан чиқиб кетаётган товарларни ишлаб чиқаришда айниқса фаол ҳаракат киладилар. Ҳамма гап шундаки, йирик корхона принципиал янги маҳсулотни биринчи бўлиб ишлаб чиқаришга қўл урмайди, чунки мумкин бўлган муваффақиятсизлик оқибатлари у учун, кичик корхоналарга нисбатан, жуда оғир кечиши мумкин. Агарда гап технологиялар соҳасидаги фундаментал ишланмалар ҳақида эмас, балки фақатгина оригинал ғояни моддийлаштириш ҳақида кетаётган бўлса, кичик новатор-корхоналар буни муваффақиятли уддалашлари мумкин. Айнан кичик новатор-корхоналар ривожланган мамлакатларда, бугунги кунда, инновациявий жараёни самарасини белгилаб берадилар.

Шундай қилиб, кичик корхоналар, ҳаётий циклнинг муайян босқичларида турган товарлар билан иш олиб бориши, корхона ўз салоҳиятини тўлиқ ва самарали қўллаш истаги билан белгиланади.

Рақобат тўғрисидаги қонунга мувофиқ, дунёда кишлоқ хўжалиги маҳсулот ва хизматлар сифатининг ошиши, ҳамда улар нархини пасайишининг объектив жараёни юз бермоқда.

Рақобат шароитида фақатгина банкротлик хавфи кишлоқ хўжалиги маҳсулот сифатини оширишга мажбурлаши мумкин. Натижада, доимий тарзда сифатсиз маҳсулотни бозордан «ювиб чиқариш» жараёни юз беради. Рақобатнинг ҳаракатлантирувчи кучи эса инновацияларни рағбатлантиришдир. Айнан инновациялар асосида маҳсулот ёки хизматлар сифатини ошириш, товарнинг фойдали самарасини яхшилаш ва бу билан мазкур товарнинг рақобат устунлигига эришиш мумкин. Шундай қилиб.

товар рақобатбардошлигини таъминлаш новаторлик, тадбиркорлик ёндашувни талаб қилади, унинг моҳияти эса инновацияларни топиш ва амалга оширишдан иборат.

1. Инновация, ундан фойдаланадиган инсонларнинг эҳтиёжлари, истаклари, одатларига мос тушиши лозим. Шундай савол қўйиш керак: «Мазкур инновация нимани ақс эттириши лозимки, келажакдаги истеъмолчиларда ундан фойдаланиш истаги пайдо бўлсин?»

2. Инновация оддий ва аниқ мақсадга эга бўлиши лозим.

3. Кичик пул маблағи ва кам миқдордаги одамларга эга бўла туриб инновацияни жорий этиш – чекланган таваккалчилик. Ақс ҳолда, инновация учун лозим бўлган кўп сонли ишланмаларда вақт ва маблағ етишмовчилиги содир бўлади.

4. Самарали инновация чекланган бозорда етакчи бўлишга қаратилган бўлиши лозим. Ақс ҳолда у шундай вазиятни юзага келтирадики, рақобатдошлар сиздан илгарилаб кетади.

П.Друкернинг фикрича нималарни қилмаслик керак: [35]

1. Ақллилик қилманг. Инновациялардан оддий одамлар, унинг миқёси йириклашган сари – тегишли билимларга эга бўлмаган одамлар ҳам фойдаланади. Эксплуатация қилишдаги мураккаблилик ақсарият ҳолларда муваффақиятсизликка олиб келади.

2. Бирданига бир нечта ишни қилишга уринманг. Инновация энергияни битта жойга жамлашни талаб қилади. Инновация устида иш олиб борувчи инсонлар бир-бирини яхши тушунишлари лозим.

3. Инновациялар жорий давр эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилиши керак. Инновация тезда ўз истеъмолчисини топа олмаса у фақатгина ғоя бўлиб қолаверади.

Қишлоқ хўжалигида инновацияларни ишлаб чиқишга қўйилган маблағлар, янги маҳсулот ёки хизматлар бозориди ўз ўрнини топмагунга қадар, капитал қўйилмаларнинг самарадорлигини мунтазам олиб бориладиган тахлилига киритилмаслиги лозим. Ақс ҳолда иш яхши тугамайди. Инновациявий лойиҳани амалга

оширишдан олинадиган фойда, оммавий ишлаб чиқарилаётган маҳсулотдан олинадиган фойдадан фарқ қилади. Новаторлик ишлари узоқ вақт мобайнида ҳеч қандай фойда бермасдан, фақат ресурсларини истеъмол қилиши мумкин. Кейинчалик эса, узоқ вақт давомида инновация ўсиши ва унга қўйилган маблағларни беш-ўн маротабалик ўлчамда қайтариши лозим, акс ҳолда уни муваффақиятсиз деб ҳисоблаш мумкин. Инновация кичикдан бошланади, аммо унинг натижалари катта миқёсга эга бўлиши лозим.

Қишлоқ хўжалиги корхонасини шундай бошқариш лозимки, унда янгилик хавф эмас, балки қулай имконият сифатида қабул қилинсин. Инновациялар – ўз корхонасини сақлаб қолиш ва мустақкамлашнинг энг яхши воситаси эканлигини, ҳар бир ишловчи англаб олиши лозим. Бундан ташқари, шуни ҳам тушуниш керакки, инновациялар – ҳар бир ходимнинг бандлиги ва моддий таъминланиши кафолатидир. Инновациявий фаолиятни юкорида кўрсатилган тамойиллар асосида олиб бориш, корхонага олдинга қараб ҳаракатланиш ва муваффақиятга эришиш имконини беради.

14.3. Қишлоқ хўжалигида инновацион соҳада кадрларни бошқариш механизimini такомиллаштириш

Инновациявий стратегияни ишлаб чиқиш ва амалга оширишга бўлган ёндашувларни такомиллаштириш жараёнида, ташкилий тузилмалари, ҳамда ташкилотнинг кадр, ахборот ва ресурс салоҳиятидан фойдаланиш сифатини ошириш базасида инновацияларни бошқариш усул ва услублари таҳлиliga алоҳида эътибор қаратилади. Аммо, инновациявий жараёнлар самарадорлигини ошириш имконини берувчи ҳар қандай тадбирлар, албатта, рақобатдош илмий маҳсулот ишлаб чиқариш ва ундан даромад олишга йўналтирилган бўлади.

Инновацион соҳада кадрларни шакллантириш ва бошқариш замонавий тафаккурни тизимлаштириш, инсон онги ижодининг натижавийлигига эришиш, олдиндан кўра билиш заруратини келтириб чиқаради.

Бундай ёндашув инновацион тизимни демократлашувини ва янада инсонпарварлашувини таъминлаб, сифат даражасини ошишига хизмат қилади. инновацион соҳада кадрларни шакллантириш ва бошқариш:

1. тафаккурнинг назарий, мантиқий, анализ, синтез, тизимли ёндашув каби усулларини ривожлантиришни;

2. ижодий қобилиятни ривожлантириш – эгалланган билим-илмлардан ҳар қандай вазиятда ва белгиланган вазифаларни ҳар қандай шароитларда фойдаланишни;

3. муаммони ҳал этишнинг янги усулларини излашни;

4. фаолиятни стандарт ва ностандарт шароитларда ҳам эркин амалга оширишни талаб этади.

Қишлоқ хўжалигида инновацион фаолиятни бошқаришда кадрларни шакллантириш ва бошқаришда эътиборга олинган элементлар:

1. ахборот ресурслари (ir).

2. технологик ресурслар (tr).

3. персонал ресурслари (pr).

Келтирилган 3та элемент куйидагиларни тақозо қилади:

➤ инновацион муҳитнинг ҳал қилувчи омиллари;

➤ мустаҳкам ва яхши ташкил этилган ахборот муҳитининг мавжудлиги;

➤ инновацияларнинг яратилишини ташкил этиш;

➤ персонални рағбатлантириш тизими.

Инновацион саҳасида кадрларни бошқариш асосини нималар ташкил этади? инновацион соҳада кадрлар катта ва кўп қиррали масалаларни ҳисобга олиши ва бунинг учун катта ҳажмдаги ахборотни йиғиш талаб этилади.

- инновацион соҳада кадрларни яратиш мураккаб жараён бўлганлигидан кўзланган мақсад ўзгарувчан хусусият касб этади, чунки инсон уникал объект сифатида гавдаланиб боради.

- инновацион соҳада кадрларни яратишда профессионал кишилар, яъни ишбилармон, маълум тажрибага эга бўлган ва махсус тайёргарлик кўрган мутахассисларга таяниши шарт.

- инновацион соҳада кадрларни шакллантириш технологияси инсонларни ўз-ўзини кўрсата олишига, интелектли ва профессионал эканлигини амалга оширишига лаёқатини такомиллаштиришга қаратилган бўлиши лозим.

- инновацион соҳада кадрларни шакллантиришда касбий малака ва қуникмаларни муттасил ривожлантириб боришга қаратилган кенг куламли ишларни, шу ишга масъул бўлган шахслар (корхона раҳбарияти, кадрлар бўлими бошлиқлари ва масъул ходимлар) томонидан тизим сифатида ишлаб чиқилган бўлиши керак.

Инновацион соҳада кадрларни шакллантириш технологияси деганда нима тушунилади.

Инновацион соҳада кадрларни шакллантириш технологияси – бу корхонанинг (ташкilotнинг) самарали фаолияти учун талаб этиладиган ходимларни турли параметрлар орқали поғонавий даражада шакллантириш усул ва воситалар мажмуаси булиб, бу борада мақсадли ҳаракатлар механизмининг узлуксиз ишлаб туришидир. Инновацион соҳа кадрлар тизими – бу ташкilot даражасида ишловчилар салоҳиятидан самарали фойдаланишда нормал-функционал ва ривожланиш учун ташкилий-иқтисодий ва ижтимоий чораларнинг ўзаро боғлиқлик тизимидир.

Карьера – бу ходимнинг келажакда ўз меҳнати, ўз-ўзини кўрсата олиши йўллари ва меҳнатдан қониқиши бўйича субъектив шахсий идрокидир. бу ходимнинг хизмат пила-поясида силжиб бориш, қуникмалар, қобилиятлар, малакавий имкониятлар ва муқофотлаш ҳажмининг ўзгариб боришидаги интилишини англатади.

Инновацион соҳада кадрларни шакллантиришда куйидагиларга эътибор бериш зарур:

- эҳтиёжни (лаёқатини) билимини аниқлаш;
- кадрларни жалб этиш;
- кадрлардан самарали фойдаланиш;
- кадрларни ривожлантириб бориш (малакасини ошириш ва

кайта тайёрлаш);

- кадрлар тўғрисида ахборотларни ташкил этиш;

- кадрларни алмаўтириш(ишдан бўшатиш);

➤ кадрлар заҳирасини шакллантириш ва уларни рағбатлантириш;

➤ инновацион соҳада кадрларни шакллантиришда куйидагиларга эътибор бериш зарур.

Корхоналарни ривожлантириш стратегияси:

➤ кадрларни ривожлантиришга эҳтиёж (талаб ва амалдаги компетенциянинг мос келмаслиги)

- кадрларни ривожлантириш истиқболлари (компетенцияси)

- кадрларни бошқариш стратегияси

- кадрлар заҳирасини бошқариш.

Инновацияда кадрларни шакллантириш стратегияси:

- кадрлар стратегияси

➤ очик (корхона инновацион таркибни ташқи манбалардан тўлдирилади)

➤ ёпик (корхона инновацион таркибини ички манбалардан тўлдиришга қаратилади)

- режалаштириш

- корхона тузилмаси

- штат жадвали

- заҳира

Инновацион соҳада кадрларни шакллантиришга сегментларнинг таъсири.

Дастлабки тавсифи:

- Ёши

- Жинси
- Миллати
- Жисмоний имконияти
- Хулқи ёки ўзини тутиши

Муҳимлик тавсифи:

- Маълумоти
- Этиқоди
- Ақлий қобилияти
- Яшаш жойи
- Даромади
- Иш тажрибаси
- Характери
- Оилавийлиги

Кадрлар гуруҳи (сегментлари)ни аниқлаш

Кадрлар сиёсати орқали инновацион мақсадларга эришиш мумкин:

- Инновацион соҳада кадрлар заҳирасига қўйиладиган талабларни аниқлаштириш даражаси бўйича бошқарувни ижтимоий, салоҳиятли, дастлабки ва якуний туркумларга бўлиш мумкин. Кадрларни ижтимоий заҳираси – бу кенг маънодаги тушунчани англатади. Бунда барча меҳнат ресурслари камраб олинади (тағки ва ички имкониятлар) ва ташкилотнинг истикболдаги кадрлар таъминотининг асоси яратилади.

- Салоҳиятли заҳира раҳбарлар, мутахассислар, ишчилар таълим даражасига ва мутахассислигига қўйиладиган асосий талабларга жавоб бериши ёки бошқа параметрлар ҳисобга олинган ҳолда яқин келажакда жавоб бериши тушунилади. Ташкилотнинг ҳар бир бўлинмасида шахсий заҳираси шаклланиши лозим.

- Дастлабки заҳира – бу салоҳиятли заҳирадаги ходимлар сони бўлиб, раҳбарлик лавозимида қўйилиш эҳтимоли катта бўлади.

Якуний заҳирага фақат барча мезонларга деярли тулик жавоб бераётган ишлаётган ходимлар киритилади (14.3.1-жадвал).

Инновацион кўникма ҳосил этиш мезонлари

Даража	Мезонлар	Кўникмани шакллантириш мезонлари кўрсаткичлари
Салоҳият	Ижтимоий-демографик талаблар	Таълим даражаси, амалий иш тажрибаси ва инсонлар билан ишлаш тажрибаси, ёши (шахсий ҳужжат бўйича)
Даслабки	Бошқарув сифати	Инновацион гуруҳга номзодни киритишда профессионал ва шахсий сифатларини эксперт баҳоси (сўров ва тест ўтказилиш натижалари)
Якуний	Иш натижаси	Инновацион фаолиятда якуний натижалари (белгиланган вазифаларни бажарилиш натижаси бўйича), номзодни маълум вазифани бажариши учун розилиги

Инновацион тизимда замонавий ахборот технологиялари:

- давлат бошқарувида ахборот технологияларини татбиқ этиш самарадорлиги;
- электрон ҳужжат ва электрон ҳужжат айланиш тизимларида электрон рақамли имзони қўллаш;
- давлат ва хўжалик бошқарув идоралари ахборот тизимлари ва ресурслари;
- локал, корпоратив ва глобал ахборот тизимлари;
- миллий ахборот тизимини шакллантиришда ахборот тизимлари мажмуасини яратиш ва интеграциялаш усуллари;
- давлат идоралари тақдим этаётган ахборотга фуқароларни масофавий фойдаланишга имконият яратиш;
- фуқароларни ўзаро алоқасини таъминлаб берувчи ахборот тизимлари;
- норматив сўров ахборотларни юритишни таъминлаб берувчи ахборот тизимлари.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Амалиётда инновацион соҳа кадрларини шакллантириш (ҳолати) қай тарзда олиб борилмоқда?
2. Инновацияни ривожлантиришга тўсқинлик қилувчи муаммолар нималардан иборат?
3. Муаммони келтириб чиқарувчи сабаблар нималардан иборат?
4. Ушбу муаммоларни ечими учун нималарни амалга ошириш керак?
5. Инновацион соҳада кадрларни шакллантириш ва узлуксиз ишлаш механизмини таъминлаш борасида қандай қарорлар ишлаб чиқилган?

ГЛОССАРИЙЛАР

Антиинновациялар – ўтмишга қайтиш, ҳаракатни орқага қайтаришга йўналтирилган янгиликлар киритиш, технология, экология, иқтисодиёт, ижтимоий-сиёсий ва маданий соҳалардаги инноватцион оқимлар тадқиқотлари.

Антропоцентрик белги – кенг маънода инсоннинг (мамлакатнинг) яшовчанлиги ва келажакда доимий қўллаб-қувватланувчи (барқарор), узлуксиз узоқ ва мувозанатланган ривожланиш имконияти (қобилияти) тушунилади.

Базис технологик инновациялар – янги авлод техникаси (технологиялари) ва технологик укладларини ўзлаштиришга йўналтирилади.

Барқарор ривожланиш – жамиятнинг узлуксиз тараққиётини таъминловчи ҳамда атроф-муҳит ва табиатга зарар етказмайдиган барқарор ижтимоий-иқтисодий мувозанатланган ривожланиш сифатида белгиланиши мумкин.

Биосфероцентрик (умумий ҳолатда-экологик) белги – тушунча инсониятнинг келуси ривожланиши экофоб шаклда ўтмаслиги учун биосферани Ердаги ҳаётнинг табиий асоси сифатида сақлаб қолиш, унинг барқарорлиги ва табиий эволюция билан бог'лик.

Бошқарилувчанлик омили – иқтисодий тизимда такрор ишлаб чиқариш жараёнларининг бошқарилувчанлиги бошқарув об'ектига етарлича таъсир доирасини таъминловчи воситалар мавжудлигини назарда тутди.

Даврга хос инновациялар – инсон билимининг ривожланишидаги асосий ўсиш, улар узоқ муддатли ривожланишнинг асоси бўлиб, дунёда кенг тарқалганлиги учун уларни даврга хос янгиликлар киритиш деб аташ мумкин. Иқтисодий тарихнинг ўзгарувчан йўналишини улардан ҳар бири

ўсиш тавсифномасига ега бўлган даврга хос янгиликлар киритиш билан ифодаланувчи иқтисодий даврларга бўлиш имконини беради.

Диффузия – бошқа истеъмолчиларнинг янги олинган билимларга кўшилиши ёки улардан янада фаол фойдаланилиши, бунинг натижасида ташкилот ёки фирмалар бу билимлардан максимал фойда олиш мақсадида фойдаланади.

Ижтимоий-маданий инновациялар – фан, маданият, таълим, этика ва мафкура соҳасидаги инновациялар бўлиб, улар инновацион янгиликни манбаи бўлиб хизмат қилади ва шу билан бир пайтда унинг натижаси сифатида ижтимоий-маданий тузум ёки унинг ривожланишидаги навбатдаги босқични шакллантиради.

Ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий соҳалардаги инновациялар – ижтимоий сертификатция, синфлар таркиби ва нисбати, бошқа ижтимоий гуруҳлар, давлат ва ҳуқуқий институтларда ўзгаришларга олиб келади.

Илмий-технологик ўзгаришлар – меҳнат маҳсулдорлигини бир неча марта ошириш, бирламчи (табиий) ресурслар истеъмоли ва атроф-муҳитга зарарли чиқитлар чиқаришни қискартиришга имкон берувчи ишлаб чиқаришнинг постиндустриал гуманистик-ноосфера технологик усулига ўтишга имкон беради.

Инновационлик – даврга хос бўлган ва базис инновациялар ризиқига боришга мойиллик, консерватизм ва инертсия таъсирини бартараф этган ҳолда самарали инновацияларни амалга ошириш қобилияти.

Инновация – инсон ақли эришган ютуқлардан (кашфиётлар, ихтиролар, илмий ва конструкторлик лойиҳалари ва б.) у ёки бу фаолият соҳасида самарадорликни ошириш учун фойдаланиш тушунилади. Мос равишда технологик, иқтисодий, экологик, бошқарув, ҳарбий, сиёсий, ижтимоий-маданий, ҳуқуқий ва бошқа инновацияларни ажратиш кўрсатиш мумкин.

Инновация – ҳар қандай фаолият соҳасида киритилувчи янгилик.

Интеграл тузум – у ҳақиқат (фан), яхшилик (этика) ва гўзаллик (эстетика) уйғунлигини таъминлайди; чунки у Ғарб ва Шарқнинг цивилизация қадриятлар тизимини интеграциялайди, уларнинг бир-бирини бойитиши ва маҳсулдорлигини таъминлайди.

Ихтиролар – майда ва кичкина – чиқарилаётган маҳсулот ва фойдаланилаётган технологияларнинг айрим кўрсаткичларини яхшилашга йўналтирилади; микроинновациялар, айрим ҳолларда эса сохта инновациялар асосида ётади.

Йирик ихтиролар – уларнинг сони кўп эмас – янги технологик тамойилларни ишлаб чиқаришга жорий қилишга хизмат қилади, принципиал жиҳатдан янги маҳсулот ва технологиялар, янги авлод техникаси учун асос бўлиб хизмат қилади.

Мақсадли йўналганлик омили – инкирозга қарши тартибга солиш ва бошқарувнинг умумий мақсадлари иктисодий тизимнинг барча ҳаётий функтсияларини такрор ишлаб чиқариш ва узоқ муддатли барқарор фаолиятини таъминлаш ҳисобланади.

Ноосфера – барқарор ривожланишга ўтишнинг етуклик ва яқунловчи босқичи, жамиятнинг келажакда кутилаётган, инсоннинг табиатга йул кўйиш мумкин бўлган даражада таъсир кўрсатиши таъминланувчи ҳолати. Ноосфера барқарор ривожланиш магистрали бўйича ўтиш жараёни ривожланувчи мақсадли мўлжал ҳисобланади.

Ноосфера ривожланиш (ноосферогенез) ва «барқарор ривожланиш» – ўз моҳиятига кўра, бир-бирига яқин тушунса бўлиб, улардан иккинчиси фақат ноосфера ҳаракатланишининг бошини англатади холос.

Самарадорлик омили – бошқарувчи таъсир кучи бошқарув мақсадларига еришиш учун етарли бўлиши лозим. Самарали бошқарув таъсири мувозанатни бузувчи омилларга қарши барқарорликни оширишга йўналтирилади.

Сохта инновациялар (псевдоинновация) – эскирган авлод техника ва технологиялари салоҳияти тугаб қолай деган ҳолларда уларнинг хизмат қилиш муддатини узайтиради.

Технологиялар трансфери – бозор шароитларида инновацион жараёнларни санаотда амалга оширишнинг асосий механизми ҳисобланади. Хорижий тажрибаларга кўра, технологияларни секторлар (ҳарбий ва фуқаро), санаот тармоқлари ва мулкчилик шароитида турлича бўлган товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида мамлакат доирасида ўтказишда ҳам, халқаро (давлатлараро) илмий инновацион лойиҳаларини амалга оширишда ҳам давлат томонидан қўллаб-қувватланишга муҳтожлик сезади.

Технологияларни тижоратлаштириш – янги технологияларга йул топиш замонавий рақобатли курашнинг муҳим омилларидан саналади. Бироқ илмий-техник лойиҳаларнинг қимматлиги сабабли дунёдаги фирмаларнинг қўпчилиги технологияларнинг фақат тор доираларидан фойдаланиб, бу ерда рақобатбардош маҳсулот яратиш учун ўз устунлигини сақлашга ҳаракат қилади.

Трансфер (ўтказиш) – илгари яратилган интеллектуал мулкни тижорат асосида (мулк эгасига мукофот берган тарзда) бериш ёки янги мулкни паритетли асосларда (олдиндан келишиб олинган егалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқлари) яратиш, бозорда талабга эга ва жамият еҳтиёжларига жавоб берувчи товар маҳсулоти сифатида кўриб чиқилади.

Энг йирик ихтиролар – ҳар ўн йилликда ҳам паайдо бўлавермайди ва даврга хос бўлган янгиликлар киритиш, янги технологик укладлар ва ишлаб чиқаришнинг янги технологик усуллари, жамиятдаги ўзгарувчан моддий-техника базаси учун асос ҳисобланади.

Яхшиловчи инновациялар – бу авлод ва уклади технологияларни улар қўлланувчи турли талабларини ҳисобга олган ҳолда тарқатиш ва дифференциациялашга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

I. Расмий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонуни

- 1.1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2012.
- 1.1.2. Ўзбекистон Республикасининг “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрирда). Халқ сўзи, 2004 йил 15 октябрь.
- 1.1.3. Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги Қонуни. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
- 1.1.4. Ўзбекистон Республикасининг “Ер кодекси”. – Т.: Шарқ, 1998.
- 1.1.5. Ўзбекистон Республикасининг “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуни. 1993 йил 6 май.
- 1.1.6. Ўзбекистон Республикасининг “Дехкон хўжалиги тўғрисида”ги Қонуни. Халқ сўзи, 1998 йил 6 июнь.
- 1.1.7. Ўзбекистон Республикасининг “Лизинг тўғрисида”ги Қонуни. 14 апрель 1999 йил.
- 1.1.8. Ўзбекистон Республикасининг “Ер солиғи тўғрисида”ги Қонуни. – Т.: Шарқ, 1995.
- 1.1.9. Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат тўғрисида”ги Қонуни. Халқ сўзи, 2012 йил 7 январь.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон ва қарорлари

- 1.2.1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 28 августдаги “Лизинг фаолиятини ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. Халқ сўзи, 2002 йил 30 август.
- 1.2.2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2013-2017 йиллар даврида суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини янада яхшилаш ва сув ресурсларидан оқилона

- фойдаланиш тўғрисида”ги Қарори. Халқ сўзи, 2013 йил 19 апрель.
- 1.2.3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” давлат Дастури тўғрисида”ги 1046-сонли Қарори. Халқ сўзи, 2009 йил 26 январь
- 1.2.4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2012-2016 йилларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини янада модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш дастури тўғрисида”ги 1758-сонли Қарори. Халқ сўзи, 2012 йил 21 май.
- 1.2.5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2013-2016 йилларда қишлоқ жойларида хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини жадал ривожлантириш юзасидан қўшимча чоратадбирлар тўғрисида”ги 1957-сонли Қарори. Халқ сўзи, 2013 йил 17 апрель.
- 1.2.6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2015-2019 йилларда ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилиш, таркибий ўзгартиришларни таъминлаш чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги ПФ-4707-сонли Фармони. Халқ сўзи, 2015 йил 5 май.
- 1.2.7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг 2016 йилги Инвестиция тўғрисида”ги ПҚ-2458-сонли Қарори. 2015 йил 25 декабрь.
- 1.2.8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2016 — 2020 йилларда қишлоқ хўжалигини янада ислоҳ қилиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2460-сонли Қарори, 2015 йил 29 декабрь
- 1.2.9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони, 2017 йил 7 февраль.
- 1.2.10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017 — 2021

йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегиясини «Ғаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида» фармони 2018 йил 22 январь, ПФ-5308-сон

- 1.2.11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Инновацион лойиҳалар ва технологияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чоратадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-916-сонли Қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 й., 29-30-сон, 280-модда; 2010 й., 1-2-сон, 2-модда; 2011 й., 36-сон, 366-модда; 2012 й., 8-9-сон, 78-модда, 2008 йил 15 июль.
- 1.2.12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Илм-фанни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш ва инновация фаолиятини ривожлантириш тўғрисида”ги ПФ-438-сонли Фармони // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 й., 9-сон, 369-модда, 1992 йил 8 июль.

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари

- 1.3.1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзмелиомашлизинг” дала т лизинг компаниясини ташкил этиш тўғрисида”ги 266-сонли қарори. 2007 йил 21 декабрь.
- 1.3.2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “2016-2020 йилларда хизматлар соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида”ги 55-сонли қарори. 2016 йил 26 февраль.

2.1 Маҳсуе адабиётлар

- 2.1.1. Каримов И.А. Ўзбекистон иктисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995, 273 бет.
- 2.1.2. Каримов И.А. Қишлоқ хўжалиги тараккиёти-тўкин хаёт манбаи.– Т.: Ўзбекистон. 1998, 22 бет.

- 2.1.3. Каримов И.А. Иқтисодий эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш энг муҳим вазифа. – Т.: Ўзбекистон, 2000 йил.
- 2.1.4. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011, 125 бет.
- 2.1.5. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 56 бет.
- 2.1.6. Каримов И.А. Бош мақсадимиз–мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодийтимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир. Халқ сўзи, 2016 йил 16 январь.
- 2.1.7. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, катъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак, Халқ сўзи, 2017йил, 16 январ.
- 2.1.8. Мирзиёев Ш.М. Ризқ-рўзимиз бунёдқори бўлган қишлоқ хўжалиги ходимлари меҳнатини улуглаш, соҳа ривожини янги босқичга кўтариш – асосий вазифамиздир, Халқ сўзи, 10.12.2017 йил
- 2.1.9. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси, Халқ сўзи, 22.12.2017 йил
- 2.1.10. Анискин Ю.П. Внутрифирменное планирование: Учебное пособие. – М.: МГИЭТ, 1994. – 130 с.
- 2.1.11. Аньшин В.М. Инновационная стратегия фирмы – М., 1995. – 67 с.
- 2.1.12. Абдуллаев Р.В., Хасанджанов К.А. Инновационное обновление экономики – основа её модернизации и конкурентоспособности, Иқтисодийти модернизациялаш стратегияси: муаммолар ва инновацион ривожланишга

- ўтиш йўллари. Республика илмий-амалий анжумани маъруза тезислари тўплами. Тошкент, 2011. –Б. 24.
- 2.1.13. Балабанов И.Т. Инновационный менеджмент. – СПб.: Питер, 2001, 304 с.
- 2.1.14. Баранчеев В.П. Управление инновациями. – М.: Высшее образование, 2009, - С.712;
- 2.1.15. Бирман Г., Шмидт С. Экономический анализ инвестиционных проектов. – М., «Финансы и статистика», - 2005., 256с.
- 2.1.16. Бернар И, Колли Ж.-К. Толковый экономический и финансовый словарь. В 2т. Пер. сфр. –М.: Международные отношения,;
- 2.1.17. Вишняков Я.Д., Гебхард П., Кирсанов К.А. Инновационный менеджмент, Российский экономический журнал. 1993. №10. С. 72-78.
- 2.1.18. Валдайцев С.В. Оценка бизнеса и инновации. – М., Филин 6, 2003. 228с.
- 2.1.19. Водачек Л., Водачкова О. Стратегия управления инновациями на предприятии: Сокр. пер. со словарь, Авт.предисл. В.С. Рапопорт. – М.: Экономика, 1989. – 167с.
- 2.1.20. Bright I.R. Some Management Lessons from Technological Innovation Research, National Conference on Management of Technological Innovation, University of Bradford Management Centre, 1968.;
- 2.1.21. Гончаров В.В. В поисках совершенства управления: руководство для высшего управленческого персонала. М.: МАИИПУ, 1996. 752 с.
- 2.1.22. Грачева М.В. Инновационная деятельность в промышленности: теория и практика в странах рыночной экономики и инновационные опросы российских предприятий. – М.: РАН ИМЭМО, 1999. – 56 с.
- 2.1.23. Грейсон Дж., О’Делл К. Американский менеджмент на пороге XXI века Пер. с англ. – М.: Экономика, 2000., - 320с.

- 2.1.24. Drucker P.F. Entrepreneurship and innovation. NY: Harper a Row, 1985. 277 p.
- 2.1.25. Забелин П.В., Моисеева Н.К. Основы стратегического управления. – М.: ИВЦ «Маркетинг», 1997. – 195 с.
- 2.1.26. Завлин П.Н. и др. Инновационная деятельность в условиях рынка. – СПб., КЦЦ, Наука; 1994. – 192 с.
- 2.1.27. Ильенкова С.Д. Спрос: Анализ и управление. М.: Финансы и статистика. 1997. 212 с.
- 2.1.28. Инвестирование в инновационный бизнес: мировая практика – венчурный капитал, Сост. и общ. ред. Н.М.Фонштейн. – М.: Дело,1996, 172 с.
- 2.1.29. Инновационный менеджмент: Учебник для вузов. Под ред. С.Д.Ильенковой. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997. – 327 с.
- 2.1.30. Ионов М. Инновационная сфера: состояние и перспектива. Экономист. 1993. №10. С.62-67.
- 2.1.31. Кирина Л.В., Кузнецова С.А. “Стратегия инновационной деятельности предприятия” Сб.научных трудов. “Формирование механизма управления предприятием в условиях становления рынка”. Под ред. д.э.н. Титова В.В. и Марковой В.Д. Новосибирск. 1995. С. 65-69
- 2.1.32. Круглова Н.Ю. Инновационный менеджмент. Под науч. ред. Д.С.Львова. – М.: Ступень, 1996. – 260 с.
- 2.1.33. Лукасевич И.Я. Анализ финансовых обязательств.М.,«Финансы»,2002. 322с.
- 2.1.34. Лапин В.Н. Социальные аспекты управления нововведениями. В сб.: Проблемы управленческих нововведений и хозрасчётного экспериментирования. Всероссийская научно-практическая конференция. – Таллин, 1981. – 23 с.
- 2.1.35. Latechnologieetl'economie: Lesrelationdeterminantes. P.: OECD, 1992.p.26
- 2.1.36. Медынский В.Г., Шаршукова Л.Г. Инновационное

предпринимательство: Учебное пособие. – М., ИНФРА-М. 1997.– 240 с.

- 2.1.37. “Менеджмент организации”. Под ред. д.э.н., проф. Румянцевой З.П., д.э.н., проф. Соломатина Н.А., М.: ИКФА-М, 1995. – 233 с.
- 2.1.38. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. Пер. с англ. М.: Дело, 1995. 704 с.
- 2.1.39. Морозов Ю.П. Управление технологическими инновациями в условиях рыночных отношений. Н. Новгород: Изд-во Нижегородского Университета, 1995. 174 с.
- 2.1.40. Pavitt K. Key characteristics of the large innovating firm. Brit. J. of Management. 1992. V.2. N 1. P.41-50.
- 2.1.41. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. — 2-е изд., исправ. – М.: ИНФРА – М, 1998 – 136с.
- 2.1.42. Портер М. Международная конкуренция: Пер. с англ. Подред В.Д.Щегелина. – М.Международные отношения, 1993. – 64 с;
- 2.1.43. Пардаев М.Қ., Мамасоатов Т.Х., Пардаев О.М. Модернизация, диверсификация ва инновация-иктисодий ўсишининг муҳим омиллари, Монография- Т.:“Наврўз”, 2014, 38 бет.
- 2.1.44. Bright I.R. Some Management Lessons from Technological
- 2.1.45. Основы менеджмента: Учебник для вузов. Под ред. проф. А.И.Афоничкина. – СПб.: Питер, 2007. – 528 с.
- 2.1.46. Основы управления персоналом. Под ред. проф. Б.М.Генкина, М., Высшая школа, 1996. 214 с.
- 2.1.47. Санто Б. Инновация как средство экономического развития. Пер. с венг. М.: Прогресс, 2001. 275 с.
- 2.1.48. Стрекалов О.Б. Инновационный менеджмент: Учебное пособие. – Казань: Изд-во КГТУ, 1997. – 257 с.
- 2.1.49. Соколов Д.Д., Титов А.Б., Швабанова М.М. Предпосылки анализа и формирование инновационной политики. – СПб.:

ГУЭФ, 1997;

- 2.1.50. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями, М.: Экономика, 1989. – 281 с.
- 2.1.51. Уотерман Р. Фактор обновления. Пер. с англ. Академия народного хозяйства при правительстве РФ, М.: Дело, ЛТД. 1995. 145 с.
- 2.1.52. Устинов В.А. Управление инновационной деятельностью в процессе создания новой техники, освоение производства новой продукции. – М.: ГАУ им. С.Орджоникидзе, 1995. – 80 с.
- 2.1.51. Уткин Э.А., Морозова Г.И., Морозова Н.И. Инновационный менеджмент. – М.: АКАЛИС, 1996. – 208 с.
- 2.1.52. Ўзбек тилининг изоҳли луғати.80000 дан ортиқ сўз бирикмаси.Ж.П.Б- М- Т: “ Ўзбекистон миллий энциклопедияси”ДИН,2006,213 бет.
- 2.1.53. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент: Учебник для вузов. – М.: ЗАО «Бизнес-школа “Интел-Синтез”», 1998. – 600 с.
- 2.1.54 Хучек М. Инновации на предприятиях и их внедрение,М.: Луч, 2002.312 с.
- 2.1.55. Ҳамраева С.Н. Қишлоқ инфратузилмасини инновацион ривожлантириш: Монография; – Т.: «Iqtisod-Moliya», 2017. – 256 б.
- 2.1.56. Эргашев Р.Х. Қишлоқ хўжалиги иктисодиёти. Дарслик. – Т.: Эхтримум Пресс, 2011, 416 бет.
- 2.1.57. Эргашев Р.Х., Ҳамраева С.Н. Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иктисодиёти. – Т.: Янги аср авлоди, 2012, 332 бет.
- 2.1.58. Шаборкина Л.Инновационный менеджмент. Изд-во МордГУ, 1998, 160 с.
- 2.1.59. Шумпетер Й. Теория экономического развития, М.:Прогресс, 2002, 455 с.

III. Статистик маълумотлар

- 3.1.1. Аналитический отчет декабрь 2014. Ежегодный мониторинг средств, выделенных из федерального бюджета на финансирование НИОКР (в том числе по приоритетным направлениям инновационного развития России)
- 3.1.2. Ўзбекистон Республикаси статистик тўплами. 1990-2010 йиллар.
- 3.1.3. Ўзбекистон Республикаси статистик тўплами. 2011-2015 йиллар.
- 3.1.4. Экономика Узбекистана. Информационно-аналитический бюллетень за 2014 год.
- 3.1.5. Основные индикаторы развития сельского хозяйства Республики Узбекистан (2005-2017 гг.)
- 3.1.6. Основные индикаторы развития сельского хозяйства Республики Узбекистан (2010-2017 гг.)
- 3.1.7. Сельского хозяйства Узбекистана (статический сборник). 2010-2017 гг.

IV. Интернет ресурслари

5.1 Эл.ресурс. Шаропатова А. В. Государственное регулирование инновационной деятельности// Проблемы современной аграрной науки: материалы международной заочной научной конференции. – Краснояр. гос. аграр.ун-т. – Красноярск, 15.10.2012, <http://www.kgau.ru/new/all/konferenc/05/>

5.2 Эл.ресурс:<http://farmeruz.uz/2016/09/07/chorvachilik-mashaqqatli-ammo-serdaromad-soha/>

5.3 Эл.ресурс:<http://uzb69.blogspot.com/2012/06/2012-2020.html>
/Концепция инновационного развития Республики Узбекистан на 2012-2020 гг. Проект ПРООН «Поддержка в сфере инновационной политики и трансфера технологий» (мурожаат: 09.11.2016)

5.4 Эл.ресурс. <http://cyberleninka.ru/article/n/suschnost-organizatsionno-ekonomicheskogo-mehanizma-razvitiya-innovatsionnyh-protseessov-v-selskom-hozyaystve>. И. П. Войку.

Сущность организационно-экономического механизма развития инновационных процессов в сельском хозяйстве

5.5 Эл.ресурс. <http://www.bloomberg.com/graphics/2015-innovative-countries/> Аналитический отчет декабрь 2014.Ежегодный мониторинг средств, выделенных из федерального бюджета на финансирование НИОКР (в том числе по приоритетным направлениям инновационного развития России)

5.6 Agro.uz – Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг расмий сайти

5.7 Stat.uz - Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий сайти

5.8 Lex.uz - Ўзбекистон Республикаси қонунлари, меъёрий ҳужжатлари сайти

5.9 Agroculture.uz - Ўзбекистон агроахборот тизими портали

5.10 www.fao.org - Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги халқаро ташкилотининг (FAO) расмий сайти

5.11 www.cacaari.org – Марказий Осиё ва Кавказ қишлоқ хўжалиги илмий тадқиқотлари институтлари уюшмаси (CACAARI)
<https://vc.ru/p/global-innovation-index-2015#comments>

КАЙДЛАР УЧУН

ҚАЙДЛАР УЧУН

Р.Х. ЭРГАШЕВ, С.Р. ХАЛИКОВ, А.Ж. ТОШБАЕВ

ИННОВАЦИОН ИҚТИСОДИЁТ

Дарслик

Муҳаррир Ш. Базарова
Дизайнер-саҳифаловчи К. Бойхўжаев

Нашр. лиц. АИ № 305. 22.06.2017.

Босишга рухсат 27.05.2019 йилда берилди. Бичими 60x84/16.

Ofset қоғози. «New Times Roman» гарнитураси.

Шартли б.т. 22,8. Нашр ҳисоб т. 23,7

Адади 50 дона. 19-буюртма.

“ИQTISOD-MOLIYA” нашриёти.
100000, Тошкент, Амир Темур, 60^{«А»}.